

UDK 001.1 + 881.09 (05)

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY SCIENCES

ZBORNIK
razprav ljubljanskih in celovških slavistov
z Lovčičkovemu srečanju
Ljubljana, 21. in 22. maja 1981

SRL 1981
3

IZDAJA-ISSUED BY: SLAVISTIČNO DRUŠTVO SLOVENIJE

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

SRL	LETNIK 28	ŠT. 4	STR. 341-398	LJUBLJANA	DET. DEC. 1981
-----	-----------	-------	--------------	-----------	----------------

VSEBINA

Tomo Korošec	O Levstikovem publicističnem jeziku v <i>Napreju</i> . . .	351	A
Klaus Detlef Olof	Levstiks Prosa-Theorie im Rahmen zeitgenössischer deutscher Literaturtheorien	373	S
Martina Orožen	Arhaizacija jezika v Jurčič-Levstikovem <i>Tugomerju</i> . .	383	A
Heinz Dieter Pohl	Sprachverwandtschaftsmodelle (Zur arealen Gliederung des slavischen Sprachgebietes)	401	/
Gerhard Neweklowsky	Nekatere posebnosti tvorbe slovenskih samostalnikov v južnoslovanskem kontekstu	413	N
Stanko Hafner	Dvojezičnost, temeljni problem slovenistike na Koroškem	423	N
Erik Prunč	Jezikoslovno anketiranje v dvojezičnih prostorih . . .	435	N
Heinrich Pfandl	K regionalni porazdelitvi izoleks v slovenskih narečjih na Koroškem	449	/
Ludvik Karničar	Oblikoslovne premene ženske a-jevske sklanjatve v govoru Obirja in Sel	453	/
Pavle Zablatnik	Sodobna slovenska književnost na Koroškem	463	N
Helga Glušič	Lirsko v sodobni slovenski prozi	477	A
Boris Paternu	Problemi sodobnega slovenskega vojnega romana . .	483	N
Franc Zadavec	Kranjčev »roman« <i>Za svetlimi obzorji</i> kot ustroj fikcije in modela (dokumenta)	503	N
France Bernik	Problem glavnega junaka v sodobnem slovenskem vojnem romanu	529	N
Janez Rotar	Historistična projekcija v sodobnem jugoslovanskem romanu	541	A
Rudolf Neuhäuser	Die zeitgenössische russische Novelle am Beispiel von Jurij Trifonovs <i>Dolgoe proščanie (Langer Abschied)</i> . . .	561	S
Andreas Leitner	Die verlorene und wiedergefundene Zeit in Jurij Trifonovs Roman <i>Dom na naberežnoj</i>	573	S
Aleksander Skaza	»Pesnitev« <i>Moskva-Petuški</i> Venedikta Jerofejeva in tradicija Gogolja ter Dostojevskega	589	N

Na srečanju ob Levstikovi obletnici so svoje prispevke brali še *Franc Jakopin*, Levstik in stara cerkvena slovanščina, *Breda Pogorelec*, Jezikoslovje v Slovenskem glasniku in *Jože Koruza*, Juntez kot gledališki in jezikovni eksperiment.

UDK 808.65:929 Levstik, F.

Tomo Korošec

Fakulteta za sociologijo,
politične vede in novinarstvo, Ljubljana

O LEVSTIKOVEM PUBLICISTIČNEM JEZIKU V NAPREJU

Razprava si prizadeva za predrugačenje nekaterih ocen o Levstikovem jeziku v časopisu *Naprej* (1863) in s tem spremembo njegove vloge v razvoju slovenskega knjižnega jezika. Levstik je želel izpopolniti splošni knjižni jezik; iz drugih slovanskih jezikov ni jemal zaradi »slovanskega navdušenja«, predvsem pa ne toliko, kot se na splošno misli.

The aim of this treatise is to modify several appraisals of the language Levstik used in the newspaper *Naprej* (1863), and thereby to correct the view of his role in the development of standard Slovene. His intention was to improve the literary language. He did not borrow from other Slavic languages just because of his "Slavophile enthusiasm"; and he did not borrow as much as it is believed he did.

V začetku leta 1863 se je dvaintridesetletni Levstik — pesnik, kritik, slovníčar — po sili razmer znašel v publicistiki. K delu pri listu *Naprej* ga je pritegnil Vilhar in Levstik se je lotil posla z njemu lastno predanostjo. S tem letom se začinja doba Levstikovega intenzivnega publicističnega dela. Necelo desetletje, posvečeno publicistiki, zajema v Levstikovem, v marsičem izjemnem življenjepisu, pravzaprav leta polne zrelosti in vrhunec duhovne energije. Vsaj prvih nekaj let tega obdobja je Levstik obrnil bolj v prid slovenskega knjižnega jezika kot v njegovo škodo, v prid njegovega usposabljanja in normiranja, s tem pa tudi v prid publicističnega jezika in časopisnega stila, tako da izkupiček teh let gladko odtehta posledice njegovih poznejših jezikovnih zmot (t. i. levstikovanja).

List *Naprej*, ki je s svojo zaključenostjo v enem letniku primeren predmet raziskave, je uvodna etapa Levstikovega publicističnega delovanja, pomemben pa je tudi zato, ker je imel Levstik tu skoraj neomejeno možnost za uresničevanje svojega kulturnopolitičnega, jezikovnega in jezikoslovnega nazora, saj je bil — kot znano — listu dejanski oblikovalec on, ne pa podpisani urednik Vilhar. V tem smislu je *Naprej* pomembna postavka pri proučevanju razvoja publicistične funkcijske zvrsti (razume se, da v okviru razvoja slovenskega knjižnega jezika); publicistični jezik *Napreja* je kazalnik dotakratne publicistične tradicije (zlasti seveda Bleiweisovih *Novic*), kulturnopolitičnih razmer tistega

časa, Levstikovega jezikovnega nazora in zahtev poročevalstva, smeli bi že reči, žurnalistične stroke.

1. Mnenja presojevalcev Levstikovega jezikovnega (in jezikoslovnega) delovanja si nasprotujejo že od Levstikovih časov dalje, in sicer ne samo med posameznimi avtorji, ampak tudi pri posameznikih samih.¹ Večina mnenj se nanaša na Levstikovo besedišče in oblikoslovje, predvsem na tisto, ki nastopa v njegovih časopisnih besedilih, merilo ocenjevanja pa je predvsem avtohtonost proti neavtohtonosti (slovanskosti) njegovega besedišča.

Tako npr. ne moremo mimo naprotujočih si oznak v Breznikovih ocenah Levstikovega časopisnega jezika. Tam² Breznik pravi: »Res je /Levstik/ vpeljal *nekaj* (podčrt. T. K.) nepotrebnih izposojenk, ali reči moramo, da je bil časnikarski jezik samo pri Levstiku res slovenski.« (144) Nekaj dalje pa »Od številnih (podčrt. T. K.) Levstikovih izposojenk so se v pismenem jeziku sprejele naslednje:«³ (146) Ali tudi: »V Napreju je pisal toliko srbohrvatskih in drugih slovanskih izposojenk, kakor da bi se bili povrnili ilirski časi, pozneje se je unesel.« (144) Pozneje, tj. po Napreju, se Levstik ni unesel, kar tukaj niti ni toliko pomembno, vse-kakor pa ostane odprto vprašanje, kako da Breznik ni opazil, da si v ocenah Levstika tako nasprotuje.

¹ Ivan Prijatelj (Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, 2, 1956, 428) navaja Einspillerjevo mnenje, da je Naprej propadel »večidel zavoljo svojega jezikovanja«, s čimer se ni strinjal že Prijatelj. V istem Prijateljevem delu je tudi podatek o Janežičevem pismu Levstiku, ko je Naprej nehal izhajati. Tam pravi Janežič, da je bil Naprej »vsem v jezikovnem oziru pravi učitelj«, ki je obetal »naš jezik s časom prestvariti na podlagi stare slovenščine in narodske govornice«. (428). Toda le štiri leta pozneje je zapisal, da je hvalabogu konec abecedne vojske, ki da jo je sprožila »nova na staro slovenščino oprta Levstikova in po njegovi posneta Čegnarjeva šola, ki ima po naših mislih to slabo stran, da ne popravlja samo, kar je v resnici pomanjkljivo ali napačno, ampak sem ter tje tudi prenareja, kar je v dosedanji obliki dobro in po mnogoletni rabi v knjigi utrjeno« (cit. po J. Toporišič, Slovenski knjižni jezik, 3, 1967, 14). Prijatelj je zapisal, da se Naprej odlikuje po »svojem enotnem, klenem, narodnem in obenem slovnično dognanem jeziku, prostem običajnih žurnalističnih tujk, za katere poizkuša urednik uvesti domače besede /.../« (Levstikov politični list »Naprej«; Razprave ZDHV, II., 1925, 213). — Kot bo pokazano v tej razpravi, so nasprotujoča si mnenja o Levstikovem jeziku izrazita zlasti pri Brezniku. V letošnjem — Levstikovem — letu bo primerno, če nekatere nesprijemljive in nepopravljene Breznikove ocene popravimo do mere sprejemljivosti, kakršno ima za obravnavane Levstikove jezikovne in jezikoslovne postavke Toporišič v Slovenskem knjižnem jeziku 3.

² Dr. Anton Breznik, O časnikarski slovenščini, Življenje besed, Maribor 1967, 143—149.

³ Tu je Breznik obravnaval tele Levstikove besede: *boriti se, čin, dovtipen, nagrada, odobriti, pasma, razlikovati, vešč* (v Napreju) in *izvestje, možen, pamti-več* (v Slovincu 1865—67) ter *izmišljotina, izvesten, klevetnik, konečno, nasilje* (v Slovenskem narodu).

Vsaj za *Naprejev* čas tudi ni mogoče brez pridržkov sprejeti Breznikovega mnenja, da je »isti čas, ko je /Levstik/ v časnikarskih člankih rabil slovanske besede /.../, pisal v povestih slovenščino, vzeto čisto iz ust dolenjskega kmeta (Deseti brat 1863 /.../)< (prav tam, 144). Predvsem je v času, ko je delal pri *Napreju*, napisal zelo malo drugega, a prav v Desetem bratu, ki je v nadaljevanjih izhajal v *Napreju*, je precej takega, kar ni vzeto iz ust dolenjskega kmeta in je posebej opazno glede na to, da je v Desetem bratu pretežno dvogovor (npr. Zlatorepčevj prošnji, v polnej moškej dobi, lula (= pipa), živenje (= življenje) itd., nekatere oblike, npr. palatalizirane osnove (»pod bremenom grenic skrbi«, *Naprej* 158) pa je že pred *Naprejem* razpoznal za nedolenjske.⁴

Poleg jezikoslovne nestanovitnosti, ki jo Breznik očita Levstiku (»/.../ tudi je časnikarski jezik večkrat menjal, kakor so se menjavale njegove politične prizadetve«, 144) in za katero menim, da je Breznik ni primerno dokazal ali sploh dokazoval in jo je treba za pravilnejšo presojo Levstikovega mesta v zgodovini slovenskega knjižnega jezika in tudi zgodovine slovenske publicistične funkcijske zvrsti pač predrugačiti, naj bo tu natančneje osvetljena zmotna Breznikova misel, ki ima glede na Levstikovo odločilno mesto v jezikovnem dogajanju tistega časa važne posledice za razumevanje zgodovine slovenskega knjižnega jezika.

Po Brezniku bi namreč bilo jezikovno dogajanje 60. let — pravzaprav jezikovni razvoj — pod vplivom nekega subjektivnega faktorja, tj. Levstikovega slovanskega navdušenja ali sploh nobenega faktorja. Breznik pravi: »To navdušenje (namreč za slovanske jezike, ko je v Trstu prišel v stik s Srbi in drugimi Slovani, op. T. K.) ga je zapeljalo, da je v *Napreju* brez kakega razloga, iz samega veselja nad slovanskimi jeziki, pisal zelo veliko srbohrvatskih, nekaj tudi čeških in ruskih besed« (prav tam, 144).

Oglejmo si torej stvar podrobneje.

Že brez pritegnitve gradiva iz *Napreja* bi prav težko spravili v sklad nekakšno Levstikovo navdušenje, veselje ali uvajanje slovanskih besed »kar tako«, brez razloga, navdušenje, ki naj bi se kazalo prav *v jeziku*, in njegovo skoraj do boleznosti prignano kritičnost.

Ko je Levstik začel delati pri *Napreju*, je imel za seboj *Napake*, *Popotovanje* in *Martina Krpana*, se pravi, izdelan jezikoslovni, literarno-

⁴ Prim. o tem: »Saj pišem tudi sam: oblaci, pri potoci, o praznicah itd., akoravno tega nikdar nisem v Lašč... slišal.« (Gospodoma nasprotnikoma, LZD, 6 (1956), 99. Mimogrede naj bo povedano, da tudi glagolov na *-évati*, ki jih je v Desetem bratu zapisal kar precej (*hojeval*, 60; *vojeval*, 60; *videval*, 15), Levstik ni vzel iz ust »dolenjskega kmeta«, saj jih je v prej omenjeni polemiki označil kot notranjske (»zlasti Pivka je njih domovina«, prav tam, 111).

poetični in jezikovni nazor. Za to, da je njegov »junak delal in mislil in da ga je dejanje značilo«, je črpal iz »ljudskega jezika«, ker je bil »iz ljudstva« tudi njegov junak (»ljudsko« izražanje cesarja v Martinu Krpanu je seveda elegantna Levstikova figura).

Vendar je Levstik do črpanja iz »ljudskega jezika« izrazil določen pridržek, v katerem je treba videti njegovo spoznanje, da tudi v »ljudskem jeziku« ni vsega, kar prinesejo nove potrebe v naraščajoči intelektualizaciji družbenega življenja, v katerega je bil Levstik postavljen prav kot novinar Napreja. To spoznanje se nakazuje že v Napakah: »Gotovo bi se jeziku jako ustreglo, posebno v slovarjih, ko bi puščali stare besede, daravno so morda neslovenske, če nismo do zdaj še zalotili nikjer med narodom čisto domače (podčrt. T. K.).⁵ V Napakah je tudi njegov pridržek glede zmerajšnje primernosti »ljudskega jezika« (»/.../ tudi ni vse zlato, kar pade kmetu iz ust«)⁶, na okoliščino, da slovenščina nima vsega, kar bi potrebovala, pa ga je opomnilo delo pri Napreju, ko je zapisal: »Ljubimo in čislamo dobro znano miloglasje, bogastvo in sposobnost hrvaško-srbskega govora; toda ljubimo in čislamo tudi slovenščino, ki je v miloglasji za srbsčino prva med vsemi slovanskimi narečji, v bogastvu pa skoraj enaka hrvaško-srbskemu, iz katerega pa tudi lahko zajemljemo besede, kolikor in kadar jih koli hočemo, *ako nimamo svojih*« (podčrt. T. K.).

Delo pri Napreju je Levstika postavilo v položaj, v katerem doslej še ni bil. Kot novinar je poročal s sej deželnega zbora, kjer se je bil boj za slovenščino, kjer so slovenski poslanci, ko so se npr. potegovali za slovensko pisane zapisnike sej, govorili nemško (in se po polurnem nemškem govoru opravičevali, ker da jih peče vest, da že toliko časa govorijo nemško), a jim kaj drugega ni preostajalo, saj za politično-upravne, pravne, delno tudi vojaške in tehnične pojme niso imeli slovenskih besed. In ker je Levstik o teh zadevah h o t e l poročati v slovenskem političnem listu v slovenščini, je moral ustrezne besede nemudoma imeti. Ne torej navdušenje, veselje, ampak p o t r e b a je bila tista, ki je v Levstikovem Napreju prinesla nove besede, za katere res ni mogoče v celoti trditi, da so bile »ljudske« (le kje bi bil za pravne ali upravne pojme sodobnega življenja mogel najti »ljudske« besede), vendar so bile med njimi — kot kaže seznam v Napreju posebej predlaganih besed in zvez — slovanske izposojenke v skoraj zanemarljivi manjšini.

⁵ Napake slovenskega pisanja, LZD, 6, 1956, 80.

⁶ LZD, 6 (1956), 44.

⁷ Naprej, 3. julija 1863, 211.

Slovenščina je bila takrat postavljena pred novo funkcijo (za Bleiweisove Novice velja to v veliko manjši meri, čeprav je tudi on reševal mnoge terminološke zadrege raznih strok), na katero pač ni bila zadosti pripravljena in Levstik je probleme reševal kar dvakrat na teden v listu, ki je kot politični list postal *glasilo v ed*, z vsem, kar je za glasilo v terminološkem smislu značilno tudi danes. Tega se je moral Levstik dobro zavedati in je besede, zlasti pa zveze, delal, kot mu je narekoval jezikovni čut. Iskati manjkajoče v »ljudskem jeziku« ni utegnil, in kot je pokazalo nekaj njegovih navedkov, se jih tam tudi ni nadejal. Ni namreč niti enega razloga, ki bi dopuščal misel, da Levstik ni videl razlik med nemščino v *Laibacher Zeitung* in tisto v idiličnih ljudskih po-vestih Stifterja ali Auerbacha ter da tega ne bi mogel primerjati s slovenščino.

Za besedila v *Napreju* je Levstik naredil veliko besed. Tiste, o katerih je mislil, da so po načinu tvorbe povsem ljudske, je preprosto zapisal in nanje ni posebej opozarjal. Poleg tistih iz *Napreja*, ki jih obravnava Breznik (gl. opombo št. 3), omenimo še: *vrnila* (železnico morajo po dratu⁸ zapirati z vrnilami, 237), *gorkomer* (242), *krovolitje* (250), *zidovanjski odbor* (81), *nevojak* (vojak je hotel zabosti nevojaka, 97), *skristaljen* (kristali so bili skristaljeni 185). Iz Breznikovega seznama izvzemam le besedi *dovtipen*⁹ in *nagrada*¹⁰. Poleg že omenjenih glagolov na *-évati* (*hodevati, voževati, imevati* itd.) v tem pogledu izstopajo »kratke« oblike glagolov na *-iti/-im* in *-eti/-em, -im* (*hoté, neté, prosé, mogó* itd.).¹¹ zlasti pa moška imenovalniška množinska končnica *-je* (poleg *asistentje* piše *nasvetje, izgledje, vinogradje, gozdje, sklepje*; štajerskemu dopisniku je najbrž vsilil tudi *hribje*).

Za Levstikovo jezikovnovzgojno prizadevanje v *Napreju* pa je značilen postopek, s katerim na priporočane besede opozarja tako, da ob njih v oklepaju navaja odsvetovano ali kako drugače (po njegovem

⁸ Zanimivo je, da germanizma *drat* 'žica' ni skušal nadomestiti. Poznal ga je iz knjižne češčine in je najbrž menil, da je dober tudi za slovenščino. Janežičev nemško-slovenski žepni slovar (za šole in dom) iz leta 1867 ima za nem. *Draht* slovenske ekvivalente *drat, dratev, svilek*.

⁹ Breznik v svojem seznamu navaja *dovtipen* (slov. *šegav*), vendar besede pozneje ne obravnava obširno, kot sicer ravna pri drugih besedah iz seznama.

¹⁰ Tu se je Breznik zmotil. Besede *nagrada* v pomenu 'honorar' ni na str. 33 v *Napreju* in tudi na okoliških straneh je ni. Levstik jo ima za tri druge pomene (gl. tukaj seznam druge skupine Levstikovih besednih parov).

¹¹ V slovnici (*Slovenische Sprache*, 1866, 58) je te oblike priporočal kot starejše, kot slovenske ljudske in ker slovenščino zbližujejo z ostalimi slovanskimi jeziki.

mnenju) neprimerno besedo.¹² Nastopanje takšnih besednih parov je pogosto, saj je večino besedil v Napreju napisal sam, in ker je tako ravnal tudi v besedilih dopisnikov, ne moremo zanesljivo vedeti, katero besedo je zapisal dopisnik, katero pa Levstik. Pozneje, v Slovincu in Slovenskem narodu, za to ni imel več neomejenih možnosti in se pari pojavljajo redkeje, vendar te navade ni opustil niti v ljubezenskih pismih Franji.

Vseh besednih parov je v Napreju 407 (pri čemer niso vštete ponovitve, ki v posameznih primerih nastopajo več kot dvajsetkrat, npr. par *novci (denarji)*).

Za to metodo Levstik ni imel izdelanega razločnega koncepta. Tako je npr. besedo *obrok* enkrat predlagal za nemško *buršt*, drugič za lat. *termin*, za pomen 'narekovaj' mu je prišla na misel *ojnice*, nekaj let prej (1859) pa je v polemiki Gospodoma nasprotnikoma rabil besedo *resice* za isti pomen; besedo *nagrada* je predlagal namesto treh različnih besed, omahoval je tudi v pravopisu in akcentuiranju (*avtonomija*, *autonomno*) itd.

Prva in najštevilnejša skupina teh besednih parov (217) kaže izrazito jezikovnovzgojno prizadevanje; seznam teh parov je pravzaprav prvi slovenski brus. Odraža za tisti čas in za Levstika samega najbolj občutljivejše jezikovnokulturno vprašanje, tj. odpor proti besedam nemškega izvora. Hotenje, da je treba nemčizme — bodisi barbarizme bodisi knjižne besede — nadomestiti s slovenskimi, je v tej skupini najbolj nedvoumno izraženo: ob slovenski besedi ali zvezi je v oklepaju ta ali oni nemčizem. Ob besedi *hranilnica* je v oklepaju *šparkasa*, ob zvezi *zavratni morilec* pa (pisana kar z malo začetnico) nemška knjižna *meuchelmörder*.

Druga skupina (113 parov) odraža predvsem Levstikovo zavest o potrebi po tvorjenju besed in zvez za manjkajoče ali neprimerno v živahnem družbenem, politično-parlamentarnem, strokovnem, zlasti pravnem, življenju tedanjega časa. Tu je izrazito Levstikovo prizadevanje po usposabljanju slovenščine glede strokovnega izrazja. Slovenščino je postavljaj ob bok razvitejši nemščini, želeč pokazati tudi zadostno terminološko prožnost, ne samo sposobnost za vrhunsko umetniško izražanje. Tako

¹² To je najbrž posnel po Novicah. Bleiweis je sicer največ novih, predlaganih ipd. besed preprosto zapisal, tudi večino srbohrvatizmov. Ravnal pa je tudi obratno. Breznik pravi, da so Novice »nosile domačo besedo še nekaj časa v oklepaju, npr.: slike (podobe) slavnih pisateljev.« Gl. Breznik, cit. razprava, 142.

kot v prejšnji skupini se tudi tukaj nahaja slovenska beseda pred v oklepaju navedeno neslovensko, zlasti latinsko ali grško, delno tudi romanško besedo: *hitropisje* (stenografija), *shod* (kongres), *oporoka* (testament), *pokrovitelj* (protektor), *pošiljalstvo* (špedicija), *samozakonje* (avtonomija) itd.

Primeri, zbrani v prvi dve skupini, jasno kažejo Levstikovo skrb za besedišče slovenskega knjižnega jezika. Vendar niso vsi zbrani primeri tako jasni.

Tretjo skupino (77 parov) sestavljajo primeri, iz katerih ni mogoče različno razbrati, ali Levstik z besedo (ali zvezo) v oklepaju prejšnjo pojasnjuje ali pa mu prva pomeni boljše možnost: *bodalo* (kratek meč) — *loka* (ladjostaja). V tej skupini so tudi primeri, ki jih štejemo k slovanjenju: *duhan* (tobak), *maslina* (oljika), *porez* (davek), *paljenka* (žganje); so pa tudi povsem nejasni, vendar le redki primeri: *prevara* (goljufija).

Besedni pari teh treh skupin bodo tu navedeni po abecednem redu prve besede. Zanimiv pa bi bil tudi poenoten seznam v obrnjenem zaporedju. Pokazal bi namreč tudi šibke točke v tej Levstikovi metodi, sloneči bolj na spominu in trenutnih domislicah kot pa na izdelanem (slovarskem) konceptu. Tako je npr. za *brutto* najprej predlagal pridevnik *kosmat*, nekoliko pozneje pa *grob* (v zvezi z *dohodek*), *blaznica* namesto nem. *irenhaus*, namesto *norišnica* in namesto opisne zveze *hiša za norce*, namesto *kongres* ima enkrat *shod*¹³, drugič *zbor* itd.

V parih prve in druge skupine je upošteval Janežičev slovar iz leta 1850, toda pogostoma precej po svoje, vnesel pa je tudi pomenske odtenke, ki jih je Kleinmayr v drugi izdaji Janežiča 1874 obilno upošteval, čeprav Levstika ne navaja med avtorji, ki jih je pri pomnožitvi alfabetarija izpisal.

Nemška dvojnica slovenskega izraza:¹⁴

arbanaški: arbanaška (Albanien) obala (162); bêtje (gewicht) (169); blagajnica* (kasa) [1, 5*] (235); blaznica* (irrenhaus) [1*] (49); brezramen* (cynisch) [1*] (163); cêrkovnik (mežnar) (96); cêrkovništvo

¹³ Pozneje, leta 1870 je v Slovenskem narodu *shod* zapisal za (*komers*).

¹⁴ Tehnika navajanja je naslednja:

Tam, kjer primera iz različnih razlogov ni mogoče prikazati na običajen leksikografski način (pri samostalnikih npr. v imenovalniški obliki, pri glagolih v nedoločniški itd.), je kot nekakšno slovarsko geslo navedena nevtralna oblika, za dvopičjem pa kar se da kratek iztržek iz besedila. Pari, ki so v Levstikovih »avtorskih« besedilih, npr. poročilih iz deželnega zbora, so pri slovenskih besedah zaznamovani z zvezdico, pari iz drugih besedil, ki jih je Levstik prirejal

(mežnarija) 'delo mežnarja' (148); čarovnik* (coprnik) [1*] (125); častnik* (oficir) [7, 2*] (31); častnikov (oficirski) naslov* 'čin' [1*] (132); četrt: ura bije četrti (viertel) (169); črúp (schädel) 'lobanja' (177); črna vojska (landsturm) (132); črtanje (zeichnen) 'šolski predmet' (148); daljava (Zone) 'razdalja' [1] (194); davek na pridobitek* (erwerbsteuer) [1*] (65); dávnost* (verjährung) (108); dedič* (erb) (5); delalnica* (arbeitshaus) (73); delniška družba* (akzienverein) (77); deseti denar* (percentualgebühr) (78); deželna uprava* (landesstelle) (227); deželne ceste* (landstrassen) (10); deželno glavno poveljstvo (Landes-general-kommando) (137); dišava (specerei) [1] (238); dohodovina* (einkommensteuer) [2*] (65); dovtipen* (witzig) (188); drevesna volna (baumwolle) (161); državni zastop (reichvertretung) (83); družabno-vporen (social-revolucionär) (88); dušni pastir kacega kraja* (ortsseelsorger) (99); dvanajstak (zwölfender) 'jelen' (153); gasilnica* (špricalnica za ogenj) (284); glavina (kopfsteuer) (197); gostaç* (innwohner) (74); hišna razredovina* (hausklassensteuer) [2*] (65); hranilnica (šparkasa) (67); hrošč: neznanih hroščev (kebrov) (153); hrupnik: je usmrtil več hrupnikov (tumulanten) (293); izraz (ausdruck) (189); javna nravnost (sittlichkeit) (165); kis* (jesih) (256); klep: klep (ring) ni šel nosu skozi kost (205); knežji dvor (fürstenhof) (12); kolek (štampelj) [ponovitev v kofonu vsake številke Napreja]; koltunska* (weichselzopf) misel (296); krdelo (kompanija) (63); krdelo (legija) (162); krajna komisija* (lokal-kommission) (111); kunec (kaninchen) (153); kupčijska zbornica* (handelskammer) (81); lapa: ima namesto rok lape (tatzen) (171); logar* (borštnar) (111); loka (hafen) [1, 1*] (110); lokav* (arglistig) (132); majalec (perpendikel) 'kolesce pri uri' (169); majhen: z malimi (unterrichtern) sodci (29); matór* (hochbetagt) (180); mavec (gips) (205); menjica (wechsel) (6); mestna hiša (rotovž) (16); miloradniki (dilettanten) (262); milostinja (almožna) (35); mílostinja* (almožna) (143); miloščenje: cesarsko miloščenje (amnestije) (2); miten: mitno (colno) okrožje (301); mitna (colna) zveza (31); mitnica: privežeta konja k mitnici (šrangi) [1] (31); morska loka (hafen) (224); načelno (principiel) (240); način avstrijske vlade (regierungsform) (83); naddesetnik (feldwebel) (228); nadzor-

po tujih virih (gre za pare v izraziti dnevničarski rubriki Važnejše dogodbe) ali ki kažejo, da je posegal tudi v besedila dopisnikov (rubrika Dopisi), so brez oznake. Tako so prikazane tudi ponovitve: gola cifra v oglatem oklepaju kaže ponovitve v Levstikovih novičarskih besedilih. Če pomen iz obeh besed v paru ni dobro razviden, iztržek za ta namen pa bi moral biti preobširen, je med enojnima narekovajema pojasnjen. Na koncu je v okroglem oklepaju stran v Napreju, kjer par nastopa; pri ponovitvah je naveden samo en, po možnosti najbolj značilen nastop. Glavno ločilo med naštevalnimi enotami je podpičje.

stvo (inspektion) (133); najem* (štant) [2*] (70); najemšček* (štantman) (70); najmovina* (hauszinssteuer) [1*] (65); naletnik* (štantman) (70); napreda: bitva je bila tudi med naprédama (vorposten) [1] (76); napet [in] napét Slovan (Ultraslave) 160 in 160; narod* (volk) (239); nedostatki (mängel) [1] (83); nespodoben*: nositi nespodobne (ungebührliche) teže (61); nezgoda*: stari imetek, kteriga je zgubila po raznih nezgodah (incamerirung des provincialfondes) (61); nujen: nasvet se mu zdi nujen (dringlich) (244); nujen nasvet* (dringlichkeitsantrag) (61); nrvnost* (sittlichkeit) (239); obrok*: plačati se mora v 7 obrokih (burštih) [1*] (145); obrunek*: na nogi ima obrunke (narben) (151); odlični razred* (vorzugsklasse) (73); odlok* (beschied) (124); odpust (urlavb) [2*] (102); ojnice* (anführungzeichen) 'narekovaji' (5); okraj* (becirk) (148); okrajen: okrajnim gosposkam (becirkom) (111); okrajno* (gau-) namestovanje (28); okrajno glavarstvo (bezirkshauptmannschaft) (35); okrožno* (bezirks-) namestovanje (29); opeka: streha iz opek (ziegel) (270); opleniti: so oplénili (geplündert) mesto (221); osir* (wespennest) (101); skromnost* (bescheidenheit) (152); otújiti* (veräussen) (259); paševina* (weidgeld) 'za čebele' [1*] (85); pehota (infanterija) (3); planinsko društvo (alpenverein) (73); pletenje (štrikanje) [5] (154); plin: s plinom (gazom) (161); pobotnica (kvitenga) (39); podedovan* (pojerban) (111); podkožna črvičnost (hautwurmkrankheit) (19); podmetek (vata) [5] (154); podpihovanje* (agitazion) (163); področje* (wirkungskreis) (235); podžupa* (podfara) (101); pogani* (heiden) (178); pogubonosni: je pristavljena beseda »pogubonosni« (verderbenbringend) (83); politični pristavki* (scholien) (159); politično upravljanje* (administration) (254); polk: vsi polki (regimentje) [3] (69); polog: izguba pológa (kauzion) (249); poprejšnji denar (conventionsmünze) (121); poročnik (lajtnant) (80); posadka (garnison) (39); posamezna sodba (einzelgerichte) (75); posel*: zakon o služabnih poslih (dienstboten) (45); postojna: na postojnah (stationen) (185); potezáč (blitzableiter) (232); potratnina (luxussteuer) (233); potuhnen* (hämisch) (216); potvara* (missgeburt) (152); pravna ustanova* (rechtsinstitut) (69); prazno besedno lepotičje* (floskeln) (121); prehodne ceste* (konkurrenzstrassen) (10); premišljeno* (taktvoll) (13); prepáh (luftzug) [5] (154); preštéviliti* (prerajtati) [1*] (70); pri-gledna (kontrolle) komisija (233); pripraven: zadeve pripravnih (disponibel) uradnikov (2); priprega* (vorspann) (73); pristojnost* (competenz) (248); pristanski (hafen) glavar (169); prodalnica (štacuna) (125); prostak (gmajnar) 'vojak' (63); prostor*: prostor nemške izobraženosti (deutscheskulturgebiet) (33); prvomestnik* (obmann) [4*] (49); računstvo*

(buchhaltung) [1*] (45); rakev* (truga) (293); raznošček* (hausierer) (90); razredovina (klassensteuer) (233); raztezanje* (weitläufigkeit) (275); red: ruske rede (orden) nositi (6); repar*: cena je bila v reparjih (batzen) (61); rokováča (janka) [5] (154); rodilišče* (gebährhaus) (112); síkalica (špricalnica) (43); sečen: séčni* (schlagbar) les (78); skrivna zarota (verschwörung) (154); skrivna sodba* (Vehmgerichte) (8); sladkornica (cukerfabrika) [1] (193) [in] (zuckerfabrik) (270); sodbena cenitev* (šacilo) (70); smrad* (faulbrut) 'čebelja bolezen' (92); služabniške zadeve* (dienstespragmatik) (53); sopci* (musikanten) (252); srečka: 100.000 sreček* (lozov) (107); srečkanje* (los) (89); stati: vagan stoji (košta) 5 gld [1, 1*] (184); steklenica (flašica) (145); stolp (turen) (110) [in] (turn*) (169); studenec* (quellenstudium) (132); strelivo (munition) (12); strelnica: zidati strelnice (blockhäuser) (6); stroj: poduk o strojih (mašinah) (17); stroj: imajo angleške stroje (maschinen) (250); svetilnica (lampa) (63); svoboden: svobodno iskanje nove rude* (freischurf) (85); številiti: je iz glave številit (rajtal) (80); telovádno (208) [in] telovadsko (176) društvo (turnverein); tihotapje* (kontrebanda) (313); tolkovelec (dolmetsch) (117); topnik (kanonir) (31); tvornica* (fabrika) (307); učinek* (wirkung) (121); ukazan* (obligaten) (105); uradnik* (beamter) (117); uradovalnica (amtslokale) (138); ustanovitev* (vkvartirovanje) [3*] (34); ustanovljeni imetek* (stiftungsvermögen) (259); uvoznina (einfuhrzoll) (169); užitnina [in] užitnina (verzehrungssteuer) [2*] (161, 85); varstveni* (vormundschaf)s dekret (276); vegast* (einseitig) (235); velik: z velicimi* (oberrichter) sodci (29); verski zaklad* (religionsfond) (140); videz: vsaj na videz (formell) (79); vlakno (faser) smrekovega olja [5] (154); vodomet* (springbrunn) (271); vojd: beraški strah ali vojd (bettelvogt) (35); vojevit* (waffenfähig) (178); volilstvo* (wahlkörper) (90); vozatajski (fuhrwesen) konji (79); vstanovitev (vkvartirovanje) [2*] (201); vzdarje: vrnite nam vzdarje* (gegenangabe) (263); zaklad zemljiške osvoboditve* (grundentlastungsfond) (103); zakup* (štant) (187); zakupščina* (štant) (70); zamenik* (ersatzmann) [2*] (53); zapečárji* (spiessbürger) (251); zasoben: zasobna (privatna) poročila [4*] (302); zastavnica (hypotekebank) (153); zavratni morilec (meuchelmörder) (122); zbornica pravdnikov (advokatenkammer) (233); zidívo (baumaterial) (6); zvodstvo (kuppelei) (165); žaliti: namesto »žaliti« (verletzen) je vzeto »teptati« (83); Žid: nekoliko Židov (Juden) [1, 1*] (177); žiganje (bradmarken) 'telesna kaznen' (157); župa (fara) [1, 5*] (93); župljanje* (farmani) (78); župna (farna) duhovščina [1*] (197); župnik (fajmoštr) [1, 1*] (31); žohar ali ščurek (gril) [4] (174).

Strokovne dvojnice:

bankna délnica (akcija) (93); bankni sklep (bankakte) (6); biležnik [2*] (93) [in] bilježnik (notar) (233); boljar (aristokrat) 'na Poljskem' (258); brez: brez službe sneti (disponibel) uradniki (161); brezoblastni* (inkompetentni) deželni zbor (62); cenovnik [in] cénovnik* (tarifa) (125, 81); čist: čisto* (correct) ravnanje (314); črtež* (plan) [2*] (85); daljnopis (telegraf) (39); daljnopisno* (telegrafično) (42); delnica* (akcija) (7); dninar (diurist) [1*] (15); družaben: poljski boj ni družaben* (social) (215); goláč (sanscuolotte) 'slabšalno za strahopetec' (122); grobi* (brutto) dohodek (179); hitropisje* (stenografija) (236); istina (kapital) [2, 7*] (141); izvoren* (originalen) (120); kosmati (brutto) dohodek (137); knjiga* (album) Bleiweisu v spomin (35); ladijenica (dock) v Pulji [1] (156); list* (epistel) (220); list [lista?]: jeli so dajati prejemne liste (recepise) (51); ljudske* (trivialne) učilnice (147); ločba* (kemija) 'šol. predmet' (172); močuh (tifuz) (153); načelo* (princip) [1*] (82); v načelu (principu) (157); nadavek (agio) srebru (v vsaki številki); nagrada (premija) [2*] (149); nagrada: naj bi se dajale nagrade* (remuneracije) (53); nagrada (taglia) (253); namera* (tendencija) (13); namizje (service) 'jedilni pribor' (257); naprava (sistem) (79); nasprotje (opozicija) ima pravico boriti se (83); oblín (cilinder) 'pri stroju' (198); obraz* (formular) (159); obresti* (interesi) (86); obrok* (termin) (239); odpor (protest) 'listina' [1] (206); odgojiteljka (guvernanta) (141); okraj (distrikt) 'v Rusiji' (102); okrajni zdravnik* (distriktni fizik) (65); oporoka (testament) (209); ostrog (fort) 'trdnjava' (162); ožrelje: je potegnil izpred obraza ožrelje* (vizir) 'prene-seno' (38); pasma* (rače) (178); papežev poslanec (nuntius) (6); pismo: naj se položi med pisma* (ad acta) (93); polog (kavcija) [2] (129) [in] pológa (kavcije) [5, 1*] (75); pokrovitelj (protektor) (224); pomočka: prodaja pomoček (kryptogam) zoper trtno uš (145); pomočnik (adlatus) (93); pomočnik* (asistent) (117); pomol: je slonel na pomolih* (balkonu) (10); poravnava (transaction) (209); pošiljalstvo* (spedicija) (204); po-veljnik: se je razglasil za edinega poveljnika (diktatorja) (88); prapor* (bandero) (21); pravdnik (advokat) [1, 3*] (93); pravdoslovec* (jurist) (117); predeljeni sedeži* (lože) (89); pregled* (bilancija) (7); preslovkati* (presilabirati) (101); preudarek* (praeliminare) (7); prvopis* (original) (285); radovoljec* (diletant) (119); razbojnik: polno razbojnikov (brigantov) 'v Italiji' (6); razpis (cirkular) (3); razred: 6 razredov* (klasov) realke (65); razred* (klas) 'stopnja' [1*] (74); red* (klas) (111); rednina (taxa) (244); redovina (taksa) (11); samílo* (isolator) (86); samopraven (privilegiran) (193); samozakonje (autonomija) [3, 1*] (79) [in] (avtono-

mija) [1] (114); samozakonno* (autonomno) (227); samotržje (monopol) [3, 2*] (51); sestavljena* (kolektivna) osoba (212); shod (kongres) 'vlada' (157); sirotinski* (pupillar) strošek (259); skalni jereb* (kotorna) (308); slika (portré) (22); spis* (akt) (143); sporniki (insurgentje) (16); sprevednik (konduktor) (138); stólica (rezidencija) (15); stot (cent) [5] (6); carska straža (garda) (170); surov* (trivial) (163); svečenik* (priester) (131); telečák (tornistra) (306); top (kanon) (7); trimošstvo (triumvirat) (250); turška detelja (esparsette) (179); voditelj* (direktor) (95); vojska (armada) [8, 2*] (58); vpisovavec* (ingrossist) (45); vprašanje: je podal prvo vprašanje (interpelacijo) (176); vzor* (ideal) (140); vzornica* (idejal) (300); zalog: se ustanove štirje zalógi (štípéndije) [2, 1*] (76) [in] zalog (stípéndija) [2] (173); založna truma* (reserva) (111); zaprtija* (kontumacija) 'za ljudi!' (149); zasoben: je tožil zasobno (privat) (169); zastava* (bandera) (180); zbor (kongres) 'vlada' (106); zveza* (uniija) (215).

Drugačne (boljše?) dvojnice:

blazen: bolnišnica kranjskim in štajerskim blaznem (norcem) (22); blaznica (hiša za norce) [1*] (63); blaznica (norišnica) (253); bodalo (kratek meč) (6); cent* (stot) [2*] (179); debeljača (turšica) [1*] (18); duhan (tobak) [1] (22); duhanovo (tobakovo) samotržje (161); Duhov (binkuštni) ponedeljek (106); Duhovo (binkošti) (153); globa (denarna kazen) [4, 1*] (75); globa* (kazen v denarjih) [1*] (104); gluhonemi* (mutasti) (105); gondula* (čolnič) (152); javna* (očitna) seja (76); javna npravnost* (očitno lepo obnašanje) (95); korjabelj: izseljenci na korjablji (ladii) (122); korun (krompir) [1] (242); libra (funt) 'utežna enota' [1] (169); libra: colna libra* (funt) (45); ločnina* (biček) (183); loka (ladjostaja) (40); maslina (oljika) [1*] (185); maslina* (figovo drevo) (151); nation: imajo ime, da so »nation«* (narod) (97) nahod: od prehlada (reumatizem) [5] (154); novce: lastnik novcev (denarja) (63); novci (denar) [1] (3); novci (denarji) [in] (dnarji) [11, 21*] (19); novčen: Komisija novčnega (denarnega) [in] dnarskega ministrstva [4, 5*] (18); nprav: tujih npravov (šeg) (1); npravnost* (lepo javno vèdenje) (90); npravnost* (lepo življenje) (136); običaj: tujih običajev* (navad) (1); običaj: po običajih* (šegah) (18); obrok (zemljiški davek) 'v Rusiji' (102); oglobiti* (kaznovati) [2*] (94); paljenka (žganje) (234); panoga: Slovenci smo panoga (mladika) slovanskega rodu (58); pas* (potni list) (204); plamenica* (bakla) (118); pogani (ajdje) (19); polec: stari krajcarji in polci (1/2 kr.); pološan: trdo pološane (pocinjane) peči (234); porez (davek) (23); praporec (manjša zastava) (238); prevara (goljufija) [1*] (137); pripravnice* (učilnice za

učitelje) (100); prirez (doklada k porezu ali davku) (23); propoved* (pripoved) (109); propovednica* (leca) (299); propovedovati: je v stolnej cerkvi propovedoval (pripovedoval) knez in vladika Vidmar (113); samokres (pičtola) (36) [in] (pištola) [1] (221); salus publica (javna blagost) (97); séra (žveplo) (185); skrivna (tajna) razprava (165); slika (podoba) [1] (63); stanovitnost: odbor so imenovali »stanovitnost* in zložnost« (constanza e concordia) (30); sužnost: sužnost ali last nad osobo (nevoljništvo) (152); tolkovelec (tolmač) [2, 2*] (83); trajati: trajala (trpela) je ta seja 10 ur [3, 4*] (18); um* (pamet) (152); upor (punt) (35); vladika (škof) [7, 3*] (135); vladikovina (škofija) (242); vladništvo (škofijstvo) (189); vojaški nabor [3*] [in] nábor (rekrutba) (87, 238); vojaška bránka (rekrutovanje) (31); vpor (punt) (36); vporna (spuntana) država (19); vporna (puntarska) stranka (35); začimen: rodil se je od začimnih (premožnih) roditeljev (82); zakon (postava) [15*] (45); zlatnik (cekin) [2] (63); zložnost: odbor so imenovali »stanovitnost in zložnost*« (constanza e concordia) (30); Židje (Judje) [1*] (129).

Obdobje *Napreja* je glede na izdaje Janežičevih slovarjev vmesno obdobje in natančnejša primerjava bo morala pokazati, koliko je v *Napreju* povsem Levstikovega besedišča, koliko se je od Janežiča 1850 odklinal (očitno ga je uporabljal) in koliko je vplival na besedišče v slovarju 1867 ter druge, Kleinmayrjeve izdaje 1874. To ne more biti predmet te razprave. A že ta izsek iz enoletnega Levstikovega besedišča kaže, da mu je šlo za »izobrazbo« knjižnega jezika, tj. za njegovo čiščenje in (zlasti terminološko) bogatitev.

2. V zvezi z mnenjem o Levstikovi naslonitvi na ljudski jezik v njegovih časopisnih besedilih pa je še ena, tudi pri Brezniku zapisana, vendar bolj za zgodovino slovenske publicistične zvrsti kot za samo knjižno besedišče pomembna trditev. Ta je, da je Levstik »iz globin ljudskega jezika /.../ naredil novo časnikarsko frazeologijo«¹⁵. Podobno misli tudi Pogačnik¹⁶, ki pravi, da je med tistimi, ki so (okrog Slovenskega naroda) ustvarili časnikarske oblike in stil, Levstik na prvem mestu.

Če smo prej videli, da v besedišču Levstikovih časopisnih besedil ne more biti brez pridržkov govor o naslonitvi na »ljudski jezik«, pa lahko glede »časnikarske frazeologije« v *Napreju* pokažemo, da pri nedvomni naslonitvi na ljudski jezik lahko govorimo o časnikarski fra-

¹⁵ Breznik, prav tam, 144.

¹⁶ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva*, 1970, 4, 48.

zeologiji bolj zato, ker pač nastopa v časopisu (kakor je to pojmoval Breznik), kot pa zato, ker bi bila funkcijskostilna kategorija časopisnega sporočanja, torej posledica delovanja določenega — objektivnega — stilotvornega faktorja v poročevalstvu tistega časa.

To se dobro vidi v novicah. Kot najizrazitejša časopisna oblika so s svojo pogostnostjo najbolj podvržene avtomatiziranju, se pravi, da so avtomatizirani frazeologemi njihova konstitutivna sestavina. V Napreju zavzemajo novice (rubrika *Važnejše dogodbe*) tretjino prostora vsake številke, kar je veliko.

Za splošni vtis Levstikove novice naj služi tale zanimiv primer:

Ruska. Car je imel skriven zbor, v katerem so bili carjeviči in ministri. Govorilo se je zaradi Poljske. Pisma zapadnih držav so Rusu zadala nemir. (133)

Najpogostejša novica je kratka ubeseditev dogodka. Pomenska podstava vsebuje predikat (za dejanje) in zajema najnujnejše participante (vsaj en aktant in cirkumstante; skupaj torej odgovore na znane štiri oz. pet novinarskih K-jev):

(a) *Peter se je poročil z Metko.*

Časopisna novica to strukturo avtomatizira v obrazec, ki ima najenostavnejšo varianto v razširitvi z enim predikatom ali z enim predikatom in aktantom. Ta, t. i. sklicevalni avtomatizem je na površini bodisi glavni bodisi odvisni stavek:

(b) *Sosed mi je povedal, da se je Peter poročil z Metko.*

(a₁) *Peter se je poročil z Metko, kakor sem slišal.*

(b₁) *Kot mi je povedal soseda, se je Peter poročil z Metko.*

V Napreju sta v skladu z naslonitvijo na ljudski jezik (tu bi bilo bolje reči: ljudsko govornico) pogosti predvsem varianti (a) in (b):

(a) *Srbska. Iz Belega grada je šla vojna komisija v Mali Zvoornik, da bi Turke prisilila, naj gredo iz Užice v Bosno.* (166)

(b) *Dunaj. Za trdno govore časniki, da se konci t. m. snideta Nj. veličanstvo naš cesar in pruski kralj v Karlovih Varah na Češkem.* (193), veliko bolj redke (tudi v skladu z relativno redkostjo v ljudskem jeziku) pa so različne variante (a₁) in (b₁):

— *(Francozka) — Zdaj se je veter zasukal tako, da se najbrž ne snideta cesarja Napoleon in Franc Jožef, kakor se je un dan govorilo.* (142)

— *Kakor smo drugi dan zvedeli, mestnega župana /.../ ni bilo v čitalnici /.../.* (216)

Varianta (a₁) je lahko na površini izražena z »ljudskim« členkom in pomeni vmesno stopnjo v prehodu k varianti (b₁):

— *Veliki vojvoda neki da ne misli iti ne v Petrograd ne v Pariz.* (6) Za varianto (b), ki je »sklicevalna« varianta tudi v vsakdanjem govoru in seveda v poročevalstvu, uporablja Levstik prave »ljudske« frazeologeme (vse podčrtano T. K.): *Storil se je glas*, da bi nadvojvoda Štefan utegnil priti na Dunaj. (126) — *Glas je počil*, da te dni pride sam knez na Dunaj. (6) — *Padel je glas*, da misli poljska vlada /.../. (242)

Še bolj v smislu »ljudskosti« je ubeseden pogost poročevalski postopek, pri katerem se aktant (kot prvotni vir informacije) odrine v ozadje, ker je po mnenju poročevalca (govorečega) kot vir bodisi nezanesljiv ali ga ne želi izdati. Na površini so to deagentne konstrukcije s splošnimi vršilci dejanja. Pri Levstiku imajo taki sklicevalni avtomatizmi dejansko pomen členkov, čeprav so formalno glagoli, in jih tako tudi piše (brez vejice pred *da*): — *Modenski vojvoda pravijo da je uže naredil glas*, da misli razpustiti svoje vojake. (6) — *Zakon o tisku pravijo da se ima kmalu razglasiti.* (6)

Sklicevalni avtomatizmi so posledica pomembne poročevalske okoliščine, ko poročevalec želi (ali mora) dati podatek o tem, kje, od koga je dobil informacijo. Ta okoliščina, ki zahteva ubeseditev aktanta kot prvotnega vira informacije, je eden od objektivnih stilotvornih faktorjev, med katerimi je za nastanek časopisnih avtomatizmov najpomembnejši ista, podobna ali ponavljajoča se situacija.

Okoliščina (dogodek): *X je povedal, (da ...)* se ubesedena avtomatizira v nekaj poročevalskih frazeologemih, katerih pomenska podstava ima v ospredju aktant, predikat (dejanje) pa se na površini ubeseduje z nekaj glagoli: *X je povedal, dejal, izjavil ...*; — *Agencija X poroča, je sporočila ...*; — *Časopis X piše*; — *Krogi X (npr. ki so blizu vladi) pravijo ...*; — *Iz X (npr. dobro obveščenih) krogov se je zvedelo ...*

V Levstikovih novicah so na mestu sklicevalnih avtomatizmov v nadrednih stavkih odvisnega govora številni glagoli rekanja (in zaznavanja) ali sploh glagoli, ki po tipologiji odvisnikov¹⁷ uvajajo vsebinske odvisnike, stavčnoočlensko predmetne odvisnike (t. i. da- in podobne stavke). To so glagoli *praviti, pripovedovati, govoriti, povedati, razglasiti, oznanjati, trditi; čuti, slišati; pisati, brati; kazati se; biti (podoba je).*

¹⁷ Gl. Jože Toporišič, Slovenska slovnica 1967, 508.

Če so ob osebkju, so najpogosteje v 3. os. ed. ali mn., glagola *slišati* in *brati* tudi v 1. os. mn.¹⁸, če pa so brez osebkja, imajo najpogostejšo obliko 3. os. mn. ali prosti morfem *se*:

1. *praviti*: Nekateri pravijo, da je turška vlada /.../ (3) — Časopisi pravijo, da novica o novem drobiži ni res. (11) — Pravijo, da je knez /.../ poslal /.../. (210)
2. *pripovedovati*: Časniki pripovedujejo, da je v Bosni vstala kuga. (165) — List »France« pripoveduje, da je knez /.../ govoril /.../ (106) — Pripoveduje se, da je papež povzdignil /.../ (40)
3. *govoriti*: Časopisi govoré, da /.../ bi utegnil stopiti /.../ (281) — Časnik »Times« govori, da je cesar /.../ pisal /.../ (26) — Govorijo, ali gotovo pa vendar ni, da je splošen vpor vstal /.../ (162) — Govori se, da hoče angleška vlada /.../ (3)
4. *oznanjati*: »Politik« oznanja, da je /.../ pripomogel /.../. (19)
5. *povedati*: Časniki povedajo, da je za /.../ ministra odločen /.../ (180)
6. *razglasiti*: List »Europe« je razglasil, da je /.../ povedal /.../ (154)
7. *trditi*: Nekateri trdijo, ali to, kakor piše »Presse«, ni še gotovo, da /.../ (102)
8. *čuti*: Čuti je, da bi bila Avstrija pripravljena /.../ (75) — Iz Litovskega je čuti, da je grof /.../ ustreljen /.../ (242) — Čuje se, da je v pokrajinah čedalje večji dir in daj. (23) — Iz Petrograda se čuje, da je /.../ sklenilo /.../ (189)
9. *slišati*: Slišimo, da je /.../ pogorelo 13 hiš. /.../ (75) — Slišati je, da nekoliko vojakov pojde /.../ (46) — Sliši se, da sta se zmenila /.../ car in /.../ knez /.../ (286)
10. *pisati*: »Czas« piše, da so Poljaci /.../ bojevali /.../ (198) — Časniki pišejo, da je nadvojvoda /.../ pripravljen /.../ (269) — Iz Peterburga pišejo, da je /.../ prišlo povelje /.../ (71) — Pišejo da je v Bosni vstala kuga, za katero je umrlo uže več ljudi. (12) — Wiener Zeitung piše: turški car je /.../ (133) — Piše se, da hoče Pruska stopiti /.../ (6)
11. *brati*: Zopet beremo, da prične državni zbor /.../ (28) — Vendar se bere, da je prišel na svitlo 11. list časnika »Ruha«. (12) — Brati je, da imajo Poljaci /.../ (93)
12. *kazati se*: Kaže se, da bi zopet utegnil Garibaldi /.../ (12)
13. *biti (podoba je)*: Podoba je, da se je v Galiciji osnovalo /.../ (121)

Podrobno naštetih primeri kažejo, da Levstikovo novičarsko ubesodovanje ni odraz najpomembnejšega objektivnega stilotvornega faktorja in

¹⁸ Prva oseba množine pomeni tu (množinsko) uredništvo, kar štejemo za publicizem še danes.

da v tem pogledu ni ustvarjal časnikarske frazeologije, »po kateri poslej v časnikih zastoj vzdihujemo«¹⁹, ampak da je bolj sledil svojemu estetskemu nazoru s pritegovanjem bogastva oblik v ljudskem jeziku. Šele poznejši razvoj dnevničarstva v Slovenskem narodu, velika količina od časopisnih agencij kupljenih telegrafskih (kratkost!) informacij in s tem seveda možen vpliv tujejezičnih agencijskih poročevalskih obrazcev, vse to je povzročilo ustalitev tvorb, ki jih štejejo za »časnikarsko frazeologijo«.

3. Med izključno avtorska besedila²⁰ je treba šteti Levstikova poročila s sej deželnega zbora, postavljena na pomembno mesto takoj pod glavo časopisa v levi stolpec in napovedana z rubričnim naslovom *Ljubljanski deželni zbor*. V tem času je bilo 40 sej, zadnja v letu 1863 je bila 31. marca, Levstik pa je napisal 24 poročil.

Ta — po dolžini različna — besedila so zelo izčrpnih zapisnikov poteka, prirejani za časopisno poročilo. Pravzaprav so zmes enega in drugega, in ker v besedilo praviloma vstopa Levstik s svojim mnenjem, imajo tudi poteze komentarja.²¹ Prepletanje poročevalskih in komentatorskih prvin je bilo običajno že v novicah Bleiweisovih No-

¹⁹ Breznik, prav tam, 144.

²⁰ A. Slodnjak teh besedil ni vključil v Levstikova zbrana dela, kjer so izmed časopisnih besedil politični uvodniki, članki, polemike in dopisi. To ne pomeni, da teh — očitno Levstikovih — besedil Slodnjak ne bi pripisoval Levstiku, saj na str. 356 (v opombah k 8. knjigi LZD) pravi: »v poročilih o sejah v *Napreju* je Levstik vedno poudarjal, /.../.« Če Slodnjak tega žurnalističnega dela ni štel za pomembno v literarnozgodovinskem oziru, pa ga ne smemo prezreti pri proučevanju razvoja slovenskih časopisnih žanrov. Navsezadnje pa prav ta besedila predstavljajo Levstika kot novinarja v današnjem pomenu te besede, edino v teh besedilih je poročevalec, ki za svoj list piše poročila s kraja dogajanja. V drugih besedilih tega obdobja nastopa kot urednik, redaktor ali publicist v najširšem smislu, kar velja tudi za poznejše delo pri Pavlihi.

²¹ Eno najkrajših Levstikovih poročil (27. januarja 1836) se glasi takole (razprti tisk je Levstikov):

Ljubljanski deželni zbor

Zadnje seje zapisnik se je prebral in potrdil. Na vrsto je prišel 2. oddelek odborovega nasveta o srenjskem zakonu: »med srenje in deželni zbor se nima postaviti okrožno (bezirks-) okrajno (gau-) ali kresijsko namestovanje.« Poročevalec g. baron Apfaltern je ta nasvet priporočal v moškem govoru, dokazujoč, da bi prizadelo okrožno namestovanje 35.000—40.000 gld., kresijsko pa vsaj 18.000 gld. stroškov, česar bi naša pokrajina skoraj ne mogla plačevati. Njegove krepke besede so se od vseh strani glasno hvalile. Poslanec g. Mulley pa je želel tánje zvedeti, kaj bi srenje prav za prav imele opravka, in svetoval je, naj se postavijo okrožne srenje. Poslanec Derbič je podpiral baron Apfalternov nasvet. Poslanec Zagorc je slovenski govoril, naj bi se napravile srenje z velíicimi (oberrichter) in malimi sodci (unterrichter), ker je do zdaj pokazala izkušnja, da so najboljše. Tudi je svetoval, naj bi se v zbornici več govorilo v slovenskem jeziku. Poslanec Kromer se je pridružil g. Zagorc, in rekel, da upa, da se odbor

vic, pri Levstiku pa je redkejše (predvsem v poročilih iz deželnega zbora in v posamičnih, iz tujih časopisov povzetih novicah), čeprav je komentar kot poseben časopisni žanr v evropskem časopisju znan od začetka 19. stoletja. Levstik je npr. napisal izvrsten komentar prav na osnovi svojih poročil iz deželnega zbora z nalovom *Kaj nam je dal zadnji deželni zbor?* (Naprej, 10. april 1863, 116).

Zapisniške poteze v teh Levstikovih besedilih se kažejo v podrobnosti navajanja sosledja, izčrpnosti, včasih dobesednem navajanju odlomkov iz govorov poslancev, podrobnosti glasovanja, naštevanju navzočih in odsotnih poslancev itd. Ta izčrpnost prestopa meje zapisnika in se približuje opisu dogajanja, za razliko od zapisnika ne posreduje le vsebine, ampak želi naslovniku nadomestiti prisotnost pri dogajanju (kar je reportažna značilnost). Tak opis stopa na tista mesta v besedilu, kjer je sicer obvezna objektivna protokolarnost (npr. sosledje, izraženo s številkami), ali tja, kjer se zaradi splošnega védenja, naslonitve na splošno izkustvo, podrobnosti protokolarne rutine izpuščajo. Za poročilom se ta mesta »razvežejo« oz. izpolnijo z veznim besedilom, kar je nasprotje zapisnika. Pri tem pride do izraza ubesedovanje časovnosti in zato pogosta raba prislovnih določil časa. Pri Levstiku so to primeri kot: *Za tem je najprvo* na vrsto prišel načrt opravnega reda /.../; *Vodil se je dalje* zbor /.../; *Potem* je bilo glasovanje po imenih /.../; *Govorilo se je dalje* o tem, /.../; *Dalje* se je bralo narodne čitalnice povabilo /.../; *Vprašal je naposled* g. prvosednik /.../ (podčrt. T. K.).

Pestrost izbora tu bolj govori za Levstika literata kot žurnalista.

Popoln odmik od zapisnika in seveda tudi od opisnega poročila pa predstavljajo avtorski vložki, kot: Reči moramo, da smo z današnjo sejo zadovoljni. — Pohvaliti je g. Kromerja, da je veliko znanja in premišljenosti pokazal. — G. Derbič je v krepkem govoru razlagal vzroke svojega nasveta.

Okoliščina, ki jo poznamo kot *zbor ljudi, govorečih o čem*, ima bolj zapletene dogodke. Najobičajnejši je:

X kaj pove, predlaga, pripomni, zahteva itd. //

X₁ (ali X + X + X) to sprejme, odkloni, zanika itd.

opomni tega nasveta o vélicih in malih sodcih. Poslanec dr. T o m a n je potem govoril v navdušeni besedi o državi. Primerjal je srenjo, okrožno srenjo, deželni zbor, državni zbor in vso državo studencu, potoku, reki, velicem toku in morju. Pretehtoval je vse koristi in vse neprilike okrožnega namestovanja, in dokazoval svojim volilcem, zakaj v odboru ni glasoval za okrožno, okrajno in kresijsko namestovanje. Naposled je govoril poročevalec g. baron A p f a l t e r n, in izpodbijal je g. M u l l e y e v nasvet. Po desetminutnem prestanku je bilo glasovanje, ki je vrglo g. M u l l e y e v, in potrdilo odborov nasvet.

Pri poročevalstvu se tudi ta okoliščina navadno ubeseduje (v odvisnem govoru) z nadrednimi stavki in predmetnimi odvisniki, le da je tu potreba po različnih glagolih veliko večja.

Levstikov izbor tovrstnih glagolov je tudi sicer »ljudski«, a najbolj objektivni (najbolj novinarski) in pomeni glagolov odražajo prav to, kar je dopisnik kot pričujoči pri dogajanju sprejemal. Razume se tudi, da je ta izbor drugačen od prejšnjega iz sklicevalnih avtomatizmov.

Prvih osem, po pogostnosti nastopanja razvrščenih glagolov, kaže na najpogostejše okoliščine zbora ljudi, govorečih o čem: *svetovati*, *nasvetovati*,²² *reči* (*rekel je*; *umaknil je nasvet*, *rekoč*), *govoriti*, *oznaniti*, *opomniti*,²³ *povedati*, *vprašati*.

Ostali glagoli nadrednih oz. glavnih (spremnih) stavkov s približno enako pogostnostjo so tu razporejeni po abecedi: *biti* (*oznanjeno*), *dati* (*na znanje*), *djati*, *dokazovati*, *dostaviti*, *hoteti* (*je hotel*, naj se popravi), *izreči* (*željo*), *meniti*, *naznaniti*, *obljubiti*, *odgovoriti*, *oglasiti se* (*oglasil se je*, da prvosednik nima pravice), *opominjati* (*je podprl*, *opominjaje*), *podati* (*nasvet*), *povzdigniti* (*besedo*), *praviti*, *priporočati*, *pristaviti*, *prosi*, *razložiti*, *storiti* (*nasvet*), *trditi*, *upati*, *zahtevati*, *zavrniti*, *žele*ti.

Za primerjavo pristavimo seznamu Levstikovih glagolov seznam, dobljen s popolnim izpisom enakovrstnih glagolov iz kolikor mogoče podobnih besedil (poročil ipd.) v eni številki dnevnika *Delo*²⁴ na straneh 1, 2, 4, 6, 28, kar dá tudi približno enak korpus.

Prvih osem, po pogostnosti nastopanja razvrščenih glagolov kaže na enake okoliščine kot pri Levstipu (glagola *svetovati*, *nasvetovati* tukaj malo odrinemo, ker kažeta na eno samo okoliščino v takratnem ljubljanskem deželnem zboru): *dejati* (7), *poudariti* (5), *ugotoviti* (5), *opozoriti* (4), *meniti* (3), *omeniti* (3), *povedati* (3), *skleniti* (3).

Ostali glagoli so po abecedi tile: *biti* (*mnenja*), *biti* (*rečeno*) (2), *biti* (*sklenjeno*), *biti* (*sporočeno*), *biti* (*znano*), *določati*, *izjaviti* (2), *izraziti* (*prepričanje*, da), *izraziti* (*željo*, da), *obvestiti*, *obveščati*, *odgovoriti*, *odločiti*, *omenjati*, *opozarjati* (3), *pokazati* (2), *poročati*, *poudarjati* (2), *praviti*, *predvidevati*, *presoditi*, *sporočati* (3), *sporočiti* (2), *strinjati se*, *trditi* (2), *ugotavljati* (3), *upati*, *zahtevati*, *zavzeti se*.

²² Ta dva glagola je Levstik uporabljal v pomenu 'predlagati', *nasvet* pa v pomenu 'predlog'; besede *predlog* ni uporabljal, čeprav jo slovarji tega časa navajajo (za nem. Antrag).

²³ Levstik uporablja *opomniti* v pomenu 'spomniti'.

²⁴ *Delo*, 28. 6. 1974; cifre v oklepajih pomenijo ponovitve; dovršniki in nedovršniki so šteti posebej.

Čeprav so besedila v Delu od različnih avtorjev, kar je za gladko primerjavo treba upoštevati kot pridržek, pa seznama izpričujeta precejšnjo podobnost. To tudi spričo stoletnega časovnega razmika ne more biti presenetljivo, saj gre za glagole, ki gradijo elementarno vrsto poročanega govora.

Iz primerjave se vidi, da Levstikov izbor glagolov spremnih stavkov tudi tu temelji na izboru iz ljudske govorice. Odmike, kot npr. *dati na znanje*, *podati*, *storiti nasvet* (kar seveda ni novost; v tem času pišejo tako tudi Bleiweisove Novice) so mu narekemale »uradne« okolščine deželnozborskih debat. Gre torej spet za ugotovljeno Levstikovo prizadevanje po pestrosti sporočanja brez ozira na to, da gre za ubesedovanje istega pomena in v drugačnem mediju. To velja zlasti za glagole, ki ubesedujejo najpreprostejšo okoliščino za poročani govor, tj. govoriti — 'proizvajati govor', manj pa za strukturno enakovrstne, ki v položaju spremnega stavka združujejo osnovni pomen proizvajanja govora s sobesedilnim pomenom da-stavka (naznaniti = povedati naznanilo). Tako je Levstik pač tudi tu predvsem uveljavljal ljudsko besedišče in ga v časopisu kot (že takrat) najvplivnejšemu mediju utrjeval za poznejši razvoj časopisne frazeologije.

SUMMARY

In the 1860's, Levstik — a poet, critic and grammarian — was, due to circumstances, obliged to occupy himself with journalism, above all of a political nature. In 1863 he was associated with *Naprej*, later with *Slovenec*, and still later with *Slovenski narod*. Correspondence for the above newspapers was, for some time, his only occupation. He was an editor in *Naprej*, where most of the articles were his own contributions. That was the period when Levstik was a journalist in the real sense of the word. In *Naprej*, above all, reporting was intermingled with the critique of political and cultural events and his own linguistic (and philological) conceptions. During a time which was by no means favorably inclined toward the Slovene language, when there were compatriots who were willing to give up literary Slovene in favour of various linguistic substitutions, he was cultivating the literary language in practice, and doing that with great success and influence.

Joining the efforts to make Slovene an equal with German in the fields of politics, jurisprudence and administration, he was working on the corresponding Slovene terminology. In his endeavors he often went beyond the limits of the purely Slovene linguistic domain, but that was not necessarily due to his "enthusiasm for the Slavonic languages" or "political reasons" as Breznik asserts, but rather because he was aware of the need for the precision of terms and the existence of various shades of meaning. Yes, "he plumbed the depths of the

national language", as Breznik asserts rather with pathos. Nevertheless, we cannot agree with Breznik that Levstik "created a new journalistic phraseology".

What Levstik had in mind was the enhancement of the literary language in general. He contributed to the development of the "journalistic language" rather indirectly, by cultivating and shaping the literary language. The state of journalism of that time (comprising three types: reports, news, and polemic writing) as well as the demands of journalism (two issues a week) did not require his thinking about the specific aspects of the linguistic means of journalistic reporting style, i.e. about "journalistic phraseology".

LEVSTIKS PROSA-THEORIE IM RAHMEN ZEITGENÖSSISCHER
DEUTSCHER LITERATURTHEORIEN

Prispevek poskuša soočiti bistvene sestavine Levstikove prozne teorije s sodasnimi teoretičnimi strujami literarnega realizma v nemškem jezikovnem prostoru. Po neuspešni meščanski revoluciji leta 1848 se je kot po času nič začel oblikovati postopek literarnega realizma v obeh literaturah v podobnih ali vsaj primerljivih družbenih in kulturnopolitičnih pogojih. Primerjalno soočenje Levstikovih programskih tez z modeli nemškega pomarčnega realizma razkriva tako specifičen položaj Levstikovih teoretičnih prvin znotraj splošne diskusije o realizmu, kakor tudi njegov prispevek samobitnemu razvoju slovenske realistične doktrine.

The article is an attempt to confront the characteristic elements of Levstik's theory of prose with the contemporary theoretical trends of literary realism in the German speaking areas. After the unsuccessful bourgeois revolution of 1848 a new approach of literary realism began to develop; in both literatures it sprang out of comparable cultural and political circumstances. The confrontation of Levstik's programmatic theses with the models of the German realism of the post-revolution period reveals a specific place that Levstik's theoretical premises hold within the general discussion on realism, as well as his contribution to the specific development of the Slovene literary realism.

Die Wurzeln Fran Levstiks literarischer und literaturtheoretischer Vorstellungen sind uns im großen und ganzen bekannt. Ich verweise hier nur auf die Arbeiten Boris Paternus über die Grundlagen der Literaturkritik Levstiks.¹ Levstiks erste literaturkritische Auftritte liegen noch in seiner Schulzeit, als er als Gymnasiast im Kreis seiner Mitschüler erste literarische Gedanken vorträgt und Überlegungen über Poesie in Verse kleidet. Zwischen 1848 und seinem ersten öffentlichen Auftreten in der Slovenska Bčela mit sieben Epigrammen im Jahr 1852 haben sich die Grundzüge seiner Literaturkonzeption bereits formiert. Erste Anregungen hatte er aus zeitgenössischen Lehrbüchern der Poesie bekommen, so aus einer von Ognjeslav Utješenović 1845 in Wien herausgegebenen und mit einer literaturtheoretischen Einführung versehenen Sammlung, deren Absicht es war, die Empfindung des menschlichen Herzens zu wecken »za plemenite namene, tj. spoštovanje do boga, za ljubezen do bližnjega, domovine in zakonitega vladarja, za ublažitev in poplemenitenje, za nedolžno razveseljevanje srca ter duše itd.«² und aus den literaturtheoreti-

¹ Boris Paternu, *Estetske osnove Levstikove literarne kritike*, Ljubljana 1962.

² Vila Ostrožinska, *Piesmotvori i Uvod za krasoslovje od Og. Utiešinović-Ostrožinskega*, u Beču 1845, S. 90 f. (hier zitiert nach. B. Paternu, a. a. O., S. 47).

schen Erwägungen, die Ivan Macun seiner Chrestomatie »Cvetje slovenskiga pesništva« als Einleitung vorausgeschickt hatte.³ Stärkeren Einfluß hatte Levstiks Lehrer, der Laibacher Gymnasialprofessor Peter Petruzzi, der sich als klassischer Philologe in seinen Vorlesungen über die griechische, lateinische und deutsche Literatur sowohl mit den literaturästhetischen Anschauungen der Antike als auch mit der zeitgenössischen deutschen literarischen Situation beschäftigte. Hier erhielt Levstik eine erste fundierte Einführung in die aristotelische Literaturkonzeption Lessings, die ihn später zu einer eigenen intensiven Beschäftigung mit Lessing und seiner Schule führte, einem ausgesprochenen Schwerpunkt in Levstiks literarischer Programmbildung. Im Jahr 1852 war die »Geschichte der neudeutschen Literatur« von Friedrich und Ferdinand Scholl erschienen, zweier Brüder, die sich bereits zehn Jahre zuvor mit der ähnlich konzipierten kommentierten Anthologie »Deutsche Literaturgeschichte in Biographien und Proben aus allen Jahrhunderten zur Selbstbelehrung und zum Gebrauch in den Höheren Unterrichtsanstalten« in Schulkreisen einen Namen gemacht hatten. Das Auswahlkonzept der Brüder Scholl war für die damalige Zeit überraschend tolerant und aktuell, es war antiromantisch und gegen jegliche politische Tendenz der Poesie ausgerichtet und enthielt eine Reihe literarkritischer Elemente und Vorstellungen sowohl klassizistischer Lessingscher Prägung als auch der jungdeutschen und ersten psychologisch-realistischen Richtung des Vormärz (z. B. Börne und Gutzkow). Hier konnte Levstik auch erste Hinweise auf die Dorfgeschichte, auf Auerbach und Gotthelf finden. B. Paternu führt als mögliche, ja wahrscheinliche Anregung Levstiks für die Formierung seines literaturkritischen Konzepts auch den Aufsatz des Prager Universitätsprofessors Robert Zimmermann »Die spekulative Ästhetik und die Kritik« an, der 1845 in der Wiener Zeitschrift »Österreichische Blätter für Literatur und Kunst« erschienen war. In Zimmermann haben wir einen der ersten Vertreter jener zivilisationspessimistischen Richtung des bürgerlichen Nachmärz-Idealismus vor uns, der die Rettung der Literaturkritik nur in ihrer Rückführung auf die allgemeingültigen objektiven ästhetischen Gesetze sieht, wie sie Lessings kritische Schule aufgestellt hatte, der aber gleichzeitig in diesem Streben nach Objektivierung einem doktrinären Formalismus des Wort redet. In wie weit Levstik wirklich mit Zimmermanns Ideen bekannt geworden ist, läßt sich nicht feststellen.

³ Über Ivan Macun und die im folgenden erwähnten Lehrer und Anreger Levstiks Peter Petruzzi, Friedrich und Ferdinand Scholl und Robert Zimmermann vgl. ebenfalls B. Paternu, a. a. O.

Wesentlich ist aber auch hier der erneute Verweis auf Lessing und dessen klassizistische Poetik. Mit Lessings kritischen Hauptwerken, dem »Lao-koon«, der »Hamburger Dramaturgie« und den »Briefen, die neueste Literatur betreffend«, hat sich Levstik selbständig auseinandergesetzt, wie beispielsweise die verschiedenen sprachkritischen Ansätze über die Idealisierung des dichterischen Ausdrucks oder die Zurückweisung jedes gekünstelten bzw. fremdgebildeten Ausdrucks zeigen.

Im entscheidenden Jahr 1858, als Levstik mit drei programmatisch aufeinander bezogenen Schriften an die Öffentlichkeit tritt, der philologischen Aufrechnung »Napake slovenskega pisanja« in den Novice von Bleiweis, der essayistischen Reisebeschreibung »Popotovanje iz Litije do Čateža« und der folklorisierenden Modell-Erzählung »Martin Krpan z Vrha« im Slovenski Glasnik, ist der ein Jahrzehnt währende Prozeß der Formierung seines literarkritischen Systems abgeschlossen. Dieses Jahr bedeutet sowohl eine Art Abschluß der gedanklichen Suche nach kritischen Modellen in der Vergangenheit als auch ihre erste schöpferische, in der Gegenwart verankerte und gleichzeitig zukunftsweisende künstlerische Manifestation. Die im »Popotovanje« vorgetragene Gedanken können somit als Ausgangspunkt genommen werden für eine Bestimmung des Stellenwerts, der den theoretischen Ansätzen Levstiks innerhalb der allgemeinen Realismuskonzeption zukommt, und lassen ebenso einen ersten Blick auf seinen Beitrag zu einer spezifischen slowenischen Realismus-Doktrin zu. Das hier angesprochene Jahrzehnt, in dem Levstik seine literaturkritischen Gedanken zu einem Programm für die slowenische Literatur verdichtete, bildet innerhalb der Entwicklung der deutschen Literatur und Literaturkritik die Kernphase der realistischen Programmatik, die hier mit dem Jahr 1848 einsetzt und bis ca. 1860 dauert. Mit dem Jahr 1848 beginnt in den wichtigsten deutschen Literaturjournalen der Zeit, in den »Grenzboten« und im »Deutschen Museum«, die Diskussion um das umkämpfte Schlagwort »Realismus«. Ab 1859/60 können wir bereits einen Rückgriff auf klassische Traditionen feststellen. In den 60er und 70er Jahren dann ist der Realismusbegriff nur noch in der Beschreibung der praktischen Arbeit vorhanden, beinhaltet jedoch keinerlei literaturpädagogische Doktrin mehr. Das Revolutionsjahr 1848/49, das mit der Niederlage des Liberalismus geendet hatte, hat in allen Bereichen des öffentlichen Lebens einen gewaltigen Stimmungsumschwung mit sich gebracht. Das Bürgertum hatte zwar politisch verloren, verfiel aber keineswegs der Resignation. Es setzte ein Umdenken ein, das sich pragmatisch auf die Anpassung an den sozialen und poli-

tischen Status quo einrichtete. Die politische Zäsur bedeutete gleichzeitig auch einen tiefen geistigen Einschnitt, nämlich die entschiedene Abkehr von Romantismus und restaurativer Biedermeierliteratur und das Ende der kritischen Vormärzliteratur, für die hier die Namen Büchner, Börne und Heine stehen mögen, deren Emigration, Diffamierung oder erzwungene Resignation einen schwerwiegenden Traditionsverlust bedeuteten. Für den Umdenkungs- und Anpassungsprozeß ab der Jahrhundertmitte sei in unserem Zusammenhang auf den maßgebenden Theoretiker des Realismus nach 1848 in Deutschland, auf Friedrich Theodor Vischer (1807—1887) hingewiesen, der gerade im ersten Jahrzehnt nach der Märzrevolution mit seiner »Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen« (1846—1857) zur unbestrittenen Autorität wird. Die große Bedeutung Vischers für die Literaturkonzeption Levstiks liegt allerdings in seinen vor der Märzrevolution verfaßten Werken, z. B. in seinen Rezensionen, die er 1844 zu »Kritischen Gängen« zusammenfaßte, vor allem aber in seiner 1837 erschienenen Schrift »Über das Erhabene und das Komische«, in der er von der Hegelschen Ästhetik geprägt diese in einem eigenen umfassenden idealistischen System erweitert bzw. korrigiert. Vischer legt hier den entscheidenden Akzent auf die unmittelbar sinnlich erfahrbare Wirklichkeit, die sich in der »Naturschönheit« manifestiert, wobei die Poesie diese wahre Schönheit im Erhabenen zu objektivieren versucht. Das Komische überbrückt die dabei auftretende Diskrepanz zwischen der Idee und der Realität durch den relativierenden Humor. Nach der Märzrevolution wird »das Schöne« in Vischers Theorie immer mehr zu einer Form subjektiver Anschauung. Die zuvor von seiner klassisch-idealistischen Poetik durchgehaltene Spannung von Kunst und Wirklichkeit wird nun im Konzept des »poetischen Realismus« gemindert oder aufgehoben. Mit dem von ihm formulierten »Ideal-Realismus« schließt sich auch Vischer dem »allgemeinen Trend des kompromißhaften Denkens im Nachmärz«⁴ an. Dem noch aus der idealistischen Tradition kommenden Systematiker Vischer stehen Literaturkritiker und Literaturgeschichtler gegenüber wie Julian Schmidt, Robert Prutz, Hermann Hettner, Rudolf Gottschall, Journalisten wie Theodor Fontane, theoretisierende Praktiker wie Gustav Freytag, Otto Spielhagen und Otto Ludwig, die sich mehr auf dichtungstechnische Probleme konzentrieren und dabei allesamt in der praktischen empirischen Arbeit stehen, um mit ungebrochenem Fortschrittsoptimismus das »Princip des Realismus«, »diese Poesie der Wirk-

⁴ Helmuth Widhammer, Die Literaturtheorie des deutschen Realismus (1848—1860), Stuttgart 1977 (Sammlung Metzler Bd. 152), S. 16 und passim.

lichkeit einer neuen und classischen Epoche« entgegenzuführen.⁵ Gustav Freytag, der zusammen mit Julian Schmidt die schon erwähnten »Grenzboten« — ausdrücklich als »Zeitschrift für Politik und Literatur« bezeichnet — von 1848 bis 1861 redigiert, stellt folgende Definition des Geistes auf, der u. a. auch den Begriff »Realpolitik« hervorgebracht hatte: »Der Realismus, welchen man rühmend oder zürnend ein Merkmal der Gegenwart nennt, ist in Kunst, Wissenschaft, im Glauben wie im Staate nichts als die erste Bildungsstufe eines aufsteigenden Geschlechtes«. »Das ist«, wie es bei Theodor Fontane heißt, »die gesunde Reaction, die die aufgeregten Wogen der Revolution in die Bahnen des Gesetzes lenkt«. Die uns hier beschäftigende Frage der Einordnung bzw. Zuordnung der programmatischen Vorstellungen Levstiks kann voraussetzungsgemäß nur unter der Annahme eines derartigen Zeitgeistes behandelt werden, der das literarkritische Geschehen auch unter unterschiedlichen sozialen und nationalkulturellen Bedingungen durchzieht. So erscheint der Ansatz gerechtfertigt, die zentralen Diskussionspunkte der deutschen Realismusdebatte zur Leitlinie unserer Erörterung zu machen.

Das kennzeichnende und tiefgreifende Merkmal der Zeit ist der rapide Rückgang des philosophischen Interesses. Im Kampf des nachmärzlichen Bürgertums um dem wirtschaftlichen Aufstieg hatten die demokratisch-sozialistischen Gedankengänge der Links-Hegelianer keinen Platz mehr. Den totalen Rückzug aus der Philosophie kennzeichnet Bruno Bauer 1853 folgendermaßen: »Die Katastrophe der Metaphysik ist unleugbar, ... die philosophische Lehre (kann) als für immer geschlossen und beendet angesehen werden«. ⁶ Man spricht von »Auflösung und Zerrüttung des Reichs der Philosophie«, man will weg von den »theologisch-philosophischen Scrupeln« hin zu einem Leben und einer Wissenschaft, wo nur dasjenige Geltung haben soll, was einen unmittelbaren Bezug auf den Staat und die politische Praxis hat. Hier sei nur auf die Feststellung verwiesen, die B. Paternu hinsichtlich eines philosophischen Hintergrundes bei Levstik gemacht hat: »Levstikove estetske postavke so bile brez filozofskega ozadja. Za njimi ni bilo metafizičnega filozofskega sistema ... niti ni bilo sociološke doktrine«. ⁷ Damit entspricht Levstik bereits dem Bild,

⁵ Helmut Kreuzer, Zur Theorie des deutschen Realismus zwischen Märzrevolution und Naturalismus, in: Realismustheorien in Literatur, Malerei, Musik und Politik, hrsg. Reinhold Grimm und Jost Hermand, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz o. J., S. 48 ff.

⁶ Widhammer, a. a. O. S. 42.

⁷ Paternu, a. a. O., S. 295.

das beispielsweise Julian Schmidt 1850 in einer vernichtenden Hebbel-Kritik vom zeitgenössischen Dichter entwirft: »Der moderne Dichter, der sich hinsetzt in der Absicht, eine Weltanschauung zu schaffen, und der mit ängstlicher Reflexion den Schein einer Warte über die Zeit hinaus herzustellen sucht, wird nicht einmal den beschränkten Forderungen der endlichen Kunst gerecht werden«. ⁸ Die Philosophiefeindlichkeit der Zeit, die sich sowohl bei Levstik als auch bei den meisten Theoretikern der Kernphase des deutschen Realismus in Philosophielosigkeit äußert, gibt den Weg frei zu den metaästhetischen und letztlich pragmatischen Grundsätzen, die nun immer deutlicher die Literaturkritik auf die begriffliche Kategorie der »Wirklichkeit« zutreiben, bzw. einer Vermittlung von Wirklichkeit, die in ihrer Beschreibung intersubjektiv erfahrbar wird. Der Rezipient soll nach Helmut Kreuzer im Zustimmungsfall spontan zu sagen versuchen: »Ja, so ist es, so kann es gewesen sein, das steht uns bevor, so klar habe ich das noch nie gesehen« und im Falle der Ablehnung der literarischen Wirklichkeitsvermittlung: »Nein, das ist entstellt, übertrieben, verharmlost«. ⁹ Die intersubjektive Erfahrbarkeit und Wiedererkennung der Welt steht auch im Zentrum von Levstiks Überlegungen und findet ihren prägnanten Ausdruck — mit einer den spezifischen gesellschaftlichen Gegebenheiten Sloweniens Rechnung tragenden Einschränkung — in der im »Popotovanje« ausgesprochenen Forderung nach einer Literatur »v domači besedi, v domačih mislih, na podlagi domačega življenja, da bi Slovenec videl Slovenca v knjigi, kakor vidi svoj obraz v ogledalu«. Eine kennzeichnendere Parallele zu den Realismus-Doktrinen der deutschen Theoretiker läßt sich in Levstiks Werk kaum finden. Die wesentliche Forderung an die Prosagattungen war also jene nach ihrer »Objektivität«. Die gesellschaftliche Wirklichkeit wird nicht subjektiv reflektiert, sie hat sich »objektiv« als bürgerlich-liberaler Konsensus der Vorstellungen von ihr konstituiert. Der in den »Grenzboten« seit 1848 immer wieder vorgebrachte Anspruch der Kritik an die Literatur, nicht »Ideen«, sondern das »Leben« und zwar das Leben der bürgerlichen Klasse abzubilden, resultiert aus der Überzeugung, diese Denk- und Lebensformen seien gesamtgesellschaftlich gültig und übertragbar. Der objektive realistische Text spiegelt also nicht die gesellschaftliche Realität wider, sondern vermittelt ein versöhntes Bild dieser Wirklichkeit. Diese Versöhnung entspringt dem »Temperieren und Verklären des Einzelnen durch die zusammengefaßte Kraft eines harmonisch

⁸ Widhammer, a. a. O., S. 44.

⁹ Kreuzer, a. a. O., S. 48.

gebildeten Geistes«, heißt es in einer zeitgenössischen Definition.¹⁰ Die bürgerlichen Tugenden wie Sparsamkeit, Tüchtigkeit und Züchtigkeit, unablässige Strebsamkeit figurieren sowohl im bürgerlichen Wertekanon der Literaturkritik als auch bereits in der realistischen Literaturproduktion (beispielsweise etwa in dem großen deutschen realistischen Roman »Soll und Haben« von Gustav Freytag). Die »richtige« Auffassung vom Leben ist für alle Theoretiker der 50er Jahre der zentrale Argumentationspunkt:¹¹ Rudolf Haym z. B. will »das Gesunde, Sittliche, Nationalförderliche zur Geltung bringen«, Otto Ludwig verlangt in der Darstellung »kräftige, heitere Gesundheit«, Julian Schmidt den »vollkommenen Menschen als Bürger«, Gustav Freytag fordert »Sinn für Ordnung« und »tiefes und gesundes ethisches Gefühl«. Die Titelfigur des zur damaligen Zeit vielgerühmten Epos »Carlo Zeno« von Rudolf Gottschall wird von Robert Prutz in der großen Gebärde der Historienmalerei wie folgt umrissen: »Der Mann im Vollgefühl seiner männlichen Kraft und Würde, gleich gewaltig an Körper und Geist, in keiner Reflexion entnervt, tapfer, klug, großmütig, Held der Arbeit wie des Genusses.«¹² Alle angeführten Attribute von der inneren Gesundheit bis zum Selbstvertrauen haben ihre Geltung auch in Levstiks Konzept. Dem Dichter, der »der Spiegel seiner Zeit« — »zrcalo svojega časa« zu sein hat, rät Levstik im »Popotovanje«: »Vzeti bi se moral kak veljaven domačin,« und etwas später: »Junak naj dela in misli, njegovo dejanje ga naj znači.« Daß sich Levstik in Fortsetzung dieses Gedankens gegen jeglichen Detailrealismus wendet (»Gotovo ni glavna reč, kako mu je nos urezan, kakovo ruto je del za vrat, koliko ima las v brkah, kolikrat se oddahne in odrgne čevlje, preden prime za kljuko pri durih«) hat seine Parallele bei Julian Schmidt, der die Begriffe »real« und »ideal« als identisch bezeichnet: »Der wahre Realismus der Beobachtung liegt darin, daß man bei jeder Individualität in der Natur, der Geschichte und im wirklichen Leben schnell die charakteristischen Züge herausfindet, mit anderen Worten, daß man Sinn für die Realität hat, für den wahren Inhalt der Dinge. Der falsche Realismus der Dinge liegt darin, daß man bei dem schärfsten Auge für die einzelnen Züge des Lebens nicht zu unterscheiden vermag, welche charakteristisch sind und welche nicht. Wenn man nun das, was wir als wahren Realismus bezeichnet haben, Idealismus nennen will, so

¹⁰ Julian Schmidt in einer Rezension O. Ludwigs »Zwischen Himmel und Erde«, in: Die Grenzboten, 1856, IV.

¹¹ Widhammer, a. a. O., S. 53.

¹² Robert Prutz, Die deutsche Literatur der Gegenwart, 1848—1858, Bd. 1, Leipzig 1859, S. 180.

ist auch nichts dagegen einzuwenden, denn die Idee der Dinge ist auch ihre Realität.«¹³ Levstiks Theorie des Charakters, ursprünglich aus Lessingschen Kategorien abgeleitet, findet, wenn man Schmidts Ausführungen auch auf die Darstellung des Menschen, des Helden bezieht, hier ihre zeitimmanente Bestätigung. Seine Äußerung, »Mislil bi, da je vsakemu umetniku človek prva reč, vse drugo ima le toliko veljave, kolikor je dobi po njem«, verrät den gleichen Ideal-Realismus, der das ästhetische System Vischers erfüllt. Das oben angesprochene herkulische Lebensgefühl des zeitgenössischen Bürgertums schließlich, das in der Bejahung der bestehenden politischen Verhältnisse gründet und auf dem Bündnis zwischen Thron und Bürgertum den nationalen Fortschritt aufzubauen glaubt, ist als eine der wesentlichen Wurzeln der Realismus-Doktrin zu bezeichnen, bringt aber gleichzeitig auch die Zielvorstellung einer gewaltigen kulturellen Erneuerung. Bei aller Gleichsträngigkeit realistischer Elemente und Vorstellungen in Levstiks Programm und der deutschen zeitgenössischen Realismus-Diskussion dürfen wir jedoch die gesellschaftsstrukturellen Unterschiede nicht außer Acht lassen, vor denen wir diese Parallelen ziehen. »Martin Krpan z Vrha« ist der ideal-realistisch geschilderte Held, der das Selbstbewußtsein verkörpert, der den Staat in seiner höchsten Repräsentanz nicht anzweifelt, der nicht den Skrupeln der Reflexion verfallen ist, sondern geradeaus denkt, sich durch die Hofschranzen nicht beirren läßt und tatkräftig das Reich, die Hauptstadt und den Kaiser rettet. Martin Krpan ist aber auch ein Bauer der *dežela kranjska*, er ist Levstiks Thema und Zielfigur. Hier ordnet sich Levstiks Konzept der Idee der slowenischen Nation unter, die das Fremde abschützt und aus der eigenen Kraft des einfachen Volkes erwächst.

Das heißt, Levstiks Realismus-Konzept im Vergleich mit den Doktrinen des deutschen Realismus erweist sich in bestimmter Hinsicht als reduziert und verwirklicht sich in spezifischen gesellschaftlichen Strukturen. Die konzeptuelle Intention als solche auf synchroner Ebene betrachtet zeigt eine weitgehende Übereinstimmung zwischen Levstik und seinen deutschen Zeitgenossen.

¹³ Widhammer, a. a. O., S. 53.

POVZETEK

Prispevek poskuša soočiti bistvene sestavine Levstikove prozne teorije s sodasnimi teoretičnimi strujami literarnega realizma v nemškem jezikovnem prostoru. Po neuspešni meščanski revoluciji leta 1848 se je kot po času nič začel oblikovati postopek literarnega realizma v obeh literaturah v podobnih ali vsaj primerljivih družbenih in kulturnopolitičnih pogojih. Primerjalno soočenje Levstikovih programskih tez z modeli nemškega pomarčnega realizma razkriva tako specifičen položaj Levstikovih teoretičnih prvin znotraj splošne diskusije o realizmu, kakor tudi njegov prispevek samobitnemu razvoju slovenske realistične doktrine.

Ko je Levstik l. 1858 stopil v javnost s tremi programsko povezanimi spisi, s filološkim naštevanjem Napake slovenskega pisanja v Bleiweisovih Novicah, z esejističnim potopisom Popotovanje iz Litije do Čateža in s folklorizirajočo vzorčno povestjo Martin Krpan z Vrha v Slovenskem glasniku, se je končal celo desetletje trajajoč proces formiranja njegovega literarnega sistema. To leto pomeni nekakšen zaključek miselnega iskanja vzorcev kritike v preteklosti, pa tudi prvo ustvarjalno, v sedanosti zasidrano in istočasno v prihodnost kažočo umetniško manifestacijo. Omenjeno desetletje, v katerem je Levstik zgostil svoje literarnokritične misli v program za slovensko književnost, pomeni znotraj razvoja nemške literature in literarne kritike jedrno fazo realistične programatike, ki se začne z letom 1848 in konča okoli 1860. Levstik se sreča z nemškimi teoretiki v skrajnem opuščanju filozofskega interesa, pomanjkanju vsakršnega metafizičnega ozadja. V obeh primerih se pomakne v center teoretičnih razmišljanj intersubjektivna izkušnja in prepoznavanje sveta. Čeprav se pri podrobnem soočanju z doktrinami nemškega realizma Levstikov koncept realizma pokaže zreduciran in pripet na posebne slovenske družbene strukture svojega časa, izdajajo konceptualne intencije na sinhroni ravni precejšnje soglasje med Levstikom in njegovimi nemškimi sodobniki.

ARHAIZACIJA JEZIKA V JURČIČ-LEVSTIKOVEM TUGOMERJU

Pričujoča analiza obravnava jezikovne ubeseditve treh redakcij Tugomerja: rokopisne Jurčičeve in tiskane Levstikove ter Kreftove. Ugotavlja stopnjo prepletanja (interference) posameznih sodobnih in arhaičnih jezikovnih pojavov, prikazuje soobstoj dveh časovno-razvojno oddaljenih leksičnih sistemov, ki predvsem pogojujeta normativno-stilistične razlike treh avtorjev, kot tudi individualne postopke, ki so vsakemu izmed njih omogočali drugačno arhaizacijo oziroma slavizacijo besedila.

The analysis of three different editions of "Tugomer" — Jurčič's manuscript version and the two printed versions by Levstik and Kreft, resp. — brings out the degree to which modern and archaic language phenomena intertwine and reveals, on the one hand, the coexistence of two lexical systems which are apart in time and evolution and are the prime causes of normative and stylistic differences between the three authors/editors; and, on the other hand, the individual methods by which each of the three was able to achieve a different kind of archaization (slavicization) of the text.

V Jurčičevi Slovenski knjižnici je leta 1876 izšla prva slovenska drama iz slovanske zgodovine — Tugomer. To je, kot znano, skupno delo dveh pisateljev in kulturnih delavcev, ki sta s svojo delovno vnemo in ustvarjalnostjo zaznamovala drugo polovico 19. stoletja. Ker obhajamo letos pomembni obletnici obeh, 100-letnico Jurčičeve smrti in 150-letnico Levstikovega rojstva, ne bo odveč, če se ponovno nekoliko pomudimo ob njunem skupnem delu in ga tudi v jezikovnem pogledu vsaj v glavnih obrisih predstavimo, kot so to glede vsebine, zgradbe in historiat tega dela že davno storili naši literarni zgodovinarji.¹ Dogajanje zgodovinske tragedije je postavljeno v 10. stoletje, v Branibor, v tedanje pokrajine

¹ Predstavljena jezikovna oznaka in analiza drame izhaja iz Jurčičevega rokopisa v prozi (Jurčičeva zapuščina, NUK, Mapa 6) ter prve tiskane izdaje Tugomerja v Slovenski knjižnici iz leta 1876. Obe različici sem primerjala tudi z izdajami Tugomerja v ZD Jurčiča (M. Rupel-J. Logar, ZD Jurčič IX, 2. izd., 1969) in Levstika (A. Slodnjak, ZD Levstika V, 1955). V jezikovnem pogledu se dovolj skrbno držita izvirnikov, le glasoslovni arhaizmi 19. stoletja so popravljeni v skladu s sodobno pravopisno knjižno normo.

S prvim natisom Tugomerja (1876) sem primerjala tudi Kreftovo predelavo po drugi svetovni vojni (Levstik-Kreft, Tugomer, SKZ, Ljubljana 1946). Izdaja je prilagojena dramaturškim zahtevam odra, zato v vsebinskem pogledu predelana in preurejena, dopolnjena z izvirnimi verzi Krefta. Zanj je neglede na posodobljeno glasoslovno raven, delno tudi skladnjo, značilna zanimiva preusmeritev v izboru besedja, metaforike in frazeologije. V predelanih in izvirnih verzih avtor posnema starinsko stilizacijo malo z Levstikovimi izraznimi sredstvi,

Polabskih Slovanov, ki so se, kot pričajo zgodovinski viri,² leta 940 (nekako v času zapisa Brižinskih spomenikov) v obrambi svoje zemlje, svoje rodovne ureditve in svojega verskega, mitičnega sveta, usodno spopadli s Franki, z narodom, ki je že poznal drugačno družbeno ureditev, razvijal drugačno obliko civilizacije in krščansko obliko verskega življenja. Jurčiča so v zvezi s pokristjanjevanjem, s tem za vse Slovane usodnim dogodkom, s prvo krvavo versko revolucijo, zanimali vzroki poraza, njegove posledice, metode in taktika nasprotnikovega osvajanja. Ob nasilnem prevzemu krščanstva so Slovani poleg svojega, danes v celoti premalo znanega načina življenja in pojmovanja duhovnega sveta³ zgubljali tudi samostojnost in svobodna tla pod nogami. Jurčič je zasnoval tragedijo o izdajalcu Tugomerju na značajskih lastnostih »glavnega junaka«, primitivnega, ljubezni, oblasti in časti željnega stremuha. Ob njem je pokazal, kako je lahko sebično, nepošteno in neodgovorno ravnanje voditelja določene etnične skupine usodno za vso nadaljnjo narodnostno družbeno ureditev oziroma za narodno prihodnost sploh. V upodobitvi tragičnega junaka gre v določenem pogledu za zasnovano in razvitje tragedije, ki jo je načrtoval že Prešeren. Jurčič nam predstavlja duhovno podobo slovanskega voditelja, poganškega upornika »za vero staršev«, ki v določenih zgodovinskih okoliščinah zaradi svojih osebnih nagibov klavrno propade. Tako niti Prešernov Črtomir, sicer pozitivni lik, niti Jurčičev Tugomer, morilec in izdajalec iz osebnih nagibov, niti Levstikov Tugomer, obremenjen z usodno naivnostjo in lahkovernostjo, ni kos svoji zgodovinski nalogi. Vsi trije so v spopadu z drugačno tujo družbeno ureditvijo in drugačnim tipom civilizacije in duhovne kulture zaradi osebnih nagibov obremenjeni s tragično družbeno krivdo, so odgovorni za usodni

predvsem pa vključuje v besedilo sodobne narečne besede (panonske, koroške, belokranjske) in mlajše slovanske izposojenke, prevzema in prilagaja pa tudi levstikove besedotvorne vzorce za izpeljavo številnih novih izrazov pri vseh pregibnih besednih vrstah. Metaforiko in frazeologijo prenavlja po sodobnem pogovornem jeziku in stilnih dosežkih sodobne poezije.

² L. Giesebrecht, *Wendische Geschichten aus den Jahren 780—1182*, Berlin 1845.

³ Številna dela 19. stoletja obravnavajo »slovanske starožitnosti«, v katerih raziskovalci skušajo s pomočjo zgodovinskih virov, jezika in ljudskega slovstva odkriti, rekonstruirati najstarejši način življenja Slovanov (njihov izvirno zasnovani model kulture). Poleg znanih Šafaříkovih Slovanskih starožitnosti (Praga 1843) naj omenim tudi slovenski zbornik *Slovanstvo*. Napisali so ga J. Majcen, M. Pleteršnik, B. Raič, izdala pa Slovenska matica v Ljubljani l. 1873. Znano in pomembno delo o kulturi Slovanov pa je *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte* graškega profesorja slavistike, G. Kreka (l. izd. 1874, 2. izd., predelana in pomnožena, 1887). Podrobnejši podatki o raziskovanju slovanske in slovenske mitologije pri Slovincih so razvidni iz prispevka M. Stanovnik, *Vprašanja romantične mitološke teorije pri Slovincih, v: Obdobja II (Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi)*, Ljubljana 1981, st. 335—353.

pokol svojih rojakov in zato kaznovani. Prešernov Črtomir se mora ločiti od Bogomile; njej na ljubo se pokristjani (spreobrne) in nato »preganja med rojaki zmot oblake«. Jurčičev in Levstikov Tugomer pa se v obeh različicah, v vsaki na svoj način, ujameta v nastavljeno past, in krivdo pred narodom plačata s smrtjo. Ob izidu drame slovenski javnosti ni bilo znano, da Tugomer, tragedija v blankverzu, v upravičeno arhaiziranem jeziku, katerega namen je še posebej s prastaro besedo ponazoriti elementarno, naravno vzdušje in mračno dogajanje v davnini, ni v celoti Jurčičevo delo. Ubeseditev drame pa je, kljub arhaizaciji in slavizaciji, ki ju je kot splošno značilnost dobe pogojevala knjižna norma, zaradi pogostnosti in zgoščenosti arhaičnih pojavov na vseh ravninah jezika vzbujala posebno pozornost. Tako je prva analiza besedišča te tragedije nastala že leta 1902/3 v graškem Slavističnem seminarju pri profesorju za slovansko filologijo, K. Štreklju. Kandidat J. Wester je v slovenskem jeziku izdelal 68 strani obsegajočo seminarsko nalogo z naslovom Jurčičev Tugomer. V njej se omejuje na pojasnjevanje nerazumljivega arhaičnega besedišča, ki ga sooča z ustreznimi slovenskimi narečnimi izrazi, staro-cerkvenoslovanskimi ustrezniki in sodobnimi knjižnimi sopomenkami, glasoslovno preoblikovanimi mlajšimi zastopniki dane besede. O ustvarjalcu tega jezika ne razmišlja.

Šele po drugi svetovni vojni se je ob izidu Kreftove predelave Tugomerja in ZD slovenskih klasikov razjasnilo pravo zgodovinsko ozadje nastanka drame.⁴ A. Slodnjak je dokazal, da je Levstik v skladu s političnimi razmerami in potrebami časa preoblikoval negativni značaj Jurčičevega glavnega junaka, da bi ustrezal idejnemu nazorom in praktičnim ciljem politikov — mladoslovencev, ki so ob novem literarnem delu še kako imeli v uvidu učinek te zgodovinske snovi na bralca.⁵ Zaradi tega je Levstik globoko posegel v zgradbo zgodovinske upodobitve, spremenil soodnose nastopajočih⁶ in pretopil živi, sodobni Jurčičev prozni govor

⁴ A. Slodnjak je dokazal, da je Tugomer v verzih (izdaja iz l. 1876) Levstikovo delo (ZD Levstika IV, str. 27–35), zato ga je uvrstil med njegova Zbrana dela, v opombah pa podal idejno oznako in celotni historiat nastanka obeh različic s ponatisom Jurčičevega besedila v prozi (glej ZD Levstika V). Jurčičev Tugomer v prozi je bil uvrščen med Jurčičeva Zbrana dela (M. Rupel-J. Logar, ZD Jurčiča IX). O teh vprašanjih že prej podrobno govori tudi Koblar v uvodu Kreftove izdaje Tugomerja leta 1946.

⁵ F. Levec in J. Vošnjak poročata o razgovorih z Jurčičem glede »idejne podobe« Tugomerja (glej Opombe v ZD Levstika V, str. 400–402).

⁶ Enako tudi B. Kreft, ki je dramo 70 let kasneje dramaturško usposobil za odrske nastope. Tugomer je bil namreč »pod cenzuro« in je bil šele ob koncu prve svetovne vojne prvič v celoti uprizorjen (dne 6. II. 1919). O tem obsežneje F. Koblar v uvodu Levstik-Kreftovega Tugomerja, str. 8–9.

v vzneseni, navidezno arhaični ritmični verz drame. Ob oživiljanju bojnih razmer tedanjega časa je mislil tudi na tedanjo podobo jezika (na njen slovnični in slovarski sestav) in jo ob pomoči zgodovinskih jezikovnih zakonov skušal oživiti in umetniško usposobiti. Kot dokazujeta rokopis in prvi natis Jurčičeve tragedije (ZD Jurčiča IX), je bil predvsem jezik podvržen doslednim, logičnim pravilom arhaizacije, kolikor jo je dopuščal verz, ki je določal izbor oblikoslovnih, skladenjskih in besednih dvojnic »mrtvega« in živega slovenskega jezika. Tej preobrazbi jezika ustvarjalni pripovednik Jurčič, dasi v tem svojem obdobju po jezikovnem nazoru jugoslavist in panslavist, ni bil kos. Tako premišljeno, stilno učinkovito, zgodovinski vsebini ustrezajočo patino na vseh ravninah jezika je mogel doseči le človek s pesniškim darom, dobrim poznavanjem »slovanskih starožitnosti« in dobro jezikoslovno izobrazbo.

Jurčič sam je v svoji prozni zasnovi drame take možnosti ubeseditve že nakazal. Dialog je sicer oblikoval v sodobnem knjižnem jeziku, a vendar zelo premišljeno stiliziral besedni red; ob izboru končnic in besedotvornih obrazil, predvsem pa besedišča je čutiti namero po nevsakdanjem izražanju, ki je funkcionalno in v vsebini utemeljeno. Tako je npr. pri eni in isti besedi premišljeno izmenjeval končnice, če je le obstajala dvojničnost, z izposojenko iz hrvaščine pa je izražal tudi nekaj nejasnega, tujega ali pa Slovanu tedanjega časa bližnjega:

V im. mn. moških samostalnikov izmenjava končnici *-i* : *-je*, prav tako uporablja zvalnik s prvotno končnico *e* oziroma ga izraža z *imenovalnikom*.

Menih: Tam te pustim in *volkovje* /občutek množičnosti!/ pridejo in te vzemó in raztrgajo. /Tujec grozi otroku in ga straši./ (Str. 35.)

Otrok, ki to grožnjo ponavlja svojemu dedu, ne pozna oblike *volkovje*.

Cvetiček: Mož mi je rekel, da me vzame in nese v gozd, da me *volkovi* raztrgajo. (Str. 35.)

Frankovski *knezje* in vojvodi nam ponujajo zvečer obed v šatoru mejnega grofa Gerona. (Str. 57.)

Oblika *knezje* je uporabljena v premem govoru, v odvisnem govoru, kjer pisatelj pripoveduje o tem zgodovinskem dogodku, je oblika *knezi*:

Sedaj je bil čas, da so frankovski *knezi* svoje izdajstvo izvršili. (Str. 57.)
Hoj, meniše, božji mož, sèm. Sama sva. Jeli si čul? (Str. 42.)

Tako neposredno, s simpatijo, ogovarja frankovski kupec svojega idejnega somišljenika in rojaka, medtem ko se Tugomer izraža nepri- merno bolj grobo in neprizadeto; zvalnik ima imenovalniško obliko:

He menih, pridi ven! V tvojo jazbo ne hodim rad! (Str. 42.)

Stara sva, *stara brate!* (Str. 10.) *Govori knežel!* Ako je na božje slovo, jaz ti služim. (Str. 14.)

V nagovoru boga Peruna, nanj se obrača njegov svečenik Zóvolj, je čutiti ritmiko molitvenih obrazcev, ki jo Jurčič dosega z menjavo logič- nega in stilističnega besednega reda in z izrabo kratke oblike za 3. osebo množine:

Potujili se bodo tvoji svobodni sinovi in tujcu služili, in tvoje hčere, katerim si dal *blagost srca in lepoto telesno, odvrno* se od *Slave, naše matere*, in bodo *robinje tujcev*. Ne pusti, da bode Sloven, vprežen kakor živina v plug frankov- skim gospodarjem, *pot potil in roke žulil* za tvoje in naše vrage. Ne dovoli, da se *tvoje svetišče* oskruni in *tvoje mesto* zavzame bog, ki ga časte *protioniki tvoji in slovenski*. (Str. 34.)

Kot je že iz navedenega odstavka razvidno, je Jurčič zelo prefinjeno uporabljal nekatere besedne arhaizme (npr. *slovo* v pomenu beseda, *drag* v pomenu sovražnik itd.), pa tudi hrvatizme in besedotvorne izpeljanke, ki so se mu zdele potrebne, vsebini primerne (npr. *robinja*). V besedilu je povečal količino izposojenk pa tudi izpeljank za znane sodobne knjižne izraze. Spričo svoje oblikovne 'tujosti' in nenavadnosti so vzbujale iluzijo drugega prostora in davnega časa. Učinkovale so ekspresivno in stopnje- vane pomensko napetost sporčila s slovanskimi imeni vred (npr. Tugomer, Vrza, Zorislava, Volkan, Morana, Cvetiček).⁷

T u g o m e r : Da umor! Čuj — ti me rojakom ne izdaš — tebi naj povem vse, morda najdem potem mirnejše spanje, morda *utešim zmijs*, ki mi leži v nederju in me *kolje*. (Str. 16.)

Tisto nerazumljivo, nejasno bolečino, grozo, ki ga muči, ker ima na vesti umor, imenuje Tugomer *zmijs*. Nasprotno pa Zvezdana uporablja

⁷ O izvoru imen v Jurčičevi in Levstikovi različici Tugomerja piše podrob- neje A. Slodnjak (ZD V, str. 421), ki posebej opozarja na tri izvore: zgo- do- vinsko izpričana imena (Tugomer, Geron), imena prevzeta iz ljudskih epov in pesmi (npr. Vrza po Vuka Karadžića Vrzinem kolu, Bojan po Slovu o polku Igorjevem) in tvorjena, »knjižna« imena (npr. Rastko, Zorislava, Batog, Mestislav), Dobrodošli vir za te namene je bilo Miklošičevo delo o tvorbi imen, Die Bildung der slavischen Personennamen (1860), ki tudi Jurčiču ni moglo biti neznano. Levstik je namreč nekatera njegova imena spremenil.

besedo *kača*, ko govori o nevarnosti in zlobi in pri tem uporablja znano primero:

Zvezdana: Gorje mi! Ako je istina, in vidi se mi, da je, grešila sem, da ga nisem uslišala, in ko bi bil *grd kakor zmaj, star kakor zemlja, zločest kakor kača*. (Str. 61.)

Opozorim naj le še na številne sopomenke domačega in tujega ali knjižnega izvora, ki so v besedilu na podoben način pomensko in stilistično izrabljene: *menih* — *božji mož* — *svečenik*; *vladika* — *vojvod* — *vodja* — *velmož*; *vrag* — *sovrag* — *protivnik*; *vojnik* — *boritelj*; *perunišče* — *svetišče* — *cerkev*; *pravda* — *istina*; *osveta* — *maščevanje*; *vešča* — *čarovnica*; *misijonarstvo*, *izdajstvo*, *kristjanstvo*, *opatstvo*; *imene*, *morjenje*, *svetkovanje*, itd. Dva 'miselna svetova' se npr. lepo vidita ob funkcionalni uporabi besed *cerkev* — *svetišče* ali *vešča* — *čarovnica*. Frankovski kupec npr. uporablja besedo *cerkev*, *nebesa*, slovanski *svečenik* Zovolj pa besede *svetišče* *svetkovanje*. Vrza je Slovenom *vešča*, Frankom *čarovnica*:

Kupec: *Cerkve* nij nobene nikjer, torej za *naša nebesa* nijsi ulovil ni ene slovenske duše. (Str. 12.)

Zovolj: Ta narod potre tujec, a tudi tvoje *svetkovanje* /praznovanje/ bo uničil. (Str. 58.)

Kadar tvoj narod poderó, onda poderó i tvoja slovenska *svetišča*. (Str. 34.)

Menih: Ta je *vešča*. *Čarovnica* s hudičem v zvezi, pustimo jo. (Str. 65.)

Medsebojno pomensko sorazmerje podobnih besednih parov, sopomenk pri vseh besednih vrstah, bo treba še podrobneje raziskovati tudi v drugih Jurčičevih zgodovinskih romanih. Sodeč po jeziku Tugomerja, je prav tako tenkočutno v izboru domačih izrazov in hrvaških izposojenk (že sam naslov romana Slovenski svetec in učitelj govori za to tezo) in hrvatizmov ne uvaja brez premisleka.

Navedena izhodišča za arhaično slovnično in besedno stilizacijo je lahko ustrezneje in poglobljeno razvil ter skladno z vsebino čustveno in idejno osmislil Levstik. Ob predelavi besedila se je tudi v etnološkem pogledu še posebej poglobil v miselni svet nastopajočih oseb, za kar je najdeval navdihe v tedanjih objavah narodnih pesmi in epov.⁸ V tem vidi-

⁸ Med Slovenci so bile v tem času zelo popularne Srbske narodne pesmi Vuka Karadžića, Levstik pa je poznal tudi drugo slovansko ljudsko blago. Že leta 1856 je v Cvetju iz domačih in tujih logov objavil, tedaj še kot splošno priznano starino, ponarejeni Kraljedvorski rokopis, nedvomno pa se je opiral tudi na staroruski ep Slovo o polku Igorjevem, o katerem je svojim slušateljem vneto predaval Miklošič, kot poroča časopisje tega časa. Prevajal ga je že M. Pleteršnik

mo še en razlog več, da se je odločil prav za verzno predelavo. Da bi ponazoril vzdušje časa, je zgodovinska dejstva oživil tudi s poustvarjanjem sveta poganške magije, ki nenavadne naravne pojave rastlinskega in živalskega sveta razlaga in sprejema kot znamenje človekove dobre ali zle usode v prihodnosti. Tako se drama Tugomer začne in konča v luči magične grozljivosti. Npr. uvodni pogovor dveh starcev o znamenjih, ki napovedujejo vojno z Nemci.⁹

Zerjavi zgodaj so na jug leteli. Da. In vse črno gávránov je bilo. Bog Svarog bil je trikrat razobesil krovávi plašč po nebesu po nóči. A da, vse to nam znači rat in boj. (Str. 5—6.)

Temu doživljanju sveta je Levstik podredil tudi prisposodbe in pogovorna rekla ter ekspresivne vzklike k bogovom — bodisi prošnje bodisi kletve, prekletstva, na kar bo pri analizi jezikovnega gradiva še posebej opozorjeno.

Dosedanji raziskovalci Jurčič-Levstikove tragedije so se glede jezika omejevali le na splošno ugotovitev o njeni starinskosti in na ožjo ali širšo razlago v knjižnem jeziku neznanih besed. Tako so nekatere pojasnjene že v prvi izdaji (1876), izčrpnije pa sta jih razložila že Wester v omenjeni seminarski nalogi in A. Slodnjak (Levstik ZD V), ni pa bilo ob teh razlagah pojasnjeno, da gre v danem primeru za izdelan, dasi navidezen jezikovni arhaični sistem kot celoto. Levstik je ob predelavi Jurčičeve drame ustvaril zanimiv, umetniškostilno dovršen jezikovni sistem, ki je do neke mere rezultat sinteze knjižnih novoslovenskih, sodobnih in staroslovenskih jezikovnih pojavov; ima posebne zakonitosti na vseh ravneh jezika, pri čemer o izboru mlajših in starejših oblik, besedotvornih in skladenjskih vzorcev ter besedja, pogosto celo naglasnega mesta, so odloča ritmična zgradba verza.

in odlomek dvakrat objavil (Cvetje iz domačih in tujih logov, Celovec 1866; Progr. des k. k. Gymn. zu Cilli 1865, 3—10). Na konkretno sorodno mesto Slova posebej opozarja R. Nahtigal (Staroruski ep Slovo o polku Igor'evě, Ljubljana 1954) in sicer: *divo kličete vrhu dreva* (str. 135) — Levstik: *Sinoči klical Div je vrhu drevja* (str. 142). Slodnjak našteva (str. 429) še druga imena poganskih božanstev (Svarog, Stribog, Rujevit), ki kažejo na zvezo s Slovom in jih Jurčič ne omenja. Navaja le Peruna. O vseh teh in drugih slovanskih božanstvih glej L. Niederle, *Rukověť slovanských starožitností*, Praga 1953. V poglavju *Demonologie* je (na str. 289) naveden tudi *Div*, kot eden izmed »drobných démonů, kteří sídlí jednak v domě u krbu, pod prahem, nebo v lese, ve vodách, v obilí.«

⁹ Jurčič, in za njim tudi Kreft, ostajata z uporabo etnikona *Frank, frankovski*, bliže zgodovinski resnici. Levstik ime skoraj dosledno zamenjuje s sodobno vrednostjo prvotnega pojma — *Nemci, nemški*, v čemer je gotovo namig na sodobne politične razmere.

Ob ubeseditvi Tugomerja se je Levstik v glasoslovno-oblikoslovnem pogledu dosledno držal pravil, ki jih je, skladno z razvojem »staroslovenščine«, najdeval vsaj delno potrjene v dolenjščini in notranjščini (naj opozorim predvsem na *mej — med* in *uže — že!*) ter jih uzakonil v svoji slovnici,¹⁰ nekatere glasoslovne in oblikoslovne pojave, izhajajoče iz »staroslovenščine«, pa je že pred njim v svoji slovnici (druga izdaja 1865) uveljavljal A. Janežič. Ta slovnična normativna pravila in določila pa so učinkovito vplivala tudi na splošno pisno prakso. Vse od petdesetih let dalje, posebej še ob delu za slovenski slovar (1866—1868), se je Levstik zavzelo poglobljajal v Miklošičeva znanstvena dela (nekatera je »prebral« tudi po desetkrat!) in pri uvajanju »staroslovenskih« pravil v sodobni knjižni jezik zašel v pretirano logično doslednost, s čimer se Miklošič, kot znano, ni strinjal.¹¹ V Tugomerju pa se je njegovo jezikoslovno znanje, posebej še poznanje razvojnih zakonitosti besedja, vendarle srečno obrestovalo, saj bi tako načrtna in učinkovita arhaizacija drame, ki je na ta način kot vsestranski živi spomenik pridobila na svoji monumentalnosti, nikomur drugemu ne uspela.

Uklenjen v jamski peterec, je Levstik razvil veliko spretnost pri izkoriščanju možnosti sodobnega knjižnega in »staroslovenskega« slovničnega in besedotvorno-leksikalnega sestava ter ustvaril enkratno, stilno zaznamovano »sopomenskost« slovničnih oblik, skladenjskih vzorcev in slovarja. Pri tem je nekatere nepotrjene slovnične oblike tudi rekonstruiral, tvoril, jih menjaval z narečnimi možnostmi, v besedotvorju razvil nesluteno produktivnost, s hrvaškimi izposojenkami pa nadomeščal tisto (arhaično) plast besedja, ki se je v sodobnem slovenskem jeziku izgubila in bila nadomeščena z mlajšimi tvorbami. Celotne problematike v tem kratkem orisu nikakor ne bo mogoče izčrpno predstaviti, saj bi jo lahko zajela le obsežna monografska obdelava. Omejujem se predvsem na prikaz Levstikovih arhaizacij v besedišču, delno v skladnji in pri tvorbi metaforike ter frazeologije kot izrazito stilnih sredstev. Ob navajanju tovrstnega gradiva bodo vidne tudi zakonitosti glasoslovno-oblikoslovne arhaizacije, ki kot splošna značilnost knjižnega jezika tega obdobja ne bo posebej obravnavana.¹²

¹⁰ F. Levstik, *Die Slovenische Sprache nach ihren Redetheilen*, Ljubljana 1866.

¹¹ Glej v ZDA Levstika X, Opombe, sestavka: Odgovor sestavku o slovenskonoemškem slovarju (str. 506—509) in Slovo (str. 514—515), kjer je v Cigaletovem dopisu v Novicah navedena Miklošičeva ocena takratnega Levstikovega normiranja sodobnega knjižnega jezika.

¹² M. Orožen, *Knjižna norma in umetniški jezik v časovnem razvoju*. *Linguistica* XV, Ljubljana 1975, str. 115—132.

Opozorimo predvsem na štiri vidike izrabe besedja.

1. Verzna zgradba besedila je terjala zelo širok izbor sopomenk pri vseh besednih vrstah. Avtor po potrebi izmenično uporablja sodobno knjižno, narečno, starinsko knjižno, starocerkvenoslovansko besedo ali tvorjenko po tem vzorcu, bodisi hrvaško izposojenko. Razumljivo, da je na ta način besedotvorna raznovrstnost posameznih izrazov neobhodna, saj besede izhajajo iz različnih jezikovnih besedotvornih sestavov, delno z različno podstavo. Največ sopomenk je pri besedah *vojak* (*vôj, vojar, vojarin, vojniki, vojščak, vojak, bojevniki, bojevalec*), *vladar* (*kralj, knez — kneginja, vojvoda, vodja, voditelj, vodnik, veljak, glavar, starosta*), *domovina* (*država, domovina, dežela, vlast, krajina, očina, očevina*), *vojna* (*boj, borba, bitva, bojevanje, vojevanje, rat*). Iz sobesedila je razvidna njihova pomenska in stilistična učinkovitost, vezana na ritem verza, ki pogosto pogojuje tudi besedni red. Oglejmo si besedo *vojak* s sopomenkami v sobesedilu:

Ne gremo dalje, če prelagatáj / vohun / izpazil tu je Metislavje *vôje*. (Str. 189.)

In ker je Tugomer sam moder mož, iz rodovine hrabrih vojevôd, junaških, vselej srečnih *bojevalcev, vojárjev* naših, bódimo veseli, da nam ga strašni je Perun poslal. (Str. 13.)

Teško je *vojniku* hrbet kriviti. (Str. 38.)

Zapoved kraljeva je sveta vsem, i meni, kakor zadnjemu *vojščaku*. (Str. 40.)

Sedaj dovólite, da malo pogledam mej vašimi *vojaki*. (Str. 48.)

Zelo pogosti so pari sopomenk z novejšo knjižno in arhaično ali narečno besedo, ki z izpeljankami, navideznimi arhaizmi, pogosto tvorijo obsežno besedno družino (besedne vrste: samostalnik, pridevnik, glagol in prislov), ali pa je isti pomen določene besedotvorne kategorije (npr. ime za delujočo osebo, ime za nosilca lastnosti, glagolsko dejanje ali stanje) izražen z različnimi besedotvornimi obrazili ali celo besedotvornimi vzorci.

Nrp.: *rob, robovati, robstvo; tuga, tužen, tugovati; tal, talovati, talstvo; svetec, svetnik; izdajati, izdaja, izdajnik, izdajalec, izdajica; razpor, prepir; straža, stražiti, straženje; golčati, golč, golčanje, glagolanje; milost, milosrdje; obet, žrtva; grob, mogila; kupec, trgovec; izvéstje, blagovest; jad, jaditi se, jadni; vrag, vraštvo, vražen, sovraž; zlo, zal; sel, birič; svečenik, pop* itd.

Prej *talov* nam v zastavo sem pošljó; po *tala* dva za vsacega Slovena. (Str. 101.)

Mi smo vže utekli z otétim *talstvom*, noč nam je pomogla. (Str. 122.)

Ne morem hudovati se na té, ka je družina moja *talovala*. (Str. 122.)

Da bi se / občina / lahko o *vremenu* pravem / času / na našo nemško stran postavila. (Str. 34.)

Resnično, *doba zadnja* / zadnji čas / je užé, veliko svoje delo da zvršim. (Str. 63.)

Če dobodo časa dóvolj, poté m vse zamujeno. (Str. 64.)

Jaz bil bi prvi, ki bi ga zabòl, kdor svétoval bi vam... upogniti *zatilnik* v tujo sužnjest.. (Str. 94.)

Divji rod slovenski do zadnje korenine izruvatí, če škórenj ne upogne *tilnika*. (Str. 40.)

Zavideti ne bode tréba mi, če ta pretežki jarem si na *šinjak* jaz naložim. (Str. 71.)

2. Pri netvorjenih samostalnikih je opaziti še eno zanimivost. Ob sodobnih knjižnih sopomenkah so rabljeni večpomensko; bodisi s prvotnim ali mlajšim, drugotnim, ali stranskim pomenskim odtenkom, ki ga je mogoče pravilno razbrati šele iz sobesedila. To so predvsem besede *vrág* (sovražnik, hudič), *slóvo* (beseda, slovó), *grad* (mesto, grad) *dvor* (dvorišče, grad), *stol* (miza), *život* (življenje), *zlódej* (hudič) in še nekatere druge.

Nad njimi on, kot smrtni Rujevit, in Tres pred njim, je lomil ude *vrágom* / sovražnikom /. (Str. 170.)

Ta stara večča, *vrág peklenski!* / hudič /. (Str. 53.)

Modro *slóvo* / beseda /. (Str. 144.)

Jaz bi rajši videl in čul završetek, nego veroval *besedam* tvojim. Brzo završimo. (Str. 113.)

3. Levstik uvaja in aktivira v besedilu večje število besed (samostalnikov, pridevnikov, glagolov in prislovov), ki jih tedanja sodobna slovenščina nima več. Bodisi, da so prevzete v poslovenjeni glasoslovni podobi iz starocerkvenoslovanščine, iz panonskih narečij, kjer je ohranjenih sorazmerno veliko besednih arhaizmov, ali pa so po teh vzorcih izpeljane (pridevniki, glagoli, prislovi). Delno brez sodobnih sopomenk se pojavljajo besede: *ostrog*, *uvet*, *iztok*, *gnev*, *mito*, *ralo*, *mlat*, *život*, *danj*, *kremelj*, *bojlar*, *vesna*, *sohota*, *riza*, *trizna*, *strava*. S sopomenkami: *pravda*, *tuga*, *kletva*, *otov*, *pogibelj*, *zmija*, *otroba*, *bran*, *sod* (< sôdž), *korén* (korenina), *čin*, *dej*, *lest*, *istina*.

A duša mi od straha trepetála *života* tvojega. (Str. 144 — za življenje.)

Na *sôd* /sodišče/ ga pred-se kliče narod zbrani. (Str. 163.)

Ne búdi mi brezplodnega kesanja, ki me razjeda, kakor *črv otrobo*. (Str. 158.)

Oni hote Slovena ukrotiti — *Danj* hoté. (Str. 6 — davek.)

Tedaj *gnev* prime samega me ná-se. (Str. 153.)

Huj kakšna moč mi je po žilah vrela, ko trl sem glavo *zmiji*, odgojenej na svojih prsih gorkih. (Str. 180 — po Jurčiču.)

Kar velja za samostalnik, velja v večji meri, kot se zdi, še za glagole, v manjšem obsegu za pridevnike. Med temi, ki jih sodobni govorni jezik ni poznal, so bili *tvrditi*, *stvoriti*, *tugovati*, *mestiti se*, *platiti*, *priščediti* in podobni, predvsem pa glagoli s predponami: *u-*, *vz-*, *pro-*, *po-*, *o-*, ki jih je verjetno Levstik sam tvoril: *uteči*, *vprositi*, *vniti*, *vzrasti*, *vteči*, *probiti se*, *obličiti* (obelodaniti, razkrinkati), *odmestiti* (maščevati), *umrtviti*, *ostuditi* (ohladiti), ali tudi ponavljalni glagoli: *okrioljati*, *navaljati*, *pozvdajati* (zanašati se), in drugi. Panonskega izvora bi bili primeri *svedočiti*, *očemeriti se*, *rabotati*, *dostiči*, *venčati*, *izbaviti* in podobno.

4. Ta pomenska in izvorna besedna večplastnost je pomnožena še s številnimi novimi knjižnimi izpeljankami, kjer se uveljavljajo v slovenščini oživljena, že neproduktivna obrazila. Največ izpeljank s tipičnimi besedotvornimi vzorci se pojavlja med samostalniki (in pridevniki): pripadajo različnim besedotvornim pomenskim kategorijam, prevladujejo imena za delujoče osebe, nosilce lastnosti, dejanje in stanje. Opazna obrazila so: *-telj*, *-lec*, *-ik/-nik*, *ič/-ovič*, *-ac*, *-in*, *-je*, *-išče*, *-stvo*, *-ina*, *-ota*, *-ba*, *-o*.

Kder Domostrôj je *povelítelj* bil, pešali so naši. (Str. 166.)

A ti *spasitelj* naš na križ razpeti, odvrni kletvo njenih ust otróvnih. (Str. 149.)

No, stojte vi, *klevepniki*, *nečísti*. (Str. 155.)

Nij *izdajnik* moj Tugomer, možje. (Str. 162 — naglas podrejen ritmu.)

Da bode Rastko *Tugomerovič* v *mladenčih*, kar bistri orel v ptičih in *bojnokopljanik* — Slovenom čast. (Str. 185.)

Oni hote *Slovena* ukrotiti, da bil bi njim pokoren, služen človek. (Str. 6.)

Slovenec naj bi Franku lov lovil, in njemu streljal tura, kuno, bobra, dajal desétek vsega, kar pridela slovensko ralo z Dážbožjo obrambo. (Str. 6.)

Da je drugače vstvarjen nemški mož, drugače *Slovenín*? — Grozdanka mila! (Str. 61 — primer nasilnega naglaševanja zaradi ritma!)

Dovolj, ti bodo *jemci* /ujetniki/ nam. (Str. 115 — ohranjen še slovenski priimek Jemec!)

Med samostalniki srednjega spola se pojavljajo izpeljani glagolski samostalniki na *-je* s sopomeni za imena dejanj, stanj, skupinska imena, manjšalnice (ekspresivna funkcija obrazila *-je!*).

Raduje mi se duša Tugomer, ko slišim táko *glagolanje* hrabno. (Str. 152.)

Poslušaj, hlapca narod božjega, ki govori veliko ti *izvéstje*. (Str. 28.)

Golčanje čudno to se mi dozdeva. (Str. 36.)

Isteklosmu v *stražénje* dali vaše tale so. (Str. 121.)

O, Tugomer, ti *družje* moje. Str. 148 — oblika zvalnika, manjšalno.)

Da poplati mi delo trudovito s *klevetjem* grenkim. (Str. 6 — množičnost!)

Z menoj hitita v národno *zborišče*. (Str. 142; podobno še: *selišče*, *žrtvenišče*, *pobojišče* in drugi primeri, ki označujejo kraj.)

Ha, *Perúnišče* perunasto! (Str. 175, slabšalno!)

Ne zna se tebi nič *ujetstvo* nemško. (Str. 19; stanje.)

Vseh drugih ženskih *vraštvo* nase vzamem. (Str. 59; sovraženje, torej stanje.)

Najbolj pa se od živega besedišča tega obdobja oddaljujejo pogoste samostalniške in pridevniške sestavljenke, ki jih je v posodobljeni obliki nadalje izkoriščal tudi Kreft kot sredstvo arhaične stilizacije.

V zaporu svojem *črnorizec* nemški ponujal mi je svojo rimsko vero. (Str. 75.)

Svobódi me ... da starem, kakor zmijo, *govnoslovca*. (Str. 126.)

Prostora tebi nij, *zlorečnik* gadni. (Str. 85.)

Spitignevec — ta *zlóolk*. (Str. 81.)

Da sem narodu jaz *pogubonoša*. (Str. 130; vzorec je lahko tudi sodoben — pismonoša!)

Iz bližnjih koč odmeva *kuropénje*. (Str. 189.)

Nij-li razumno, ako moremo .. vbraniiti *krvolitje* pogublivo. (Str. 97.)

Mehkoba plašna in ovčje *milosrdje* k tacemu sovražniku. (Str. 123.)

Prav bogata je pridevniška izpeljava po vzorcu prvotnih deležnikov na -v: veličav, kričav, ležljiv, oprtiv, lestiv, strašljiv, smotriv, milostiv, pogubljev in drugi, npr.:

I on dolži me: ti si kriv jedini, da nósi črno rizo tóliko névest.. ter sester solznih, *žalostivih* bratov. (Str. 155.)

Sedaj gorje i tebi, gad *plazivi!* (Str. 156.)

Nij-li razumno, ako moremo ogniti nekaj časa bojev se, vbraniiti *krvolitje* pogublivo. (Str. 97.)

Poleg teh tvob so pogosti še pridevniki z obrazili: -it, -át, -en, -ji:

Imaš li *imenitna poročila?* (Str. 65; *trudovit*, *čemerit* /strupen/, *plačevít*, *strahovít*, *trebušát*.)

Izpeljanke na -en in -ek ter druge na -en, -ski, -ø navajam zaradi lažje razumljivosti v nominalnih zvezah *solnce* jarko, *služen* človek, *žirna* vlast, *klevetni* otrov, *ratno* vodstvo, *zel* običaj, *juni* konj, *pogani smrdni*, *koženi* ščit, *naročaj bračni*, *sečne* rane, *ratni* konj, *gadni* psi, *sodnje* brdo, *smrtni* Rujevit, *smrtni* boj, *ljuta* borba, *gospodnja* usta. Pojavljajo se v nedoločni in določni obliki kot prilastki osebk:

Okájani, prokleti Gripo vrazil! (Str. 152.)

Naš narod ne bode živel mej narodi, dovòlj *moči životne* v sebi nema. (Str. 84.)

Ljubezni očevinske v srci nema, zato bi rad jo drugim očemeril z *jezikom zlim*. (Str. 85.)

I jaz vam hvalim *Tugomérije slóvo*. (Str. 97.)

Med »novimi« pridevniki je prav tako veliko zloženk:

Besnel je /Tugomer/ kakor zober *žarooki*. (Str. 191.)

Leží *brezdúh*, po zemlji, *dolgo-stégen*. (Str. 190, mrtev.)

Po konci nosil Tugomer to glavo, *rudečoliko in pogledov mrkih*. (Str. 189.)

O ti *trdokorno*, ti zaslepljeno ljudstvo. (Str. 27.)

V Levstikovi ubeseditvi Tugomerja pa je zanimiva tudi skladenjska vloga pregibnih in nepregibnih besednih vrst, ki jih v oblikovnem pogledu žal ne moremo izčrpno in podrobneje predstaviti. Levstik skuša v največjem možnem obsegu uveljaviti starinsko glagolsko vezavo v (ne)-predložnih sklonih in s tem v zvezi uveljavlja tudi prvotnejši sistem predložnih zvez. Zdi se, da gre v posameznih primerih tudi za pesniško svoboščino, ki jo je v tem pogledu narekoval verz. Na to vprašanje opozarjam z nekaterimi značilnimi primeri:

Bojim o tebi se, če prag prestopiš. (Str. 148.)

Mej Nemci *išči si neveste* svoje. (Str. 61.)

Čuj, babica, *poprosim ščita, kopja od otca*. (Str. 52.)

Poslušaj uma svojega, ne Vrze zblaznele, temne domišljavosti. (Str. 61.)

Na Tugomera jaz ne mislim reči nijedne stvári. (Str. 14.)

Osobo svojo je oščitil dobro, sto junih jezdecev *ima v družino*. (Str. 37.)

In znate li, kdo najbolj nagovarjal, da *šlo je v Nemce* trideset Slovenov? (Str. 159.)

Krepkó in dobro! Boljše pitje (pijača, napoj) *od vseh medic in olov vseh u nas*. (Str. 105.)

Glagoli skladenjsko ohranjajo še dve arhaični značilnosti:

1. Časovno-naklonski sestav se po razvrstitvi glagolskih časovnih in naklonskih oblik ter možnosti (nedoločniške zvezel) zelo razlikujejo od sodobnega. Omejujem se le na prikaz možnosti, ki izražajo *prihodnji čas* in *nujnost* z nedoločniškimi zvezami. S tem v zvezi je nujno razvrstitev drugih časovnih in naklonskih oblik drugačna:

Razčesniti ga hočem na četiri. (Str. 81; razčesnil ga bom.)

Bogovi vaši — *segniti imajo*, kot lipov les. (Str. 29; bodo segnili.)

Miruj, *ta hoče biti* njega mati. (Str. 191; bo najbrž njegova mati.)

Možjé, od bogóv *klevete se je bati*. (Str. 99; bojmo se!)

Jaz *bati se ga nečem*, babica. (Str. 53; ne bom se ga bal.)

Upokojiti mi je babico. (Str. 58; pomiriti moram babico.)

Tvrd bodi, neizpršen, mož jeklén, *kadàr braníti je čestí in pravde naròdu* in jeziku svojemu! (Str. 184.)

Na vrhu drevja graketájo kavke in *trébe* si peruti s kljunom črnim, a vsa slovenska zemlja k višku gleda, ko jej o volku sivem *prorokújo*. (Arhaizirana 3. os. mn. Str. 176.)

2. V Levstikovem besedilu je dognano izpeljan starocerkvenoslovanski deležniški sestav. Deležniki na *-eč/-oč*, *-e/-aje*, na *-v/-vši* in *-ø* se pojavljajo v sklonljivi in nesklonljivi (tj. deležijski) obliki ter po svoji pomenski funkciji ustrezajo rabi v starih jezikovnih spomenikih (npr. Brižinskih):

Nikoli ne bi meje bil dosegel, da Svetovit poslal nij k meni Gripa, *skrivaje za mejo tržečega*. (Str. 74.)

Jaz vprašam, *videl me klonivšega, odmikajočega je kdo v bojiščih? Bežečega kedaj?* (Str. 95.)

Sovražnike od stare meje dedne *odgnavši*, priborimo zopet mir. (Str. 146.)

Podobne besedno-oblikovne arhaizme, med njimi tudi izposojenke, zasledimo tudi med nepregibnimi besednimi vrstami, katerih pomensko vrednost in skladijske funkcije moremo raziskovati le na skladijski ravni. Raznovrsten (glede na razvoj v času in prostoru) je sestav prislovov vseh vrst, ki so od živega jezika precej odmaknjeni, npr.: *prevred*, *skoraj* — kmalu, *vezpored* — skupaj, *protivo* — proti, *izvestno*, *družno*, *toli* — toliko, *vratno* — nazaj, *tačas* — tedaj, *družno* — skupno, *sovraž* — sovražno, *oprivo* — opritano, *brzo*, *jarno*, *tordo*, *velečudno*, *vrlo*, *jako*, *tordno* itd.

Omenjeno je že bilo, da je v Tugomerju najti drugačno razvrstitev predložnih zvez; delno velja to tudi za veznike. Pojavlja se sicer manj »staronovih«² veznikov, med njimi le *i* in *ka*. Kot delni sopomenki veznikov *in* ter *da* vplivata na spremembo razvrstitve in pomensko vlogo teh dveh. Drugi vezniki — sopomenke ne vplivajo bistveno na izražanje prirednih ali podrednih skladijskih razmerij in odnosov. Ti so: *nego/kot*, *kadar/ko*, *kateri/ki*, *niti/ni*, *onda/torej*, *no/kot*. Med temi »novostmi«² se pojavljajo tudi členki *baš*, *nu*, *evo*, *not*, *huj* in podobno. V sobesedilu bomo zasledovali le pomenske funkcije veznika *in-i* ter *da/ka*. *In*, *i* ino se delno ujema v vezalnem pomenu, *i* pa lahko izraža tudi protivnost ali ima vrednost poudarjalnega članka; *ka* izraža podrednost, oziralnost, vzročnost:

Dolžnost je moja, *in* bila *bi i /tudi/ tvoja*, brat Bojan. (Str. 17.)

Sloven črti *i nas i našo* vero. (Str. 46; *nas in vero; tako-kakor*.)

Ugodno in prijetno opravilo gotovo i /pač/ ne bode, ukrotiti razvajene ljudi posluha /poslušnosti/ naučiti in /ter/ zbrati v jedno čredo samopašno kar je sedaj bez uzde. (Str. 71.)

Uveril sem se, da je zvest prijatelj bil vselej mi, na domu *ino* v boji. (Str. 73.)

Nu, *meč* in *kij* bi bil i *ščit* i *kopje* /pa tudi ščit in kopje/ orožja vsega več od nekedaj. (Str. 7.)

Umririmo kot junaci v trdem boji! *Da* verogubni psi ne poreko, *ka* /da/ so nas klali kakor ovco krotko mesar pred hlevom kolje. (Str. 132.)

Uveriti se bodeš mogel skóraj, *ka* /da/ je jedino pravi pot bil moj. (Str. 24.)

A kdo jih najbolj je poznal? On sam, *ka* /ker, ki/ bil mej njimi je zaplenjen dolgo. (Str. 159.)

Za moja sina . . žrtvuj, *ka* /katera/ ubili Nemci so. (Str. 52.)

Res možno, da kakó me preučiš, o stoprav potlej, *kadar* /ko/ se preverim. (Str. 23.)

Izkusi! Videl bodeš, koliko laže je Krista zatajeváti . . *no* /kot/ vero cepiti poganom tvrdim. (Str. 35.)

Učinkovito stilistično izrazno sredstvo v besedilu so namerno arhaizirane prisposode in drugi pesniški tropi, pri čemer Levstik ne zapušča stvarnega sveta. V večini primerov je čutiti znane skladenjske vzorce iz pogovornega jezika, ljudske frazeologije in domoljubne poezije 19. stoletja.¹³ Vsakdanje vzdušje in razburljivi trenutki davnine so zajeti predvsem v prisposodobah, frazah, prošnjah in kletvah bogovom, ki jih je Levstik oblikoval na podlagi asociacij, vezanih na prvinsko prirodno izkustvo, predvsem na živalski in rastlinski svet. Tako je vzbujal grozljivost dogodka in stopnjeval učinkovitost sporočila. Le redko imajo ta sredstva nežen, liričen ton. Navajam nekaj tipičnih primerov:

Kam li ido možjé, o Isteklosem! *Not gavran črn se nad njimi nese. Sinoči klical Div je vrhu drevja*; To je nesreča. (Str. 103.)

Vir, sova, kráguľj, drugi divji ptiči *preganjali so Čéstiboru dušo po lesu samo-raščem dolgo, dolgo, dokler je besi nijsjo ugrabili*. (Str. 51.)

Tako se v me odprto vsi zijali /mrtvi vojaki/. *Iz ust jim plahe duše prhutále in prestvorjéne v hropave gavrane mrtvaški krokotale: krok, krok, krok*, (Str. 188.)

¹³ V predelavi B. Krefta se pomnoži prav ta stilna plast, pri kateri je opazen sodobnejši pesniški stilni dosežek. Zdi se za čas dogajanja drame preveč izdelan, miselno prefinjen, zato manj prepričljiv in ob Levstikovi robatejši stilni frazeološki zasnovi izstopa. V stilističnem pogledu je v Kreftovi predelavi zanimiva triplastnost. V besedilu se nizajo Levstikovi neizpremenjeni, Levstikovi predelani in Kreftovi izvorni verzi. Avtor se je zavestno trudil, da se ne bi preveč oddaljil od Levstikove ubeseditve, vendar prav neizpremenjeni del Levstikovih verzov ohranja skladenjske arhaizme, ki se jim je Kreft v predelavi verzov izogibal, a metaforično ostajal zvest Levstikovi prvotni misli. V lastnih verzih pa je v skladnji in frazeološkem pogledu Kreft bolj naslonjen na sodobni pogovorni jezik in sodobno reflektivno poezijo.

Ha, ha! Perunišče perunasto! *V obet ni poljske miši ne dobodeš.* Hu, hu, hu, hu. *Jaz imam sovo v glavi, z očmi pomižikuje hu, hu, hu.* In tebi smeje se na glas Perun! *Triglavu trebušátemu se tudi, ka slep ob treh glavah je kakor krt,* ne vidi, kdo mu dima v nos pošilja. (Str. 100.)

Ker zli ljudje so ti na širnej zemlji. *Kakor zverí iz lésa temnega prihajajo nam v čisto žitno polje, ter kot izóki njive pustošé, more ugodnike Perunove in sive starce koljejo ..* (Str. 50.)

Ne budi mi brezplodnega kesanja, ki me razjeda, kakor črv /glista?/ otróbo. (Str. 153.)

Ta zlóolk? Žaba razkoráčena! Razčésniti ga hočem na četvrti, če bode kreke-tálo nam v izkázó, takó Peruna mi in Rujevíta! (Str. 81.)

Oní so národ, *mi smo plaha čreda, železo so oni, a mi smo vosek.* (Str. 85.)

Odšli drugam so; *uže se zarja béli, iz bližnjih kóč odmeva kuropénje.* (Str. 189.)

Vse zaman! Uže Morana spat me deva! (Str. 184.)

In če *Morana smrtonosna seza po narodu Slovenskem, in po nas, dostojna mož in slavna bodi smrt.* (Str. 152.)

A ti, spasilelj naš, na križ razpéti, *odorni kletvo njenih ust otróvnih!* (Str. 194.)

Kletve, prošnje, vzklike k božanstvom in druga čustvena stanja svojih junakov je Levstik izrazil z različnimi stavčnimi vzorci. Večinoma se pojavljajo enodelni glagolski in neglagolski stavki, vzklične povedi in okrnjeni stavki z izpusti:

O Lada milozarna! O, Svetovit! Bogovi blazi s Tugomerom modrim. (Str. 100.)

Tako bogov mi naših vekožiznih! Str. 76.) Tako mi Radegosta! (Str. 104.)

Sedaj gorjé i tebi, gad plazivil! (Str. 156.) Perun Gromovni! Besi vanj!

Bes udari te! O Morana, o Morana! In Perun pomózi! Porazi ga Perun!

Hoj, evo, vže k nam ide baš on sam. (Str. 17.)

Skupno Jurčičevo in Levstikovo delo¹⁴ je bilo za potrebe sodobnega odra vsebinsko, dramaturško in delno tudi jezikovno še enkrat predelano. Prireditelj, B. Kreft, se je zvesto držal Levstikove verzne predloge; kot dokazujejo nekatera mesta, pa mu je tudi Jurčičevo besedilo nakazovalo možnosti za drugačne razrešitve vsebinskega in tudi jezikovnega značaja. Tako je npr. po Jurčiču sprejel oznako *Frank*, ki je pri Levstiku skoraj dosledno nadomeščena s poimenovanjem *Nemec*. V glasoslovnem pogledu je Kreftovo besedilo v celoti posodobljeno (ostalo je, kar se je lektor-

¹⁴ Tugomer je leta 1876 izšel samo pod Jurčičevim imenom. Zakaj? Ali Jurčič ni priznaval Levstikovega soustvarjalnega deleža? Če upoštevamo dejstvo, da je bilo Levstiku ob nastopu službe v licejski knjižnici (1872) zabranjeno vsakršno družbenopolitično udejstvovanje, je razumljivo, da je takó politično aktualizirani Tugomer lahko izšel le brez Levstikovega imena; odgovornost zanj je v javnosti nosil J. Jurčič.

jem izmuznilo!), prav tako so pri predelanih Levstikovih in samostojnih Kreftovih verzih arhaične skladijske posebnosti večinoma odpravljene. V oblikoslovju, besedotvorju in besedišču sploh pa Kreft vztraja pri arhaizmi, ker so mu dobrodošlo stilno sredstvo. Še več! Uvaja nove, sodobne narečne besede (panonske, koroške, belokranjske) in pogosto drzno izkorišča Levstikove besedotvorne vzorce. Število sopomenk se še poveča, časovni in prostorski razmik besed je globlji in širši; pojavljajo se nove hrvaške izposojenke. Oglejmo si nekatere besede:

1. Panonizmi in druge narečne besede: *robača, prnja, priklet, hram, deklina, deca, pir, dobrava, odetva, smolenica* (baklja), *nemarnjak, tuji-nec; počiniti, planoti; ljubej, dečla, žebrati, modliti; loza, jelo*.

2. Hrvatizmi: *devojka, mladoženja, dudaš, šetati, biskup, osveta* itd.

3. Knjižne tvorjenke: *zvajuh, zvituh, strupar, kutar, otrovar, sovôj, zvitovič, zlôbnica, svetišče, mrtvišče, jelo* → *pilo, samohot, smrdoslovec, sebeljubje, brzojezdec, črnovid, hribljani, gromotresk, zlosrečje; vojevodovati, prošnjačiti, modljati, zoperovati, razuročiti, ovinkovati* in podobno.

Besedišče je predvsem v svojih verzih pomensko in oblikovno popestril tudi z rekli in prisposodobami iz sodobnega pogovornega jezika in se tako nehote odmikal od stvarne Levstikove realistične zamisli.

Samostojni Kreftovi verzi:

Z očetom sva bila *pobratima!* *To smo zvrnili marsiktero ročko!* Bili smo veseljaki, zdaj smo starci. (Str. 51.)

O prav dobro vidim, kam ta *maziljeni rogatec rog moli* in kje se skrivajo nastave! Ozračje je soparno, hudourno! *Jaz voham kri.* (Str. 106.)

Zvodila me je slepa sled! Čaj, Vrza, če z njimi *dreto proti meni vlečeš.* (Str. 52.)

Če vse *lisice v kletke pozapreš, volkov si v šumi nisi še ukrotil.* Obojno treba je zverjad končati, da bode varna čreda in pastir. (Str. 123.)

Prosim te zatorej, da nikar *h Grozdani več ne hodiš*, ker *če Gripa mi razkačiš*, nam prav *vse po vodi splava.* (Str. 60.)

Ti sam si sprva tiščal v to, a potlej *si mahoma zazvtil plašč po vetru.* (Str. 98.)

Kaj *tare vama dušo in srce*, da *mrko kot skovirja predse zreta?* (Str. 110.)

Navezovanje na sodobni pesniški izraz in narodno pesem je čutiti v naslednjih verzih, kjer gre za predelave Levstikove prvotne jezikovne podobe ali pa za samostojne Kreftove verze:

In ti praviš, da si ljubej moj, da dal bi zame vse na svetu? O Lada, *le prazne pene moške so besede!* *Kot regratne kodeljice*, ki vsa jih vetrič že v pustiv odpihne! (Str. 41.)

Človeška duša brezдно je teme, če mržnjam se predaje in strastem. (Str. 99.)

V samotni tugi si odkril mi luč in Bog uslišal mojo je molitev ter vrnil Tugomera je iz robstva. (Str. 99.)

Vse danes pogostim! Drevi naš hram bo vsakomur odprt za slavo dne, ko Tugomer začel je novi pot! Grozdana, strgaj mrkost z lica. Danes vesela moraš biti. (Str. 86.)

Vremena, prilike kriče po možu, ki naj ves narod skuje v kov jeklen, da kljuboval bo slednji hudi uri. (Str. 96.)

A če bo nuja, saj veste, kje sta Batog in Mestislav na mrtvi straži svete naše zemlje. (Str. 85.)

SUMMARY

The article treats the archaization of the language in "Tugomer". In confronting the grammatical phenomena and the vocabulary of three different redactions (Jurčič's manuscript version, Levstik's printed edition from 1876, and Kreft's version, published in 1946), a special distinction is drawn between the phonological and morphological archaisms as a general characteristic of the norm prevalent in the second half of the 19th c. and the deliberate, "stylistic" archaization on the syntactical and lexical levels, which is the main object of this analysis.

Some degree of archaization and slavization, noticeable especially in the formation of derivatives and the functional selection of the vocabulary, producing the illusion of events happening in an ancient past, is characteristic already of Jurčič's prose prototype of the drama. The process is continued and strengthened especially in the linguistic and dramaturgical revision by F. Levstik, and less so in the one made by B. Kreft. Linguistic analysis of all the levels reveals the grammatical, stylistical, word-formational and lexical methods which Levstik used in archaizing his versified version of the text. Jurčič's ancestral prose was thus transformed into an effective and unique archaic linguistic system which seemingly corresponded to the 10th c. historical framework. To realize his idea, Levstik searched for adequate linguistic solutions on all levels of the language, lavishly exploiting grammatical and lexical synonymy while subordinating the choice of words (and partly also of phonological, accentual, morphological and syntactic potentials) to the rhythmical demands of the verse structure and to the normative rules of his own grammar from 1866.

Kreft modernized the language in "Tugomer", consistently with the contemporary standard, on the syntactic and stylistic level (introducing up-to-date poetic devices), while efficiently augmenting the vocabulary, esp. by deriving new words (where he relied on Levstik's patterns of word formation), using Pannonian lexemes (his innovation), and introducing more recent Slavic borrowings.

In all post W. W. II editions of the three redactions, the text of "Tugomer" is phonologically adapted to the modern standard, while the archaization on the other linguistic levels remains preserved in its original form.

SPRACHVERWANDTSCHAFTSMODELLE

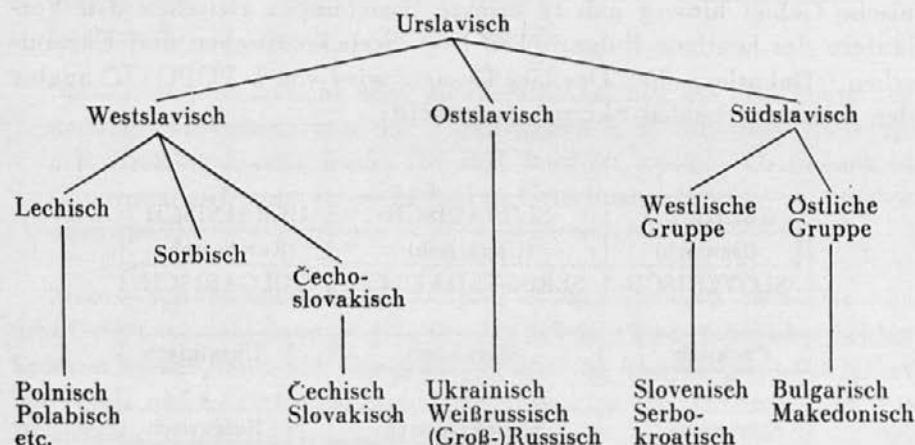
(ZUR AREALEN GLIEDERUNG DES SLAVISCHEN SPRACHGEBIETES)

Rodovniški model A. Schleicherja je v slavistiki še zmeraj zelo priljubljen. Njegova uporaba za slovanske jezike pa je problematična, posebno ker med zahodno-, vzhodno- in južnoslovanskimi jeziki ni trdnih mej (dokazi iz slovenske in slovaške dialektologije). Kot alternativa rodovniškemu modelu sta nam najbližji valovna teorija J. Schmidta oz. še bolj model koncentričnih krogov W. P. Schmidta. Pokazani sta uporaba teh dveh modelov za slovansko jezikoslovno področje in arealna členitev slovanskega jezikovnega področja.

A. Schleicher's genealogical tree model is still very popular in Slavic studies. Its application on the Slavic languages is, however, problematic, especially since there are no strict boundaries between the West, East and South Slavic languages (examples in the article are provided from Slovene and Slovak dialectologies). As the alternative to the genealogical tree, the author finds J. Schmidt's wave theory and, better still, W. P. Schmid's theory of concentric circles to be the nearest to him. He shows the application of these two models on, and the areal segmentation of, Slavic linguistic territory.

1.1 Stammbaummodell

In der Slavistik ist das Stammbaummodell bis heute sehr beliebt bzw. wird stillschweigend vorausgesetzt. Man spricht von Ost-, West- und Südslavisch (wobei manchmal das Ost- und Westslavische als Nordslavisch zusammengefaßt werden), von denen Westslavisch in 2-3, Südslavisch in 2 Untergruppen geteilt werden:

Doch eine solche stammbaummäßige Dreiteilung der slavischen Sprachen geht von den heutigen (Staats- bzw. Schrift-) Sprachen aus und ist daher verzerrt, denn es wird die Brückenstellung des Sorbischen zwischen dem Lechischen und Čechoslovakischen vernachlässigt, letzteres war wiederum durch das (ausgestorbene) Alpenslavische mit dem Slovenischen (also Südslavischen) verbunden, wie auch der Übergang vom Slovenischen zum Serbokroatischen fließend ist:

Slovenisch	Serbokroatisch
K a j k a v i j s c h	Štokavisch Čakavisch

Der mittelslovakische Dialekt wiederum weist Ähnlichkeiten mit dem Serbokroatischen auf, denn das heutige ungarisch-sprachige Gebiet war einst die Landbrücke zwischen dem späteren Slovakischen und Serbokroatischen (»Pannonisch-Slavisch«). Und vor dem Vordringen der Baiern aus Westen und der Landnahme der Ungarn von Osten her waren der Donaauraum und die östlichen Ausläufer der Alpen (wenn nicht ausschließlich [Alpenromanen!], so doch größtenteils) slavisch, und das Gebiet zwischen dem heutigen Čechischen und Slovenischen einerseits, Slovakischen und Serbokroatischen andererseits muß von Dialekten eingenommen worden sein, die weder typisch westslavisch noch typisch südslavisch waren, analog dem Zustand, wie er heute noch in den Karpaten anzutreffen ist: die Grenze zwischen dem (westslav.) Slovakischen und (ostslav.) Ukrainischen ist fließend. Auch über das heutige rumänische Gebiet hinweg gab es direkte Beziehungen zwischen den Vorläufern des heutigen Bulgarischen bzw. Serbokroatischen und Ukrainischen (»Dakoslavisch«). Das hier Gesagte wird von I. POPOVIĆ analog den folgenden beiden Skizzen dargestellt:

Die Beziehungen der slavischen Sprachen untereinander lassen sich also stammbaummäßig nicht erfassen. Wie problematisch das Stammbaummodell ist, geht auch aus der traditionellen Gliederung des Slavischen hervor.

Aufgrund folgender acht Merkmale werden die slavischen Sprachen in drei Gruppen geteilt:

- (1) *kv gv* (vor $\check{e}_2$ i_2) im Westslav. erhalten, sonst *cv zv*, z. B. poln. *kwiat*, russ. *cvet*, skr. *cvijet* (»Blume, Blüte«);
- (2) *x' → š* (= Westslav.), sonst *ś* (auf grund der 2./3. Palatalisation), z. B. čech. *vše*, russ. *všë*, sloven. *vse* (»all«);
- (3) *tl dl* im Westslav. erhalten, sonst → *l* vereinfacht, z. B. čech. *modliti se*, russ. *molit'sja*, skr. *moliti se* (»beten«);
- (4) *ōrt-, ōlt- → rat-, lat-* (= Südslav.), sonst *rot-, lot-*, z. B. aruss. *robъ*, čech. *rob-ota*, skr. *rab-ota* (»Knecht« bzw. »Frohndienst«);
- (5) Genitiv sg. *dušeN* (= Südslav.), sonst *dušë*;
- (6) Partizipium *reky* (= Südslav.), sonst *reka*;
- (7) Liquidametathese (s. u.);
- (8) *tj dj → c (d)z* (= Westslav.), *č ž* (= Ostslav.), *t'/k'/d'/g'* (= Südslav. mit großteils anderen Reflexen heute), z. B.:

Westslav. (poln.)	<i>świeca</i>	»Kerze«	<i>miedza</i>	»Rain«	
Ostslav. (russ.)	<i>sveča</i>		<i>meža</i>		} (das Serbokroatische kennt auch noch andere Reflexe!)
sloven./kajkav.	<i>sveča</i>		<i>meja</i>		
čakavisch	<i>svet'a</i>		<i>meja</i>		
štokavisch	<i>sveća</i>		<i>meda</i>		
makedonisch	<i>svek'a</i>		<i>meg'a</i>		
bulgarisch	<i>svešt</i>		<i>mežda</i>		

(das frühe Südslavische zeigt ziemlich einheitlich die alte, heute nur noch im Makedonischen und Čakavischen z. T. erhaltene Lautung, z. B. Freising *imochi*, *hochu* für aksl. *imoNšti*, *xoštoN*, Ortsnamen in Österreich auf *-weg* ← *-oviki* und in Griechenland mit *t ~ k*: *-ovikia* oder *-oviti*).

Sieben von diesen acht Merkmalen charakterisieren entweder alle drei Gruppen untereinander (Nr. 8) oder heben eine gegenüber beiden anderen hervor (Nr. 1–6). Die größte Bedeutung kommt dabei der bisher hier noch nicht erörterten Liquidametathese zu (Nr. 7), diese teilt das Westslavische in zwei Gruppen:

urslav.	*gǫrdz̥ »Burg«		*bergz̥ »Ufer«	
poln.	gród	(← *grǫdz̥)	brzeg	(← *bręgz̥)
čech.	hrad	} (← *grǫdz̥)	břeh	} (← *bręgz̥)
sloven.	grad		breg	
skr.	grad		br(ij)eg	
bulgar.	grad		brjag	
aksl.	gradz̥		bręgz̥	
russ.	gorod		bereg	

So sind die Verhältnisse *heute* in den gängigen Schriftsprachen, doch es gibt Reliktzonen, in denen bis heute nicht die Liquidametathese eingetreten ist, so im Kaschubischen, einer dem Polnischen nahestehenden Sprache, wo es *gard* heißt, ähnlich im heute ausgestorbenen Polabischen, *gord*. Auch die Chronologie stimmt nicht mit dem heutigen Befund überein, in alten Namen finden wir nicht umgestellte Formen, z. B. in Griechenland /gard-iki/ und /berg-ovitsa/, in Polen *Star-gard*, und in griechischen Quellen heißen die ostslavischen Derevljanen /Dervlenini/ und Novgorod /Nemo-gardas/. Daraus zieht O. KRONSTEINER den Schluß, daß die Liquidametathese erst *nach* den slavischen Wanderungen eingetreten ist, bis etwa 800 n. Chr. herrscht der Typus *gǫrdz̥, von etwa 800—1000 *grǫdz̥, ab 1000 kommt es zur Ausbildung von ostslavisch *gorod* und polnisch (lechisch) *grǫdz̥; ab 1200 können wir mit dem heutigen Zustand rechnen, wobei Randzonen bis heute nicht von der Metathese betroffene Namen aufweisen können (wie eben *Stargard* in Polen, *Varna* in Bulgarien und *Vardar* in Makedonien). Ebenso sei darauf hingewiesen, daß alte Namen aus Rußland (*vor* dem südslavisch-alkirchenslavischen Einfluß) wohl umgestellte, aber keine »Vollaut«-Gruppen aufweisen, so die Namen der Dneprschnellen auf *-prach*, oder griechisch /Vuse-grade/ »Vyšgorod (bei Kiev)« usw.

Ein solcher Befund läßt sich mit bestem Willen nicht ins Stammbaummodell pressen. Auch die übrigen Klassifikationsmerkmale ordnen sich nur z. T. diesem unter, z. B. reicht Nr. 3 (mit erhaltenen *tl dl*-Gruppen) bis ins Slovenische (Gailtaler Dialekt) und im 10. Jhd. noch bis Novgorod; nur ein einziges (!) Merkmal (Nr. 8) entspricht genau der Dreiteilung, teilt aber das Südslavische (*heute*) in nicht weniger als 4 Untergruppen, was kein alter Zustand zu sein scheint, denn im Frühslavischen waren die Verhältnisse noch ein wenig anders; N. S. TRUBETZKOY hat für die aus urslav. *tj *dj entstandenen neuen Phoneme die Umschrift $\Psi \tilde{\alpha}$ verwendet, und das mit gutem Grund. Die Liquidametathese sondert wohl das Ostslavische vom übrigen Slavischen ab, teilt aber das West-

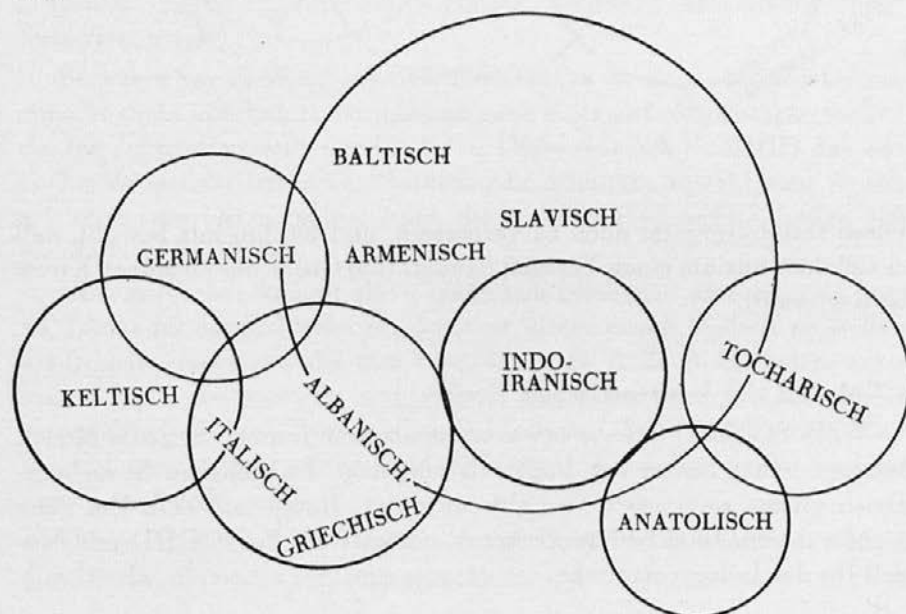

slavische in 2—3 Untergruppen, die übrigen 6 Merkmale charakterisieren jeweils nur eine der drei Gruppen, womit sich die Unrichtigkeit des Stammbaummodells und der These der geradlinigen Entwicklung von der Grund- zur Einzelsprache erweist.

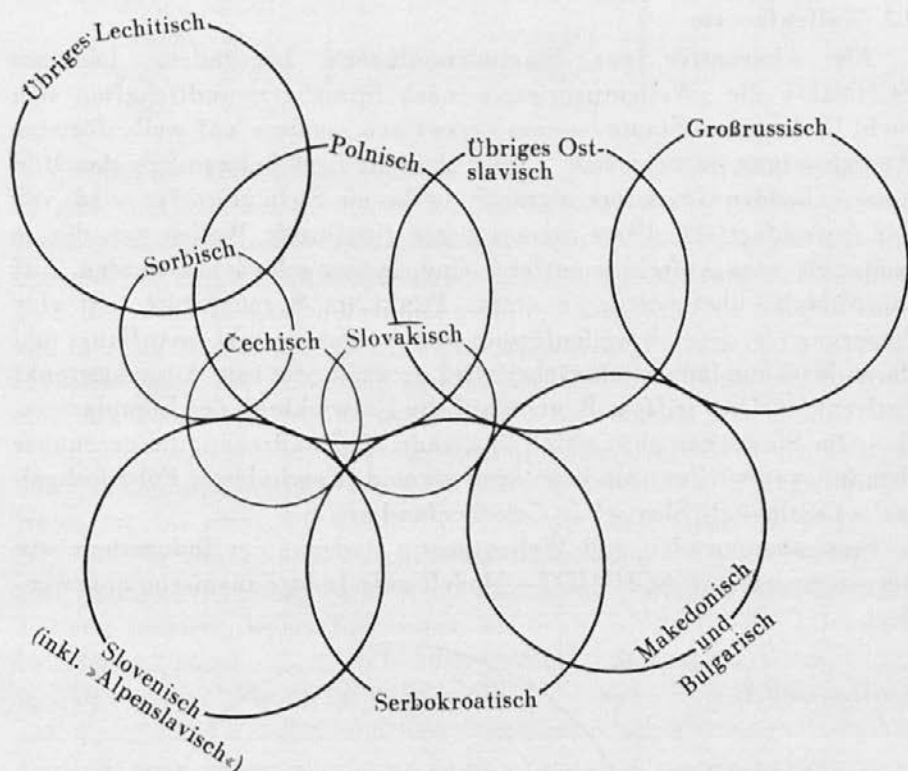
1.2 Wellentheorie

Als Alternative zur Stammbaumtheorie begründete Johannes SCHMIDT die »Wellentheorie«, wonach Sprachverwandtschaften sich nicht in Art eines Stammbaumes verzweigen, sondern auf wellenförmige Ausbreitung zurückgehen. Dieser Ansicht liegt bekanntlich das Bild eines stehenden Gewässers zugrunde, in das ein Stein geworfen wird: von der Aufschlagstelle dieses Steines gehen ringförmig Wellen aus, die, je weiter sie vom Aufschlag entfernt sind, immer schwächer werden. Auf die Sprache übertragen: an einem Punkt im Sprachgebiet tritt eine Neuerung ein, die sich wellenförmig vom Ausgangspunkt fortpflanzt und deren Wirkung immer schwächer wird, je weiter sie vom Ausgangspunkt entfernt ist. Dies trifft z. B. auch auf die Entwicklung der Liquidameta- these im Slavischen zu. Es sind ja gerade die Randzonen, die gegenüber dem innovativen Zentrum konservativer sind (Kaschubisch, Polabisch, ältestes Ostslavisch, Slavisch in Griechenland usw.).

Stammbaummodell und Wellentheorie sind aus der Indogermanistik hervorgegangen. J. SCHMIDT-s Modell aufs Indogermanische angewendet:

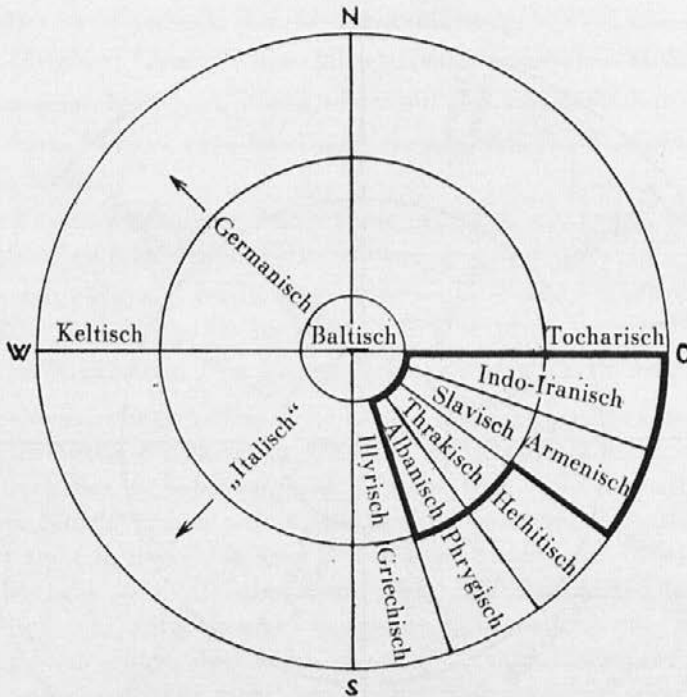
Es wurde durch die sogenannten »Strahlungstheorie« nur modifiziert, nicht aber widerlegt. Ein Versuch, die slavischen Sprachen auf grund der Wellentheorie zu gruppieren, wäre folgende Darstellung:

Diese Darstellung ist noch zu verbessern, und ich bin mir bewußt, daß es sich hier nur um einen Versuch handelt (die Größe der einzelnen Kreise ist irrelevant).

1.3 Modell der konzentrischen Kreise

W. P. SCHMID hat vor etwas mehr als drei Jahren ein neues Modell konzentrischer Kreise der Fachwelt vorgelegt. Im üblichen Sprachvergleich gingen zwei wichtige Faktoren unter: Raum und Zeit. Um diese nicht aus dem Blickfeld zu verlieren, entwarf W. P. SCHMID sein Modell für das Indogermanische:

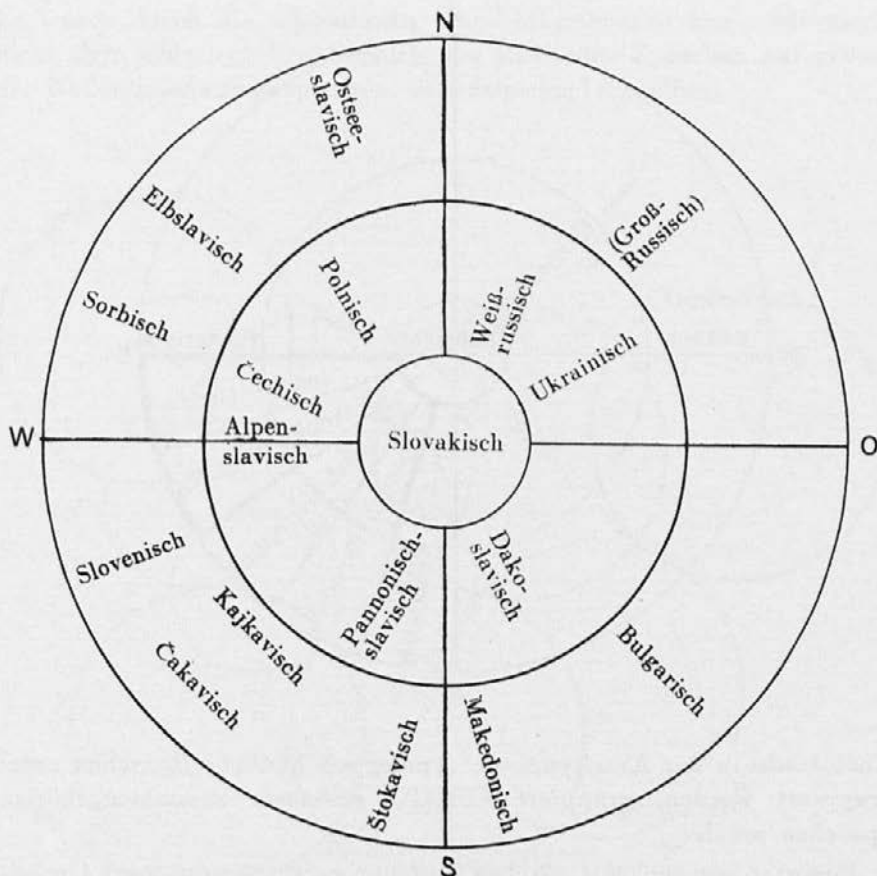

Analog wie in der Arealtypologie typologisch ähnliche Sprachen areal gruppiert werden, gruppiert SCHMID genetisch zusammengehörige Sprachen areal.

Beginnen wir zunächst mit dem Zentrum: es ist die postulierte Grundsprache nicht überliefert, wir müssen nach einer anderen Sprache suchen, die ins Zentrum gestellt werden kann. Diese sei nach SCHMID das Baltische, da nur die baltischen Sprachen Beziehungen sowohl zum Westen als auch zum Osten haben. Auch die ältesten Hydronyme finden sich ebenfalls im Baltischen.

Dem Baltischen kommt also — räumlich gesehen — eine zentrale Lage zu. Daher sei das Baltische ins Zentrum dieses neuen Modells zu stellen, als Bezugssprache, um die nun kreisförmig die anderen Sprachen anzuordnen sind, und zwar im ersten Kreis diejenigen Sprachen, die engere Verwandtschaftsbeziehungen zum Baltischen aufweisen (Slavisch, Germanisch usw.), im zweiten (und äußersten) Kreis finden die anderen Sprachen ihren Platz.

Dieses Modell ist auch andere Sprachfamilien anwendbar, wie ich dies für das Slavische versuche zu zeigen:

Im Zentrum liegt das Slovakische: es hat als einzig slavische Sprache genetische Beziehungen zu allen drei slavischen Sprachgruppen, und typische Isoglossen verlaufen mitten durch das slowakische Gebiet. Dies ändert freilich nichts daran, daß es zum Westslavische gehört, aber an der Entstehung des Slovakischen war auch das Südslavische beteiligt, und es bestehen Isoglossen auch mit dem Ukrainischen. Die Verwandtschaftsverhältnisse des Slovakischen lassen sich wie folgt skizzieren*:

- (1) Gemeinsamkeiten des Slovakischen mit dem Ost- und Südslavischen:
 (a) *dl tl* → *l* (mittelslovak. *šilo, salo, zrkalo* gegenüber čech. *šídlo, sádlo, zrcadlo*);

* vgl. die Karten bei KRAJČOVIČ 314 ff. (bes. Nr. 14—20) sowie in meinem Aufsatz in »Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft« 7 (1981) 47—50.

- (b) *j6- → i- (slovak. *ihla*, *idem* gegenüber čech. *jehla*, *jdu*);
- (c) Instr. sg. *ženojoN (im Mittelslovak., gegenüber čech. *zenōN);
- (2) Gemeinsamkeiten des Slovakischen mit dem Südslavischen:
- (a) *ōrt-, *ōlt- → rat-, lat- (mittelslovak. *raz-*, *lakel'* gegenüber čech. *roz-*, *loket*);
- (b) Kürzung der urspr. Langvokale in Fällen wie *krava*, *blato*, *slama* (gegenüber čech. *kráva*, *bláto*, *sláma*);
- (3) Die mittelslovak. Jer-Reflexe erinnern z. T. ans Serbokroatische (z. T. $\bar{\sigma}$ → a), z. T. ans Ostslavische (z. T. $\bar{\sigma}$ → o);
- (4) eN im Mittelslovak. → ä/a (ähnlich wie im Ostslavischen).

Die slovakische Schriftsprache hat ein mehr čechisches Gepräge, auch die westlichsten slovakischen Dialekte stehen dem Čechischen relativ nahe, doch der mittelslovakische Dialekt teilt viele Gemeinsamkeiten mit dem Südslavischen wie auch Ukrainischen, und der ostslowakische Dialekt steht in manchem dem Polnischen (Akzent auf vorletzter Silbe) und ebenfalls dem Ukrainischen nahe. Die Karpaten-Dialekte sind schwerlich als »Slovakisch« und/oder »Ukrainisch« zu bezeichnen. Sprachgrenze gibt es dort keine, es sei denn, man betrachtet die Staatsgrenze zwischen ČSSR und Ukrainischer SSR als solche, doch für etatisches Sprachdenken sollte in der Linguistik kein Platz sein.

Eine ähnliche Position wie das Slovakische nimmt auch das Slovenische ein: es ist gleichsam die »Brücke« zwischen West- und Südslavisch. Unter diesem Gesichtspunkt kommt dem Slovenischen und Slovakischen bei Forschungen zur Gliederung des slavischen Sprachgebietes eine besondere Bedeutung zu.

Folgende Isoglossen verlaufen durch das slovenische Gebiet:

- (1) dl-Gruppen bleiben in nordslovenischen Dialekten erhalten;
- (2) Instrg. sg. *ženōN (umfaßt das gesamte slovenische Gebiet sowie das Kroatisch-Kajkavische und Teile des Čakavischen);
- (3) Präfix *vi-* in nördlichen slovenischen (und čakavischen) Dialekten (← *vy*);
- (4) GD. sg. slovenisch *dobrega*, *dobremu* gegenüber serbokroatisch *dobroga*, *dobromu*;
- (5) Futurbildung mit *bom* (← *bodoN*).

Alle genannten Merkmale verbindet das Slovenische mit dem Čechischen (also »Westslavischen«) und grenzt es vom übrigen Südslavischen ab. Man sieht, daß auch hier die Entwicklung der Volkssprache, der Dialekte,

nicht nach dem Stammbaumprinzip erfolgt ist, sondern areal, was nicht zuletzt auch daraus hervorgeht, daß das ausgestorbene Alpenslavisch der eigentliche Übergang vom Čechischen zum Slovenischen war.

2 Einige allgemeine Bemerkungen zur Klassifizierung von Sprachen

Jede Klassifikation von Sprachen ist relativ und auch davon abhängig, unter welchem Gesichtspunkt man klassifiziert und gruppiert. Die Ausführungen zum Slovakischen dürften gezeigt haben, daß die traditionelle Dreiteilung der slavischen Sprachen eine rein geographische ist:

- »Westslavisch« = slavische Sprachen Mitteleuropas
- »Ostslavisch« = slavische Sprachen der UdSSR
- »Südslavisch« = slavische Sprachen Südosteuropas

Linguistisch ist diese Dreiteilung — absolut gesehen — unberechtigt, denn die meisten Isoglossen, die man der traditionellen Einteilung der slavischen Sprachen zugrundelegt, reichen oft weit in das jeweilige Nachbargebiet hinein bzw. verliefen früher anders. Daran scheitert m. E. sowohl der Stammbaum wie die wörtlich genommene Dreiteilung der slavischen Sprachen. Hier sei auch darauf hingewiesen, daß man in der Romanistik und in der Germanistik nie in den Fehler verfallen ist, beim Klassifizieren von schriftsprachlichen Normen auszugehen. Dies beginnt in der Slavistik bereits beim Kirchenslavischen (z. B. in der bulgarischen Schreibung von *št žd* statt in der TRUBETZKOY'schen neutralen $\Psi \bar{\alpha}$).

Als Alternative bietet sich m. E. nur eine areale Gliederung an, am besten eine areal-genetische im Sinne W. P. SCHMIDTs. Eine solche hat nämlich den Vorteil, daß in ihr Begriffe wie »West-, Ost- und Südslavisch« (die in anderem Zusammenhang nicht unberechtigt und darüber hinaus sehr bequem sind) gar nicht vorkommen, die wiederum ein »Urwest/ost/südslavisch« suggerieren (und folglich imaginäre Begriffe wie »Altrussen« u. dgl.) und die Zugehörigkeit jeder slavischen Einzelsprache zu einer der drei Gruppen präjudizieren, wodurch die Beziehungen zu den anderen beiden Gruppen leicht übersehen werden.

Die eben genannte Alternative könnte man also areal-genetisch bezeichnen; eine zweite Alternative wäre die areal-typologische nach Sprachlandschaften, die von meinem Freund und Kollegen O. KRONSTEINER vorgeschlagen worden ist: Russische, Polnische, Donauländische und Balkanische Sprachlandschaft. Beide Alternativen finden im Sprachvergleich, wie in K. H. SCHMIDT definiert hat, ihren Platz: areal-genetische Klassifizierung wäre Anwendung der Methoden von

historisch-vergleichender Sprachwissenschaft plus arealer Linguistik, areal-typologische Klassifizierung Anwendung von Sprachtypologie und arealer Linguistik.

BENÜTZTE LITERATUR
(in Auswahl)

- Ineichen, G., Allgemeine Sprachtypologie, Darmstadt 1979.
 Kronsteiner, O., Zum Alter der bulgarischen Lautgruppe *št/žd* aus urslaw. **tj/*dj*, Österreichische Namenforschung 1979/1, 28—39.
 ds., Ist die Einteilung der slawischen Sprachen in ein Ost-, West- und Süd-slawisch gerechtfertigt? Österreichische Namenforschung 1977/2, 17—28 [Überlegungen zur Chronologie der Liquidametathese].
 ds., Zur Typologie der slawischen Sprachen, Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft 6 (1980) 1—3, 115—137.
 Lehmann, W. P., Einführung in die historische Linguistik, Heidelberg 1969.
 Lehr-Splawiński, T. — Kuraszkiwicz, W. — Sławski, F., Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa 1954.
 Schmid, W. P., Indogermanistische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte, Mainz 1978.
 Schmidt, K. H., Der Sprachvergleich, Innsbruck 1977.
 Popović, I., Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960.
 Krajčovič, R., Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny, Bratislava 1974.
 Ramovš, F., Kratka zgodovina slovenskega jezika, Ljubljana 1936.

NEKATERE POSEBNOSTI TVORBE SLOVENSКИH SAMOSTALNIKOV V JUŽNOSLOVANSKEM KONTEKSTU

S sinhronega stališča so opisovane nekatere strukturalne značilnosti izpeljave v južnih slovanskih jezikih. V južnoslovanskem jezikovnem območju se lahko pripone razlikujejo po a) fonemskem inventarju, b) prozodičnih značilnostih, c) prostoru, na katerem se pojavljajo, in č) produktivnosti. Obravnavane so razločevalne značilnosti nekaj izbranih pripone.

The author tries to describe some structural features of derivation in South Slavic from a synchronic point of view. In South Slavic suffixes may differ as to their a) phonemic inventories, b) prosodic features, c) territory of occurrence, and d) productivity. The distinctive features of a few selected suffixes are discussed in the paper.

1. Splošni uvod

V našem članku ne nameravamo raziskati historično-genetičnih razvojev in teženj v besedotvornih procesih južnoslovanskih jezikov,¹ ampak opisati samo nekatere strukturalne posebnosti v besedotvorju južnoslovanskih knjižnih jezikov. Dialektalnega gradiva pri tem ne bomo upoštevali, saj južnoslovanski dialekti s stališča besedotvorja doslej še niso enakomerno raziskani.²

V modernih južnoslovanskih jezikih najdemo pripone, katerih funkcija je že od nekdaj v bistvu nespremenjena, nato takšna priponska obrazila, katerih pomen se razlikuje v posameznih jezikih; nekatere pripone so v posameznih jezikih različno razvite ali pa so ohranjene samo v nekaterih. Nazadnje najdemo tudi pripone, ki so prevzete iz tujih jezikov. Navedli bomo nekaj priponskih obrazil, ki so zastopana v vseh štirih južnoslovanskih jezikih:³

¹ Glej predvsem historično-primerjalna dela A. Belića, *Zur Entwicklungsgeschichte der slavischen Deminutiv- und Amplificativsuffixe*, *AfSIPh*, 23 (1901), 134—206, R. Boškovića, *Razvitak sufiksa u južnoslovenskoj jezičkoj zajednici*, Beograd 1936, in I. Lekova, *Slovoobrazovatelni sklonnosti na slavjanskite ezici*, Sofija 1958.

² Primerjaj besedotvorne karte pri W. Pomianowski, *Razlike u pogledu tvorbe reči u nazivima nosilaca zanimanja u južnoslovenskim dijalektima I*, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 12 (1969), 25—41 + 5 kart, ista, *Zróznicowanie gwar południowosłowiańskich w świetle faktów słowotwórczych*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970. Iz teh kart lahko jasno razberemo, da se izoglose ne pokrivajo z administrativnimi in političnimi mejami.

³ Material za naše raziskovanje smo vzeli iz A. Belića, *nav. d.*, A. Bajca, *Besedotvorje slovenskega jezika I*, *Izpeljava samostalnikov*, Ljubljana 1950 (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, 1), J. Toporišiča, *Slovenska slovnica*,

a) pripona /-ø-/ za izpeljanke ženskega spola iz ustreznih samostalnikov moškega spola, pri čemer samostalniki iz ojevske deklinacije preide v ajevsko deklinacijo, npr. slov. *sóprog* — *sopróga*, shr. *sùprug* — *sùpruga*, mak. *soprug* — *sopruga*, bolg. *šăprùg* — *šăprùga*, (slov.), shr., mak., bolg. *kum* — *kuma*, slov. *sósed* — *sóseďa* (nasproti mak. *sosed* — *sosetka*, bolg. *šăšed* — *šăšedka* s *k*-izpeljavo),

b) pripona /-'ic+a/⁴ za tvorbo samostalnikov ženskega spola k ustreznim samostalnikom moškega spola je tvorna v vseh jezikih, npr. slov. *bôg* — *božica*, *drûg* — *družica*, *golôb* — *golobica*, *jágnje* — *jágnjica*, *jeréb* — *jerebica*, *kmèt* — *kmetica*, *pès* — *psica*, *ràk* — *račica*, *tât* — *tatica*, *téle* — *telica*, shr. *bân* — *bànica*, *bívô* — *bívolica*, *câr* — *cârica*, bolg. *kralica*, *gălăbica*. Ta pripona se dodaja tudi izpeljanim samostalnikom, npr. tistim s pripono /-ar'-/. Primeri: slov. *dolinar* — *dolinarica*, *gospodár* — *gospodarica*, shr. *čuvâr* — *čuvàrica*, *govèďar* — *govedàrica*.

c) pripona /-ar'-/ za vršilce dejanja (nomina agentis).⁵ Prim.: slov. *bakrár*, *brêgar*, *broďar*, *drovâr*, *glavár*, shr. *brăšnâr*, *cărinâr*, *ďrôvâr*, bolg. *băčvâr*, *železâr*, mak. *bočvar*, *zlatar* itd.

Poleg omenjenih obstajajo še številne pripone, ki jih najdemo v vseh štirih južnoslovanskih jezikih, npr. /-b-/ (*bêrba*), /-c-/ (*cedilce*), /-ic-/ (*hišica*),⁶ /-ač-/ (*baháč*), /-k-/ (*pûnčka*), /-telj-/ (*buditelj*), /-inj-/ (*boginja*), /-ost-/ (*starôst*) in druge.

Čeprav ima izpeljava samostalnikov v južnoslovanskem jezikovnem prostoru veliko skupnih potez, po drugi strani obstajajo tudi številne razlike med posameznimi jeziki. Takšne razlike lahko zajemajo: a) fonetični inventar pripon, b) prozodične lastnosti pripon, c) prostorsko razprostranjenost posamezne pripone na samo del južnoslovanskega jezikovnega prostora, in d) produktivnost pripon.⁷ Nekaj primerov naj služi za ilustracijo:

Maribor 1976, A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg 1976, J. Matešića, *Der Wortakzent in der serbokroatischen Schriftsprache*, Heidelberg 1970, B. Koneskega, *Gramatika na makedonskiot literaturni jazik*, Skopje 1967, S. Stojanova, *Gramatika na bálgarskija knižoven ezik*, Sofija 1980. Slovenske primere smo naglaševali po M. Pleteršniku, *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana 1894 (1974), naglas za srbohrvaške primere smo vzeli iz Leskien ali Matešića, bolgarske primere pa smo naglasili po P. Pašovu in H. Pärvevu, *Pravogovoren rečnik na bálgarskija ezik*, Sofija 1979. Razen tega smo uporabili tudi akademijske in odzadnje slovarje.

⁴ Znak /' / kaže na palatalizacijo predhodnega velarnega konzonanta ali na mehčanje.

⁵ Iz stare visoke nemščine (-ari, lat, -arius).

⁶ Pri /-'ic-/ v *hišica* in /-'ic-/ v *golobica* ne gre za isti priponi, prav tako ne gre za homonima, saj imata popolnoma različne akcentske lastnosti.

⁷ Prim.: G. Neweklowsky, *Zur Derivation der Substantive in den südslawischen Sprache*, *Wiener slavistischer Almanach*, 1 (1978), 221. S problematiko

a) Razlike v fonetičnem inventarju pripon so v skladu s splošnimi zakonitostmi fonetičnega razvoja kot npr. z depalatalizacijo izglasnega *-r' v vseh južnoslovanskih jezikih ali njegovo ohranitvijo kot /rj/ v slovenščini in /r'/ v bolgarščini znotraj besede, npr. slov. *bakrár* — *bakrárja*, bolg. *zidár* — *zidárjat*, nasproti shr. *ri̇bār*, *ri̇bara*, mak. *drugar*, *drugarot*. Pripone z nestalnim vokalom, npr. /-#c-/ , so v posameznih jezikih različne (slov. /əc/ *brātec*, shr. /ac/ *brātac*, mak. bolg. /ec/ *bratec*). Primerjaj tudi slov. *-išče*, shr. mak. bolg. *-ište* in podobno. Takšne razlike strukturalno niso daljnosežne.

b) Južnoslovanski jeziki imajo različne prozodične sisteme. Medtem ko je v makedonščini mesto naglasa predvidljivo glede na besedno mejo (torej fonološko), drugi jeziki takšne zakonitosti ne poznajo. Bolgarščina ima prost jakostni naglas, srbohrvaščina in slovenščina poznata intonacijske opozicije, proste kvantitete in prosto naglasno mesto (zadnji dve lastnosti seveda nista neomejeni).

Če opazujemo naglasne lastnosti zgoraj omenjenih pripon /-'ic + a/ oziroma /-nic + a/, lahko postavimo pravilo, da sta v slovenščini naglašeni tedaj, kadar je naglas izhodiščne besede na zadnjem zlogu osnove, drugače pa naglas ostane nespremenjen (*golóbica* nasproti *jágnjica*, *dolinarica*, *měsečnica*). Z drugimi besedami: naglasa izpeljane besede ne določa naglas pripone, marveč naglas izhodiščne besede. V srbohrvaščini za to pripono velja v glavnem isto, namreč izhodiščni samostalnik določa naglas: če je samostalnik naglašen na enem od zlogov osnove, ostane naglas izpeljanega samostalnika nespremenjen, npr. *kàluderica* h *kàluder*, drugače pa je naglašen na priponi (pri čemer lahko pride do spremembe kvantitete, npr. *Hrvàtica* (← *Hrvātica*) k *Hr̀vāt*, *golùbica* h *gòláb*. V bolgarščini naglas izpeljanega samostalnika določa pripona, in sicer je vedno naglašena: *kralica*, *carica*, *daskalica* 'učiteljica', *bivolica*, *gālābica*, *vālčica* itd.⁸

c) Številne pripone pozna le del južnoslovanskega jezikovnega prostora. Za tipično slovenske (in samo slovenske) na primer veljajo naslednje: /-el-/ , /-ulj-/ , /-un-/ za tvorbo slabšalnic (*babēla*, *čeljstēla*, *blebetúlja*, *grdún*, *smehún*), /-išč-/ za tvorbo manjšalno-slabšalnih samostalnikov (*krávišče*, *bábišče*), /-ej-/ in /-ič-/ , shr. /-'ic-/ , za tvorbo pomanjše-

naglaševanja slovenskih samostalniških izpeljank se ukvarja J. Toporišič, Besedotvorna teorija, *Slav. revija*, 24 (1976), 169—171, isti, Teorija besedotvornega algoritma, *Slav. revija*, 28 (1980), 149—151; akcentske lastnosti posameznih pripon so obdelane tudi v knjigi H. Jakscheja, *Slavische Akzentuation II, Slovenisch*, Wiesbaden 1965.

⁸ Nadaljnji primeri pri Neweklowskem (*nav d.*, 222—223).

valnic (*âtej, dĕdej, kûmej*, primeri za *-iĉ-* so spodaj), */-al-/* za tvorbo kolektivnih imen (*kisâl, moĉâl, sladkâl*), itd.

Slovenščini in srbohrvaščini skupne so na primer naslednje pripone: */-ob-/* za tvorbo abstraktnih samostalnikov iz pridevnikov, npr. slov. *gostóba, hudóba, lenóba*, shr. *gnusòba, grdòba, hudòba* itd. (naglaševanje je odvisno od pripone), */-ad-/* za tvorbo kolektivnih samostalnikov, npr. slov. *ĉrvâd, drobnjâd, junâd*, shr. *jûnâd, mĉmĉâd, lâstaviĉâd, ûnuĉâd* (naglas je v slovenščini na *-ad*, v srbohrvaščini pa je naglaševanje odvisno od izhodiščne besede pri večzložnih osnovah, ali pa je naglas kratek padajoč z dolžino na naslednjem zlogu pri enozložni osnovi, nadalje */-aj-/* za izglagolsko izpeljavo, npr. slov. *brcâj, goltâj, koraĉâj, mahâj*, shr. *dĉgadâj, gûtljâj, lĕžâj* (v obeh jezikih je naglas odvisen od pripone).

Zdi se, da so tvorbe s pomočjo intonacije in apokope pri ljubkovalnicah izključno srbohrvaške, npr. *kóka* (*kĉkôš*), *úĉo* (*ûĉitelj*), *médo* (*mĕdved*), *póbro* (*pòbratim*); tako sta tudi priponi */-anc-/* (*društvoánce, blâtánce*) in */-šc-/* (*dĕtešece, dŭgmešece*) samo srbohrvaški.

V bolgarščini, makedonščini in srbohrvaščini najdemo npr. priponsko obrazilo */-ĉ-/* za pomanjševalnice: bolg. *brâtĉe, učitelĉe, stòlĉe*, shr. *prozòrĉe, dĕvòjĉe*, nato */-enc-/*: shr. *pilénce, burénce*, mak. *kafence, prstence, momičence* (*momica*), */-džij-/*: shr. *bojâdžija, kujûndžija*, pripono za izpeljavo ženskih samostalnikov na */-k-/*: shr. *grâdânka, prôfesôrka, sĕljânka*.

Samo bolgarščina in makedonščina poznata npr. slabšalne samostalnice na */-ĉ-/*, bolg. *glŭpĉo, slĕpĉo*, ali slabšalne samostalnice na bolg. */-l-/* in mak. */-l-/*, npr. bolg. *kradl'o, smârdl'o* itd. itd.

d) Če se pripona nahaja v vseh južnoslovanskih jezikih, to še ne pomeni da je tudi njena tvornost v vseh jezikih enaka. Priponsko obrazilo */-b-/* za izpeljavo nomina actionis iz glagolske osnove je sicer povsod dobro zastopano, vendar ni enakomerno tvorbo. V srbohrvaščini je število primerov s to pripono razmeroma majhno, nasprotno pa je v drugih jezikih zelo tvorna, npr. slov. *brâmba, sódba, tâjba, spremĕmba, postrĕžba, enâĉba*, shr. *bĕrba, bôrba, mólba*, mak. *želba, molba, položba, so-stojba* itd.⁹ Variante */-id-b+a/* v slovenščini ni, zato pa obstaja v treh drugih jezikih, npr. shr. *kòsidba* 'košnja', *plòvidba* 'plovba', *žĕnidba* 'ženitev'.

Zgoraj navedena pripona */-ad-/* za tvorbo kolektivnih (skupnih) samostalnikov je v srbohrvaščini mnogo bolj tvorna kot v slovenščini; makedonščina in bolgarščina pa je sploh ne poznata. Če primerjamo tvornost

⁹ Prim. tudi: A. Albin, Imenice na *-ba/-idba* u makedonskom književnom jeziku, *Mak. jazik*, 23 (1972), 15—20.

pripone *-telj* in *-lac/-ac* v srbohrvaščini in *-tel* : *-ec* v bolgarščini, vidimo da je v obeh jezikih čisto obratna: *-telj* je zelo tvoren v bolgarščini, vendar manj tvoren v srbohrvaščini, medtem ko je *-lac/-ac* zelo tvoren v srbohrvaščini, toda slabo zastopan v bolgarščini.¹⁰ Podobno velja pravzaprav za vse pripone: zelo verjetno je, da tvornost neke pripone niti v dveh slovanskih jezikih ni popolnoma enaka.

M. Orožen je opozorila, da je tvornost določene pripone v knjižnem jeziku po eni strani odvisna od regionalnih, po drugi strani pa tudi od stilističnih in funkcionalnih danosti.¹¹

2. Nekaj pomanjševalnic in ljubkovalnic

Poskusili bomo primerjalno opazovati nekatere manjšalne in ljubkovalne pripone:

a) Pripone */-#c-/* se v slovenščini kakor tudi v drugih južnoslovanskih jezikih uporablja za tvorbo pomanjševalnic in ljubkovalnic. Z njeno pomočjo se lahko izpeljujejo samostalniki moškega spola iz samostalnikov moškega spola. Slovenščina se razlikuje od ostalih jezikov po tem, da ima za pomanjševanje druge, močnejše pripone, oziroma da iz pomanjševalnice lahko izpeljuje novo pomanjševalnico (*hleb* — *hlebec* — *hlebček*).¹² Pomanjševalna pripona */-#c-/* je razmeroma tvorna, čeprav obstajajo tudi dvojnice kot: *cepec* = *cep*, *goltanec* = *goltan*, *mravljinec* = *mravljin/mravlja*. V makedonščini samostalniki na *-ec* nimajo množinskih oblik, če imajo manjšalni ali ljubkovalni pomen.¹³ V bolgarščini se pri nekaterih izpeljankah tvorijo množinske oblike z *-ovc-*.¹⁴ Primeri: slov. *brâtec*, *brêžec*, *mêšec* (*meh*), *sôdec* (*sôd*), *stólec*, shr. *brâtac*, *grâdac*, *komârac*, mak. *bratec*, *lebec*, *tutunec* 'tobak', bolg. *čovêcec*, *gradêc* (*gradovcê*), *vetrêc*, *listêc* (*listovcê*).

Srbohrvaščina in slovenščina poznata redek alomorf */-îc-/*,¹⁵ npr. shr. *dâždîc*, *kôdnjîc*, slov. *bâtîc*, *kolobâric*, *možîc*.

Med manjšalne pripone z značilnim soglasnikom */c/* spada še */-'ic-/* za tvorbo pomanjševalnic iz ajevskih osnov; zastopana je v vseh južno-

¹⁰ P. K. Kovačeva, Njakoi nabljudenija vârhû nomina agentis ot mâški rod v sârbôhârvatski i bâlgarski ezik. *Slavistični proučevanja. Sbornik v čest na VII meždunaroden slavističen kongress*. Red. G. Tagamlicka, Sofija 1973, 133; prim. tudi: S. Babić, Odnos izvedenica sa *-telj* i *-lac*, *Jezik*, 21 (1973/74), 90—95.

¹¹ Kategorija abstraktnih samostalnikov v slovenskem knjižnem jeziku, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 11 (1968), 211—218.

¹² Bajec, *nav. d.*, 107.

¹³ Koneski, *nav. d.*, 290.

¹⁴ Stojanov, *nav. d.*, 193.

¹⁵ Pri Bajcu (*nav. d.*) *-ic* ni zastopan, slovenski primeri so vzeti iz Belića (*nav. d.*), 175.

slovanskih jezikih, npr. slov. *dúšica*, *híšica*, *nožica* (*nóga*), shr. *devòjčica*, *dùšica*, mak. *vodica*, *dušica*, bolg. *ženica*, *màjčica*. Samo bolgarščina pozna alomorf /-čic-/, ki je vedno naglašen in se dodaja ženskim soglasniškim osnovam: *solčica* (*sol*), *krāvčica* (*krāv*), *zaharčica* (*zahar*) 'sladkor'. Pripona /-ic-/ je tvorna v vseh jezikih razen v makedonščini, kjer jo zamenjujejo druga, bolj ekspresivna priponska obrazila. V bolgarščini in makedonščini se lahko samostalnikom na -ic+a dodaja še ena manjšalna pripona ali pa se iz njih tvorijo poimenovanja za živalske mladiče, npr. bolg. *sestriče*, *lisiče*, *lástaviče*.

	slov.	sh.	mak.	bolg.
pripona /-#c-/, slov. <i>bratec</i>	+	+	+	+
tvorna	±	—	+	+
množina			—	±
naglas odvisen od pripone	+	±	0	—
alomorf /-ic-/, slov. <i>možic</i>	+	+	—	—
pripona /-'ic-/, slov. <i>híšica</i>	+	+	+	+
alomorf /-čic-/, bolg. <i>solčica</i>	—	—	—	+
pripona je tvorna	+	+	—	+
pripona /-c-/, slov. <i>klopca</i>	+	+	—	—
dodaja se: samoglasniškim osnovam	+	+		
ojevskim osnovam	—	+		
pripona je tvorna	—	—		
pripona /-c-/, slov. <i>cedílce</i>	+	+	+	+
alomorf /-ic-/, sh. <i>poljíce</i>	—	+	—	+
alomorf /-əc-/, slov. <i>sončece</i>	+	—	—	—
pripona /-c-/ je tvorna	+	+	+	+
alomorf /-nc-/, mak. <i>kafence</i>	—	+	+	+
alomorf /-šc-/, sh. <i>detešce</i>	—	+	—	—

Tabela I.

V slovenščini in srbohrvaščini najdemo manjšalne tvorjenke na /-c-/ pri soglasniških osnovah ženskega spola, v srbohrvaščini pa tudi pri ojevskih samostalnkih, npr. slov. *břvca*, *kâdca*, *klôpca*, sh. *křvca*, *nòcca*, *paméca* (*pāmēt*).

V vseh štirih južnoslovanskih jezikih so s priponskim obrazilom izpeljane tudi pomanjševalnice srednjega spola, npr. slov. *cedílce*, *deklétce*,

sh. *jěžerce*, bolg. *mlekcè* (*mljàko*) itd. V srbohrvaščini in bolgarščini najdemo alomorf /-ic-/ ki ga ni moč razlagati samo fonetično, npr. sh. *zdrârljice*, *prûčice*, *poljice*. Nasprotno pa se zdi da je alomorf /æc-/ v slovenščini pogojen fonetično, in sicer s težko izgovorljivimi soglasniškimi sklopi, npr. *jájčece*, *sfčece*, *sônčece*, *gnéždece*. Sem spadata tudi alomorfa /-šč-/ v srbohrvaščini (*sřdāšce*, *tēlešce*, *dētešce*) in /-nc-/ ki je zelo razširjen predvsem v makedonščini in bolgarščini, nekaj manj pa v srbohrvaščini (mak. *burence*, *kafence*).¹⁶ Prim. tabelo I.

b) Razširitev osnove s priponskim obrazilom /-'et-/, ki ima manjšalno-ljubkovalni pomen, je znana in tvorna v vseh štirih južnoslovanskih jezikih, čeprav ne povsod v enaki meri. Uporablja se samo pri živih bitjih. V srbohrvaščini, makedonščini in bolgarščini obstaja varianta /-čet-/, ki je slovenščina nima. Slovenske oblike kakor *kumče*, *golobče* izhajajo iz oblik *kumec*, *golobec*. Primeri: slov. (za mladiče) *golobè* (*golobéta*), *oslè/ósle*, *otročè*, (slabšalnice) *níče*, *pévoče*, (nevtralno) *fantè*, *punčè*, *stražè*, *zorè*, sh. *děvōjče*, *pāstōrče*, *svīnjče*, *prozōrče*, mak. *vole*, *dzvere*, *brate*, *maže*, *volče*, *zapče* 'mali zob', bolg. *čovèče*, *junāče*, *brātče*, *učitelče* itd.

V srbohrvaščini in bolgarščini je naglas odvisen od izhodiščne besede, v slovenščini pa v pretežnem številu primerov preide na podaljšano osnovo. Zdi se da naglas ostane samo, kadar je rastoč (*kúre* od *kúra*). Prim. tabelo II.

	slov.	sh.	mak.	bolg.
obrazilo /-'et-/, slov. <i>golobe</i>	+	+	+	+
alomorf /-čet-/, sh. <i>svīnjče</i>	—	+	+	+
manjšalno-ljubkovalni pomen	+	+	+	+
slabšalni pomen	+	—	—	—
nevtralni pomen	+	—	—	—
naglas odvisen od pripone	+	—	0	—

Tabela II.

c) Pripona /-'ič-/ (sh. /-'ič-/) je ena najbolj običajnih in tvornih v slovenščini in srbohrvaščini, medtem ko je makedonščina in bolgarščina ne poznata. Prvoten pomen je v obeh jezikih manjšalen, npr. slov. *brežič*, *gospodič*, *klóbbič/klobčič*, *konjč*, sh. *čovétić*, *nōžić*, *komādić*. Medtem ko

¹⁶ B. Markov, Nastavki so eskpresivno značenje kaj imenkite, *Godišen zbornik Filoz. fak. univ. Skopje*, 21 (1969), 264 sl.

je v slovenščini večina primerov naglašena na priponi, srbohrvaščina kaže težnjo k rastoči intonaciji na zlogu pred pripono. V obeh jezikih torej v glavnem pripona določa naglas. Oba imata tudi varianto /-čič-/ oz. /-čič-/. Bajec npr. navaja na str. 120 (nav. d.): *odstâvčič, otâvčič, prášič* ← *prásčič, prvénčič* itd. (naglas na osnovi), sh. *andêlčič, kamènčič*. Samo v srbohrvaščini obstaja alomorf /-ič-/, ki vpliva na naglas tako, da se naglasno mesto pomakne proti koncu besede, npr. *mlàdíc*, gen. sg. *mladića, gràdíc*, gen. sg. *gradíća* itd. Priponsko obrazilo -ič-/-ic- se uporablja tudi za poimenovanje mladičev, slov. *golobič, gosič, srnič*, sh. *vùčíc, zmìjić*, in za označevanje sorodstva in potomstva, slov. *bràtič, kraljč, stríčič*, sh. *bràtić, sèstrić, càrević (car-ov)*. V obeh jezikih je zastopana tudi izpeljava iz samostalnikov ženskega spola, npr. slov. *jâmič (jâma)*, sh. *jâbučíc (jâbuka — drevo)*.

Pri tej priponi lahko opazimo največje sovpadanje med slovenščino in srbohrvaščino, medtem ko v vzhodni južnoslovanski skupini ni zastopana. Prim. tabelo III.

	slov.	sh.	mak.	bolg.
pripona /-ič-/ /-ic-/	+	+	—	—
naglas odvisen od pripone	+	+		
alomorf /-čič-/ /-čič-/	+	+		
alomorf /-ic-/	—	+		

Tabela III.

d) Že A. Belić je poudarjal, da so pri tvorbi pomanjševalnic v južnoslovanskih jezikih *c*-pripone prevladale nad *k*-pripone. Kljub temu so *k*-tvorbe tudi danes v južnoslovanskih jezikih znane in tvorne.

Pripona /-'#k-/ služi za tvorbo pomanjševalnic in ljubkovalnic iz ojevskih osnov. Poznajo jo vsi južnoslovanski jeziki razen bolgarščine.¹⁷ Dodaja se ojevskim osnovam. Primeri: slov. *bobàk, cvêtak, golôbčak (golôbàc), sînčak (sînàk)*, sh. *cvétak, glàsak, sînak, obláčak*, mak. *bratok, sinok, veterčok, darčok*.

Pripona /-'#k-/ tvori pomanjševalnice ženskega spola. V srbohrvaščini se lahko dodaja samostalnikom vseh treh spolov, v slovenščini je povezana z ajevskimi in ijevskimi osnovami, v makedonščini in bolgarščini pa samo z ajevskimi osnovami. Primeri: slov. *kôstka, nítka, pûnčka*,

¹⁷ Prim.: Bošković, *nav. d.*, 95 sl.

rôčka, sh. *pěčka*, *žěnka*, *trûnka*, *sēmēnka*, mak. *ikonka*, *kniška*, *ženička*, *sestrička*, bolg. *motička*, *mašinka*, *dušička* (od *dušica*), *rāčička* (od *rāčica*) itd. Prim. tabelo IV.

	slov.	sh.	mak.	bolg.
pripona /-'#k-/ za samostalnike				
moškega spola, slov. <i>bobek</i>	+	+	+	—
alomorf /-č#k-/	—	—	+	
pripona je tvorna	+	+	+	
naglas odvisen od pripone	+	+	0	
pripona /-'#k-/ za samostalnike				
ženskega spola, slov. <i>ročka</i>	+	+	+	+
pripona je tvorna	+	—?	+	+
dodaja se: ajevskim osnovam	+	+	+	+
osnovam srednjega spola	—	+	—	—
ijevskim osnovam	+	+	—	—
pripomi /-ic+a/	—	—	+	+
naglas odvisen od pripone	+	+	0	—

Tabela IV.

3. Povzetek

Poskušali smo opisati nekatere strukturalne poteze samostalniške izpeljave v južnoslovanskih jezikih in jih primerjati glede na njihove distinktivne lastnosti. Pri opisu smo hote izpustili historične določilnice. Opis kaže naslednje: v nasprotju z obstoječimi primerjalnimi raziskavami in deli o izpeljavi samostalnikov v posameznih južnoslovanskih jezikih poskuša naš opis prikazati v obliki matric relevantne distinktivne lastnosti v derivacijskem procesu, tako da skupne poteze in razlike med posameznimi jeziki jasneje in izraziteje prihajajo na površje (za sedaj smo seveda izbrali samo nekatere distinktivne lastnosti).

V slavistiki se navadno južnoslovanska jezikovna skupina deli na dve polovici, in sicer na zahodno (slovenščina, srbohrvaščina) in vzhodno skupino (makedonščina, bolgarščina). Delitev je utemeljena na podlagi genetičnih in strukturalnih kriterijev in je dobro zasnovana. Vendar opazovanja z besedotvornega vidika kažejo, da delitev ni povsem ustrezna. Po eni strani sicer najdemo pripone, ki sovpadajo v slovenščini in srbohrvaščini, npr. *-ič*, po drugi strani pa je jasno, da morda v več primerih sovpadajo bolgarščina, makedonščina in srbohrvaščina kakor

slovenščina in srbohrvaščina. Da bi bilo naše sklepanje bolj gotovo, bi morali raziskati veliko število pripon glede na njihove distinktivne lastnosti, upoštevaje pri tem alomorfe, semantične lastnosti, akcentske lastnosti, tvornost in drugo, kar doslej še ni bilo mogoče.

ZUSAMMENFASSUNG

In dem Aufsatz wird versucht, einige strukturelle Merkmale der Wortbildung in den südslawischen Standardsprachen vom synchronen Standpunkt aus zu beschreiben. Historisch-genetische Entwicklungen werden dabei außer acht gelassen.

Die modernen südslawischen Sprachen besitzen eine ganze Reihe von wortbildenden Übereinstimmungen, z. B. /-o-/ *soprog* — *soproga*, /-ic-/ *golob* — *golobica*, /-ar-/ *drva* — *drvar* usw. Andererseits bestehen aber auch zahlreiche Divergenzen in der Substantivderivation. Diese betreffen a) das phonetische Inventar, b) die prosodischen Eigenschaften, c) die territoriale Verbreitung, d) die Produktivität der Suffixe.

Im einzelnen wird anschließend auf einige deminutive und hypokoristische Bildungen in den südslawischen Sprachen eingegangen, wobei die einzelnen Merkmale in Matrizenform nach Art der Theorie der distinktiven Merkmale einander gegenübergestellt werden. Neben der Frage nach der Existenz eines Suffixes werden als Merkmale eingetragen: Produktivität, Akzenteigenschaften, Allomorphe und andere. Eine solche Darstellung erlaubt es, Gemeinsamkeiten und Unterschiede zwischen einzelnen slawischen Sprachen anschaulich zu erfassen. Es zeigt sich, daß das Slowenische keineswegs in den meisten Fällen mit dem Serbokroatischen eine Einheit bildet, sondern daß es in vielen Fällen den drei übrigen südslawischen Sprachen (Serbokroatisch, Makedonisch, Bulgarisch) gegenübersteht.

DVOJEZIČNOST, TEMELJNI PROBLEM SLOVENISTIKE
NA KOROŠKEM

Slovensko-nemška ljudskojezičkovna dvojezičnost na Koroškem je zaradi več posebnih značilnosti deloma jezikovnega deloma zunajjezikovnega izvora v precejšnji meri posebnost pri raziskovanju jezikovnih stikov: označimo jo lahko kot kolektivno, naravno in enostrano dvojezičnost. Predpogoj za nadaljnje učinkovito terensko raziskovanje slovenskega ljudskega jezika na Koroškem je ustrezna kategorizacija jezikovnega in govornega položaja teh posebnih značilnosti in razjasnitve temeljnih vprašanj slovensko-nemškega protistavnega jezikoslovja.

Due to several specific characteristics that are partly linguistic and partly nonlinguistic in their origin, the Slovene-German vernacular (volkssprachlich) bilingualism in Carinthia is, to a large degree, a special case in language contact research: we could describe it as collective, natural, and one-sided. The precondition for further successful field research into Slovene vernacular in Carinthia is the appropriate categorization of the language and speech situations of these specific characteristics and the clarification of the basic questions of Slovene-German contrastive linguistics.

0 Jeziki tega našega sveta niso izolirane, vase zaprte enote, ali, da povemo nekoliko slikovito, niso hiše brez oken, podobne Leibnizevim monadam, ampak so vedno živeli — in živijo tudi še danes — kot sistemi sistemov, ki so v medsebojnem stiku povezani v jezikovne družine in jezikovne zveze, podobne globalni in funkcionalno urejeni celoti. Že leta 1883 je moral veliki slovenski filolog Fran Miklošič v svoji primerjalni skladnji slovanskih jezikov ugotoviti, da »stremi določen evropeizem za tem, da združi jezike, ki so udeleženi v evropski kulturi, skorajda v en sam idiom«, in da postopnih metamorfoz slovanskih jezikov ni mogoče razložiti, če ne upoštevamo tudi tendence jezikov naše celine k določeni uniformnosti.¹ In to ugotovitev je izrekel jezikoslovec, ki je bil vajen pojmovati narodne jezike v smislu Jakoba Grimma kot samostojne organizme in ki se mu je zdel nerazumljiv in tuj² pojem mešanja jezikov, o katerem je v Gradcu začel razpravljati njegov sodobnik Hugo Schuchardt, izhajajoč pri tem iz govornih realizacij posameznika.

¹ Fr. Miklosich (Miklošič), *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien 1883, str. 740.

² Glej S. Hafner, Hugo Schuchardt und Franz Miklosich, v: *Sitzungsberichte der philos.-histor. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss.*, 373, 1980, str. 29—47.

1.0 Kot vse kaže, je nadaljnji razvoj pritrtil Hugu Schuchardtu. Industrijska revolucija in spremni pojavi globalne komunikacije in intenzivnejše migracije novejšega časa prisiljujejo dandanes človeka — pa naj si to želi ali ne — da v večji meri kot kdaj prej bogati svoje znanje tujih jezikov. Kar je bila nekoč le značilnost izobraženih slojev nekaterih narodov, je danes za široke množice številnih narodov postalo že kar nujnost. Zato so jezikoslovci prejkone dolžni, da se več ukvarjajo tudi s pojavi dvo- in večjezičnosti in z njihovimi notranje- in zunajjezikovnimi posledicami. Danes je sicer moderno, da skušajo probleme potrebnega usvajanja tujih jezikov ter jezikovnega in intelektualnega obvladanja večjezičnosti velikopotezno mojstriti s pomočjo tako imenovane pragmatidaktike, didaktike torej, ki želi posredovati jezike — in sicer tako primarnega kot tudi razne sekundarne — kot obliko komunikativnega jezikovnega udejanjanja. Jezikovni didaktiki, za katere predstavlja tujost njihovega (raziskovalnega) predmeta le nezaželen komunikacijski primanjkljaj, zaradi česar ga skušajo odpraviti s čim intenzivnejšim obstrlejevanjem z informacijskim gradivom (jezikovni laboratoriji) ali s pomočjo situacijskih iger in ob vključitvi tehničnih medijev, pa se po mojem mnenju le premalo zavedajo nevarnosti, da s tem oropajo jezike njihovih notranjih dimenzij in simbolnih funkcij, govoreče pa ustvarjalnih sposobnosti.

Danes tako aktualna vprašanja jezikovnih stikov in večjezičnosti govorcev sodijo po svoji glavni značilnosti v območje funkcionalnega jezikoslovja. Brez upoštevanja različnih in važnih vlog jezikov v družbi, jih namreč na prenekaterem področju ne bo moč pravilno dojeti in oceniti, saj so jeziki po svoji temeljni vlogi pač sredstvo za sporazumevanje in za kodiranje in dekodiranje določenih obvestil.

1.1 Kot je znano, so nam na voljo številne definicije dvo- in večjezičnosti, njunih ravni in stopenj. Če si ogledamo problem z jezikovnega in teritorialnega vidika, imamo opraviti predvsem s sožitjem dveh ali več jezikovnih sistemov v bolj ali manj izraziti zemljepisni, zgodovinski, upravni in družbenogospodarski celoti. To je vsekakor definicija, ki bi utegnila nuditi ustrezen pristop našemu primeru. Gledano z vidika govorečega pa gre za sposobnost posameznih govorcev, da v takem prostoru v odvisnosti od sogovornika, položaja, tematike in namena jezikovne interakcije uporabljajo zdaj ta, zdaj drug jezikovni sistem. Prav v zadnjem času so v jezikoslovju vložili precej časa in energije v to, da bi našli klasifikacijo dvo- in večjezičnosti, ki bi jo bilo mogoče uporabiti ob čim večjem številu stičnih položajev. Naj se omejim samo na imena neka-

terih jezikoslovcev, ki so se prizadevali za take definicije: J. Spencer, Le Page, R. Hall, J. Fishman, Roger T. Bell, A. Martinet, Ch. Ferguson, E. Haugen, W. Stewart in številni drugi. Za večino razprav je značilno, da se ukvarjajo samo z individualno eno- ali večjezičnostjo, z jezikovnimi stiki močno nasprotnih si jezikov ali z jezikovnimi položaji, v katerih se govorniki medsebojno razlikujejo po izrazitih nasprotjih v kulturnih in civilizatoričnih profilih, ali, povedano z drugimi besedami: vsi ti raziskovalci po mojem ne zastavljajo dovolj ostro vprašanja o posledicah kolektivne dvo- ali večjezičnosti in zanemarjajo kulturnosociološke dejavnike jezikovnih sožitij v kulturno in civilizatorično podobnih ali celo enako profiliranih občevalnih skupnostih.

Zgodovinsko jezikoslovje nas pri raziskovanju vprašanj o obstoju jezikovnih sožitij v zgodovinskih nadnarodnih državnih tvorbah pušča sploh na cedilu, ker se je — kot lahko opazujemo pri arabski, grški in latinski filologiji — ukvarjalo samo z življenjem vsakokratnih državnih jezikov. Če v svoja razmišljanja pritegnemo še izsledke sovjetskih znanstvenikov, ki v zadnjem času odkriteje govorijo o problemih dvo- in večjezičnosti v Sovjetski zvezi, lahko ugotovimo naslednje: iz pisanosti pojavnih oblik dvo- in večjezičnosti v svetu in iz posebnih pojavov njihovega funkcioniranja v posameznih občevalnih skupnostih je razvidno, da imamo opraviti z raziskovalnim predmetom, ki je po svoji naravi zapleten, in ki se v glavnem izmika splošni tipizaciji.³ V skladu z današnjim stanjem v jezikoslovni znanosti lahko samo skušamo, da sicer posamezne primere kolektivne dvo- in večjezičnosti opišemo po kar se le dá enotnih merilih, obenem pa se moramo zavedati posebnosti vsakega posameznega primera.

1.2 Ker je dvo- ali večjezičnost raziskovalni predmet, ki ima številne vidike in nivoje, je seveda tudi na področju znanstvenega raziskovanja in opisovanja te problematike najti malo teoretske, še manj metodološke, najmanj pa metodične enotnosti. Še največja je enotnost na jezikoslovnem področju, kjer imamo opraviti z medsebojnim prepletanjem in vzajemnostjo struktur in strukturalnih skladnikov dveh jezikov, ki se uporabljata v sporočevalnih procesih eno- ali večjezičnega prebivalstva, in za ustno in pismeno rabo enega ali dveh jezikov, se še gibljemo kolikor toliko na trdnih tleh. Bolj zapletene postajajo zadeve že s sociološkega vidika.

³ Glej U. Weinreich, *Languages in contact*, 1970; E. M. Vereščagin, *Psihologi-českaja i metodičeskaja karakteristika dvujazyčija*, Moskva 1969; *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*, Moskva 1972; Ju. A. Zlutenko, *Lingvističeskie aspekty dvujazyčija*, Kiev 1974.

Zdaj določajo dvo- ali večjezičnost številni dejavniki družbenega razvoja, predvsem gospodarski, kulturni, družinski, ter dejavniki načina življenja sploh. Največja odstopanja v pojmovanjih pa lahko ugotovimo v metodologiji in metodiki konkretnega sociološkega raziskovanja dvo- ali večjezičnosti, se pravi, pri sociolingvističnem terenskem delu.⁴ Cilj tega dela je, ugotoviti obseg in funkcije dvojezičnosti v posameznih družbenih slojih in skupnostih dvojezičnega prebivalstva, uveljavljanje dvojezičnosti v osnovnih območjih družbenega življenja (pri delu, v hiši, izven nje, v verskem življenju, na duhovnem področju, v vsakdanjosti družinskega življenja, na področju intimne ipd.); obenem je treba raziskovati vpliv nadvse številnih zunajjezikovnih dejavnikov na dvojezičnost, treba je — in to se pogosto zanemarja — upoštevati kanale formiranja dvojezičnosti, da bi tako lahko zajeli in opisali življenjske pogoje jezikov, soudeleženih v dvojezičnosti. Zapisovalec mora imeti v vsakem konkretnem položaju kot ozadje informacije pred očmi celotno skalo neposrednih in posrednih psiholoških in skupinskopsiholoških dejavnikov. To velja še v posebni meri za področja, v katerih — kot na Koroškem — ne najdemo jezikovno-psihološko uravnovešenega položaja.⁵ Na takih področjih je treba upoštevati številne možnosti vplivanja na jezikovne manifestacije in ocene in s tem na posneto gradivo, saj je nevarnost njihove zunajjezikovne motiviranosti zelo velika. Nezanestljivost »uradnih« in »poluradnih« podatkov, zbranih s pomočjo samo enostranske operacionalizacije, je zgovoren primer za nezanestljivost pristopa.⁶

2.0 So jezikovni sistemi, ki so bolj, in sistemi, ki so manj izpostavljeni vplivom tujih, bolj ali manj različnih jezikov. Slovenščino uvrščamo med tiste evropske jezike, ki so bili v svoji zgodovini in so tudi še danes močnejše kot drugi izpostavljeni vplivu sosednjih jezikov. Vzroki za to so številni: zemljepisni, zgodovinski, komunikativni, družbeni, gospodarski, da navedem samo najvažnejše. Zgodovina slovenskega jezika nam tudi kaže, da so bili na stičnih področjih tujejezični vplivi močnejši na oblike ljudskega jezika kot na knjižni jezik, oziroma, da ljudski jezik ni mogel razviti ustreznih mehanizmov, da bi se lahko upiral pretutitvi, kakor se ji je upiral knjižni jezik. Seveda s tem ne bi hotel reči, da ljudski jezik sploh ni kazal odpornih mehanizmov proti tujim vplivom. Samo ne zave-

⁴ Glej Holmogarov, Konkretno-sociološke isledovanja dvujazyčija, v: Problemy dvujazyčija, Moskva 1972, str. 160—176.

⁵ Glej S. Hafner, Zur Frage der Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten, v: S. Hafner in E. Prunč, Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten, Graz 1980, str. 24.

⁶ Glej Gero Fischer, Das Slowenische in Kärnten, Wien 1980, str. 118—133.

damo se jih v tej meri, kot nam je znano za knjižni jezik. Nekoliko posplošeno lahko rečemo, da se slovenski knjižni jezik nahaja v tako imenovanem purističnem pasu obrobni slovanskih jezikov, da torej spada med jezike, ki so vdiranju tujejezičnih prvin odzivali bolj občutljivo kot jeziki v jedru slovanskega jezikovnega območja. To nam nazorno dokazuje tudi strpnost proti prevzetim besedam v tistih slovanskih jezikih, ki niso na obrobni območjih, ter deloma notranjejezikovno, deloma zunanjejezikovno pogojeni odporni mehanizmi obrobni slovanskih jezikov. Tudi jezikovna kultura, ki hoče gojiti jezik kot narodno zadevo in oblikovati zavest norme, spada v vrsto teh mehanizmov. Pred ozadjem izobrazbene dvojezičnosti, ki je slovenski jezik spremljala stoletja njegove zgodovine, in pred ozadjem tesnejših vzajemnih slovanskih stikov se mi zdi, da zaslužijo vprašanja drugojezičnih vplivov in njihovega obvladanja v zgodovini slovenskega jezika nujno večjo pozornost kot pri preostalih evropskih jezikih. Kar zadeva pojav dvojezičnosti v slovenskem jezikovnem prostoru, pa bi bilo anahronistično, če bi ga pojmovali kot stanje, ki bi ga veljalo z enostransko politiko izobraževanja čim prej odstraniti v prid enega ali drugega jezika, gledanje torej, kot ga danes srečujemo npr. v Belgiji. Prej sem mnenja, da predstavlja naravna dvojezičnost, ki je danes razširjena na nekaterih področjih slovenskega jezikovnega prostora, določen izobrazbeni potencial, ki se mu ne bi smeli odreči. Nevarnost medsebojnega prodiranja, prežemanja, mešanja in odbijanja jezikovnih prvin, kot jo npr. prikazuje Leo Weisgerber, po mojem mnenju lahko spremenimo v pozitivno sožitje, če smo sposobni, da taka stanja spremenimo v urejeno soobstajanje jezikov. Uresničitev take naloge pa seveda ni samo zadeva jezikoslovne znanosti, ampak tudi jezikovne kulture, politike izobraževanja in v njenem okviru predvsem jezikovne politike.

2.1 Ko smo se v Gradcu začeli ukvarjati z raziskovalnim projektom, ki je bil usmerjen v zbiranje dialektoloških podatkov na Koroškem, in ko smo razpravljali o s tem povezanih metodoloških vprašanjih, smo se zavedali nujnosti, da že s svojim izrazjem pokažemo hotenje, da si za opis konkretnih jezikovnih stanj na dvojezičnem področju Koroške od vsega začetka izdelamo široko zasnovan operacionalizacijski sistem, se pravi, prej makro- kot mikrosistem, in da si moramo prizadevati ustvariti čim idealnejše, terenu ustrezne pogoje za snemanje, da bi tako lahko pravilno zajeli zapleteni raziskovalni predmet. Te priprave so nam nudile prednost širine v pristopu, gibčnosti in senzibilnosti za posebne pojave tako težavnega terena. Znanstvena sistematizacija, kategorizacija, analiza in

sintetizacija so bile določene za naslednje stopnje raziskovanja, v katerih bi lahko uporabljali posebne terenske posnetke oz. kontrole. Težišče našega dela je bilo usmerjeno v čim hitrejšo in kvalificirano inventariziranje slovenske komunikativne kompetence slovensko govorečega prebivalstva na Koroškem. Zato so bili pojavi in posledice dvojezičnosti sami na sebi za nas samo drugotnega pomena, in sicer samo — dejal bi — na preventivni ravni tehnike anketiranja kot na drugotni ravni analize. Doslej še nismo mogli opraviti celotne inventarizacije konkretne dvojezične kompetence koroškega prebivalstva. Ta naloga bi tudi presejala naše moči, saj so za njeno uresničitev manjkali vsi predpogoji. Edino kar smo mogli in kar smo morali storiti, ker smo to pač potrebovali za naše delo na inventarizaciji slovenskega ljudskega jezika na Koroškem kot bazično informacijo, je bilo, da smo na podlagi lastne kompetence in na podlagi lastnega poznavanja terena oblikovali podmene o glavnih značilnostih posebnega tipa koroške dvojezičnosti, da bi jih bilo mogoče od primera do primera potrditi pri našem terenskem delu. Večino raziskovalnega področja na Koroškem lahko danes označujemo kot dvojezično, se pravi, nahaja se — če zanemarimo nekatere majhne otoke — v območju slovensko-nemške naravne in v izobrazbi pogojene dvojezičnosti. Funkcionalno-jezikoslovno raziskovanje mora torej, če hoče zadovoljiti zahteve znanstvenosti, upoštevati dejavnike, ki izvirajo iz obstoja drugega in v konkretnih govornih položajih souporabljivega jezikovnega sistema in ki v neposrednih aktih občevanja lahko vplivajo na jezikovne realizacije in s tem tudi na raziskovalne podatke. Da bi te dejavnike pravilno spoznali in ocenili, se mi je zdelo prav, da za enkrat vsaj v osnovnih potezah razčlenimo jezikovne in govorne položaje na dvojezičnem Koroškem, določimo razmerje med knjižnim jezikom in narečji v slovenščini in nemščini, da primerjamo profil variant govorne nemščine s profilom variant govorne slovenščine in njuno kompatibilnost, da upoštevamo prestižni položaj nemščine in status slovenščine v kolektivni zavesti, skratka, da skušamo vsaj v grobih obrisih zajeti večdimenzionalno okolje jezikovnega in govornega položaja v slovenskih krajih Koroške.⁷ Pri tem smo lahko ugotovili, da imamo v dvojezičnih vaseh na Koroškem opraviti s sožitjem dveh jezikov, katerih profili variant niso niti ekvivalentni niti korelatni, zaradi česar jih govoreči tudi ne uporabljajo ustrezno. V konkretnem govornem položaju se kot partnerja srečujeta po eni strani slovensko narečje, po drugi pa nemški nadregionalni občevalni jezik. In glede ko-

⁷ Primerjaj S. Hafner in E. Prunč, *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten*, Graz 1980, str. 11—55.

komunikativne kompetence bo veljalo pravilo, da je sicer koroški Slovenec v glavnem dvojezičen, njegov nemški sodeželan pa samo enojezičen, zaradi česar se v konkretnem govornem položaju srečuje enojezičen govorec z dvojezičnim, kar že vnaprej ni idealen govorni položaj. Neenako znanje jezikov pri komunikacijskih partnerjih je namreč že pri sogovornikih iste jezikovne pripadnosti precejšnja obremenitev, koliko večja je šele pri partnerjih različne jezikovne pripadnosti, pa naj se v konkretnem govornem položaju oba poslužujeta istega jezika, saj prvi govori v materinem, drugi pa v tujem jeziku. Ta jezikovni položaj je tudi eden najvažnejših razlogov za posebni položaj slovensko-nemške dvojezičnosti na Koroškem in za posebno pogojenost komunikativne kompetence prebivalstva dvojezične Koroške. Nadaljnja značilnost slovensko-nemške dvojezičnosti na Koroškem je okoliščina, da slovenščino govorijo samo slovenski partnerji, in še to domala izključno v lastnem krogu. To posredno premika sistemsko uvrstitev dvojezičnosti v smer diglosije, krepki koordinirano dvojezičnost, obenem pa prispeva k temu, da oba jezikovna sistema — vsaj njuna pomenska podstava — ostajata nepribližana. Iz tega izvira — če ne upoštevamo zunajjezikovnih dejavnikov — tudi presenetljivo močna odpornost slovenskih jezikovnih sistemov in podsistemov na Koroškem.

Kot vidimo: v trenutku, ko se začnemo spraševati po komunikativni kompetenci in po funkcioniranju jezikov, ki se uporabljajo v sporočanju, nam instrumentarij tradicionalne dialektologije ne more več zadoščati. Treba je namreč vsaj opisno zajeti soodnose med dvojezičnimi jezikovnimi sredstvi in oblikami njihove realizacije, razmerje med izborom jezikovnih sredstev in zunajjezikovnimi dejavniki, soodnose med spremembami jezikovnih sredstev in demografskimi danostmi, med jezikovnimi sredstvi in družbenimi strukturami in vrh vsega še pojasniti številna nejezikoslovna vprašanja — skratka, treba je zajeti in upoštevati vso notranjo in zunanjo dinamiko posledic skupnih govornih položajev. Dosedanja tradicionalna dialektologija je lahko odgovorila samo na vprašanje, kako je zadevno narečje zgodovinsko povezano z nadregionalnimi ali s sosednjimi jezikovnimi sistemi.

Že zgoraj sem dejal, da je bilo težišče dosedanjega terenskega dela usmerjeno v čim hitrejšo in kvalificirano inventariziranje današnjega stanja slovenskega ljudskega jezika na Koroškem. Kot slovenski ljudski jezik v tem smislu definiramo množico krajevnih, področnih, nadpodročnih, družbenih in funkcijskih različic in variant slovenskega jezika, ki se na Koroškem govori v vsakdanjem življenju, obravnavamo pa ga kot

podsystem slovenskega jezika.⁸ Pri tem pa smo v svojih programih upoštevali samo eno stran, namreč slovensko, in samo enega komunikacijskega partnerja, namreč slovenskega, in še tega kot species tako imenovanega »idealnega govorca«, pri čemer smo skušali rekonstruirati njegov jezik v tipičnem slovensko-nemškem dvojezičnem položaju. Šlo nam je torej v prvi vrsti samo za to, da jezikoslovno korektno registriramo jezikovna sredstva in oblike od slovenskega knjižnega jezika različne in na dvojezičnem področju Koroške govornjene slovenščine in jih obenem uredimo po področnih in funkcijskih merilih. Potreben dodatni vidik je bila ugotovitev komunikativne kompetence idealnega slovenskega govorca na tem področju. Program je bil v prvi vrsti zastavljen jezikoslovno, le deloma tudi socialnolingvistično. Vsi drugi vidiki in vse druge ravnine dvojezičnega jezikovnega in govornega položaja na Koroškem pa so morali za enkrat ostati neupoštevani: Tako na primer tudi specifični učinek stika med slovenskim in nemškim jezikom na nemščino in njene varitete, tipične pojavne oblike jezika nemških govorcev v dvojezičnih govornih položajih, lestvica etnosocialnih in psiholingvističnih dejavnikov, ki vplivajo na jezikovno zadržanje idealnega in manj idealnega nemško govorečega komunikacijskega partnerja, neupoštevane pa so ostale tudi spremembe v jezikovnem zadržanju dvojezičnega Slovenca v interakciji z idealnim in manj idealnim nemškim sogovornikom na podlagi sporazumevanja s pomočjo nemščine. Ne povsem zadovoljivo je ostalo tudi obravnavanje vpliva dvojezičnosti na posamezne ravnine jezikovne zgradbe nemščine in slovenščine, se pravi, problem interferenc, inovacij in sprememb ter njihovih sprožiteljev — skratka vseh sprememb in motenj, ki jih v obeh prizadetih jezikovnih sistemih povzročata dvojezični govorni in jezikovni položaj.

2.1.1 V okviru jezikoslovnih vprašanj in v zvezi s posledicami dvojezičnega jezikovnega in govornega položaja na oba jezika, govornjena na Koroškem, se — mislim — tudi ne bomo mogli izogniti nujnosti, da se bolj kot doslej in na vseh ravneh obeh jezikov ukvarjamo z vprašanji slovensko-nemškega protistavnega jezikoslovja.⁹ To že zato, da spoznamo ustrezne stalnice in spremenljivke. V okviru takih raziskovanj gre pač za ugotavljanje sistemskih sovpadanj, podobnosti in razlik s pomočjo notranjejezikovnega soočenja, za opredelitev njihovih kolikostnih raz-

⁸ Glej prav tam, str. 12.

⁹ Glej R. Růžička, *Über vergleichende und konfrontierende Sprachwissenschaft*, v: *Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft*, ed. E. Eichler, Josef Filipec, Bohuslav Havránek, Rudolf Růžička, Halle/S. 1976, str. 9—22.

merij in korelacij, za opis zakonitosti divergentnih in konvergentnih stikov slovenskega in nemškega jezika na Koroškem. Oba jezika sta genetično in tipološko precej različna, toda v kulturnem in družbenem pogledu precej podobna. Razen tega obstaja možnost, da ne primerjamo samo jezike v celoti, ampak tudi njihove posamezne zvrsti, da, celo delne sisteme posameznih zvrsti. Predpogoj za tako sistemsko primerjanje je zahteva po opisu obeh jezikov, ki je primeren za njuno medsebojno primerjanje, seveda tudi po skupnem in za tak opis primernem metajeziku in po enotni metodi primerjalne analize, ki je usmerjena v ugotavljanje sistemov pravil primerjanih jezikov ter funkcij zadevnih enot v posameznih zvrsteh jezika. Pri tem je treba odkrivati vzajemne odnose, hierarhije in korelacije med pravili in/ali razredi pravil, njihovo stopnjo splošne veljavnosti in razlik v njihovi razvrstitvi, da bi tako lahko dobili uporaben instrumentarij za tak protistaven opis. Priznati moram, da na tem področju niti v slovenistiki niti v germanistiki ne razpolagamo z ustreznimi raziskavami. Pri tej priložnosti bi rad vsaj mimogrede opozoril na razprave Zavoda za lingvistiku univerze v Zagrebu, katerega Zagrebački kontrastivni projekt engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika¹⁰ lahko velja kot zgleden primer.

2.1.2 Za delo pri našem raziskovalnem projektu Inventarizacija slovenskega ljudskega jezika na Koroškem¹¹ je bilo nujno potrebno, da si z vidika življenjskih pogojev slovenskega jezika vsaj v grobih obrisih predočimo vrsto in posebnosti slovensko-nemške dvojezičnosti na Koroškem in da najdemo vsaj začasno definicijo, ki bi jo lahko uporabljali pri nadaljnjem delu. Pri tem smo seveda lahko izhajali samo iz našega poznavanja terena in iz lastne izkušnje, pridobljene pri terenskem delu, zaradi česar ima tudi naša definicija samo značaj delovne podmene, vendar podmene z veliko stopnjo verjetnosti. V primerjavi z drugimi vrstami dvojezičnosti, ki jih poznamo iz mednarodne literature, in v primerjavi z drugimi definicijami smo naš primer slovensko-nemške dvojezičnosti označili kot kolektivno, naravno in pretežno tudi enostransko dvojezičnost z različnimi stopnjami poznavanja drugega jezika. Komunikativno kompetenco govorcev pa — glede na realizacijo v posameznih govornih položajih — lahko uvrščamo — po Fishmanu — v mešani tip med diglosijo in dvojezičnostjo, ki ga je treba v konkretnem primeru pač podrobneje opisati z vidika slovenskih govorcev. Težišče mojih ugotovitev je bilo

¹⁰ Contrastive Analysis of English and Serbo-Croatian, vol. 1, 2, Zagreb 1975, 1978.

¹¹ Primerjaj S. Hafner in E. Prunč, Lexikalische Inventarisierung, n. m.

na jezikovnem in jezikovno-komunikativnem področju, to pa zaradi tega, ker s svojimi sodelavci že vnaprej pripisujem jeziku in njegovim življenjskim pogojem ključno vlogo v življenju narodne skupnosti.¹² Pri svojem dosedanjem delu na terenu in ob delu za Tezavrus slovenskega ljudskega jezika na Koroškem, čigar prva knjiga bo, upamo, v doglednem času izšla pri dunajski Akademiji znanosti in umetnosti, smo prišli do splošne ugotovitve, da velja tudi za nemško-slovenski jezikovni stik pravilo, da jezikovni stiki v dvojezičnem položaju najmočneje načenjajo besedno in pomensko ravnino prizadetih jezikov in da je stopnja diferenciacije v besedju in pomenih obratno sorazmerna s stopnjo javnosti zadevnega govorenega jezika. Mislim, da mi za to ugotovitev ni treba navajati splošnejših razlag, saj štejejo besedni in pomenski sistemi jezikov med njihove najbolj odprte in najbolj labilne skladnike, in spada potreba po nenehnih besednih novotah med eno bistvenih lastnosti vsakega jezika. Posebnost našega primera pa je v tem: medtem ko enojezični govorci krijejo to potrebo po novem v prvi vrsti s pomočjo lastnih jezikovnih sredstev ali pa jih črpajo iz jezikov, ki z njihovim niso v neposrednem jezikovnem stiku, pa razpolagajo dvojezičniki v dvojezičnem stičnem položaju stalno tudi z drugim jezikom kot že izdelanim in uveljavljenim rezervoarjem jezikovnih sredstev, iz katerega vsak čas in brez ovir lahko prevzemajo novo gradivo, in sicer, kar bi še posebej poudaril, v jezikovni interakciji z dvojezičnimi govorci, se pravi, v večini primerov jezikovnega občevanja s svojimi sorojaki.

2.1.3 Že zgoraj sem označil slovensko-nemško dvojezičnost kot naravno dvojezičnost, okoliščina, ki pri besednih in pomenskih vplivih v zvezi z dvojezičnostjo igra posebno vlogo. S tem pa smo se dotaknili tudi problema maternega jezika in njegove sposobnosti predčlenitve sveta. V položaju, v katerem smo danes na dvojezičnem Koroškem, zabrisuje naraščajoča dvojezičnost že v domači hiši meje med maternim in tujim jezikom, ker otroci ne osvajajo samo prvi jezik, ampak pogosto tudi drugega v procesu »endogenega učenja«, se pravi, da se ga naučijo že v okviru domače hiše. Iz tega stanja pa izvirajo velike nevarnosti mešanja pomenskih podstav dveh jezikov, kar istočasno pomeni odstranitev naravnih sistemskih ovir med slovenščino in nemščino, zaradi česar se iz normalne in koordinirane dvojezičnosti razvija tako imenovana mešana dvojezičnost.¹³ Dve

¹² Primerjaj S. Hafner, O problemu funkcijskih zvrsti slovenskega jezika, v: JIS 26 (1980/81), str. 54.

¹³ V smislu Rogerja Bella, v: Sociolinguistics, Goals, approaches and problems, London 1976.

pomenski podstavi se zlijeta v eno in v končni posledici se lahko razvije iz dveh sistemov kodiranja samo še brezsystemske soobstojanje, se pravi, neurejena mešanica, ki ni več sposobna prenašati zahtevnejših obvestil. S tem pa se izgublja tudi sleherna zavest jezikovne integracije v sistemsko urejene celote.

2.1.4 S svojo zadnjo ugotovitvijo sem načel že področje, ki zdaleč prerašča jezikoslovno tematiko in sega v vprašanja obstoja jezikovnih in narodnokulturnih individualnosti (skupnosti). Tudi za take položaje je Praška šola — če se spomnimo samo razprav Bohuslava Havránka o jezikovni normi in jezikovni kulturi — že utirala pot ustreznim spoznanjem.¹⁴ Danes so vprašanja jezikovne kulture in organskega usmerjanja razvojnih procesov jezika s pomočjo jezikoslovne znanosti v enaki meri postala aktualna za majhne in velike jezike. Predvsem tam, kjer so naravni jezikovni pogoji izpostavljeni skrajnim obremenitvam, bi moral po mojem mnenju podati jezikoslovec roko praktičnemu in uporabnemu jezikoslovju, pa tudi jezikovni politiki in politiki izobraževanja ter oblikovati temeljna izhodišča in tako pomagati pri obvladovanju problema dvojezičnosti.

¹⁴ Glej B. Havránek, *Studie o spisovném jazyce*, Praha 1963, str. 31, 119.

ZUSAMMENFASSUNG

1.0 Die ständig zunehmende globale Kommunikation macht auch die Beschäftigung mit den Fragen der Zweisprachigkeit und Mehrsprachigkeit verschiedener Formen und Grade heute zu einem aktuellen sprachwissenschaftlichen Problem. Es kann ohne Anwendung funktionaler Gesichtspunkte, d. h. ohne Beachtung der verschiedenen und wichtigen Funktionen, die die Sprache in der Gesellschaft zu erfüllen hat, nicht in seiner vollen Bedeutung erfaßt werden.

1.1 Die Zweisprachigkeit, einerseits als Koexistenz zweier Sprachsysteme in einer mehr oder weniger ausgeprägten geographischen, historischen, administrativen und sozioökonomischen Einheit und andererseits als Fähigkeit der Sprecher solcher Gebiete, sich je na Gesprächspartner, Situation, Gesprächsthema und Zweck des Gespräches einmal des einen Sprachsystems und einmal eines zweiten zu bedienen, ist ein komplexer Forschungsgegenstand, der sich einer generellen Typisierung auf weite Strecken widersetzt und, wenn man genau sein will, nur von Fall zu Fall einzeln deskriptiv erfassen läßt.

1.2 Die internationale Literatur über Bilinguismus und seine Erscheinungsformen zeigt, daß man auch im theoretischen und im methodischen Bereich sich über die Erforschungsmöglichkeiten dieses Themas nur in den elementaren Fragen einig ist.

2.0 Allgemein gesehen, zählt die slowenische Sprache zu jenen europäischen Sprachen, deren Systeme der Beeinflußung durch Nachbarsprachen auch im

volkssprachlichen Bereich verhältnismäßig stark ausgesetzt waren und heute noch sind.

2.1 Ein Sonderfall von Bilingualität stellt heute der slowenisch-deutsche Bilingualismus der Kärntner Slowenen dar. Es ist angezeigt, die spezifischen Merkmale der Kärntner bilingualen Sprach- und Sprechsituation in alle Bereiche der Beschäftigung mit der slowenischen Sprache in Kärnten mit einzubeziehen. Wie jede Bilingualität ist auch die Kärntner Bilingualität ein Problem, das mehrere Aspekte und Ebenen kennt: soziologische, speziell linguistische, psychologische, pädagogische, sprachpolitische u. a. m.

2.1.2 Betrachtet man nur den linguistischen, bzw. soziolinguistischen Aspekt, so haben wir zuerst die Tatsache zur Kenntnis nehmen, daß wir es in den konkreten Sprechsituationen in Kärnten mit einer kollektiven, natürlich und einseitigen Bilingualität zu tun haben, Merkmale, die sich auf alle Ebenen der slowenischen Sprache, am meisten jedoch in der lexikalisch-semantischen Ebene der Volkssprache bemerkbar machen, usw. in ersten Linie an den lexikalischen Innovationen, Interferenzen und an ihrer Bewältigung in den semantischen Systemen.

2.1.3 Die Kärntner slowenisch-deutsche Bilingualität ist eine ausgeprägt natürliche, da nicht nur die Primärsprache durch »endogenes Sprachlernen«, d. h. durch direkte Vermittlung durch Eltern zu Hause erworben wird, sondern zum Teil auch die Sekundärsprache. Dadurch kann sogar ein Wechsel der Primärsprache erleichtert werden.

2.1.4 Eine der Sprach- und Sprechsituation in Kärnten gerecht werdende Kategorisierung der Merkmale der slowenisch-deutschen Bilingualität in Kärnten und eine Klärung der Grundfragen der slowenisch-deutschen konfrontativen Linguistik wären die Voraussetzungen für eine weitere effektive Terrainforschung der slowenischen Volkssprache in Kärnten.

JEZIKOSLOVNO ANKETIRANJE V DVO JEZIČNIH PROSTORIH

Avtor najprej predstavi raziskovalni koncept in nato z nekaterimi izbranimi primeri ponazarja metodo večstopenjskega raziskovalnega procesa po sistemu vzvratnosti, s pomočjo katerega skuša graški slovenistični raziskovalni kolektiv opredeljevati v dosedanji literaturi objavljeno ter zbirati, urejati in analizirati lastno jezikoslovno gradivo o slovenskih narečjih na dvojezičnem ozemlju Koroške.

The author first explains the framework of the research and then, using a few selected examples, illustrates the method of the feedback-system multi-stage research process by means of which the team of Slovenists in Graz, Austria, working on the linguistic data about the Slovene dialects on the bilingual territory of Charinthia, attempts to define that portion of the data which has been published up to now and to collect, arrange, and analyze the data which the team itself has procured.

0 Metoda in tehnika anketiranja bistveno določata uporabnost jezikoslovnih podatkov. Kljub temu se zdi, da je — v odvisnosti od raziskovalnega cilja — ob enakih socialnih in jezikovnih pogojih mogoče uporabljati različne metode anketiranja, če se obenem zavedamo, da je gradivo uporabno samo za povsem določene, enodimenzionalne in v glavnem tudi ozko specializirane jezikoslovne analize.

0.1 Tako bo za klasično dialektološko raziskovanje morda dovolj, če besede zapisujemo izven sobesedila, brez ozira na njihovo pogostnost v vsakdanjem jeziku in ne glede na njihovo sistemsko pogojenost (homonimije, homomorfije, antonimije ipd.), socialno in psihološko obremenjenost, dokler se zavedamo, da gre pri tem izključno za rekonstrukcijo diahronih in diatopnih razmerij na podlagi določenih jezikoslovnih abstrakcij, torej za zelo ozek izsek jezikovne resničnosti, in dokler ne težimo za tem, da v tako zbranem gradivu vidimo izraz živosti in vsakdanje resničnosti jezika. Kljub temu pa je celo iz tako ozkega vidika včasih dokaj dvomljivo, ali je anketiranec realiziral izolirano besedo v skladu s svojimi siceršnjimi govornimi navadami.

0.2 Prav tako je na dvojezičnem Koroškem nedvomno vabljivo, da pri zapisovanju slovenskih jezikovnih podatkov uporabljamo drug deželni jezik, ker je pač s pomočjo nemških ustreznih včasih mogoče hitreje in navidezno tudi laže priti do določenih besed. Ker pa se bo govorec ob taki tehniki anketiranja nujno znašel v nenormalnem govornem položaju, bodo tudi njegove jezikovne realizacije ostale dokaj nezanesljive. Zato bodo jezikoslovni podatki, dobljeni iz takih jezikovnih realizacij, v naj-

boljšem primeru lahko služili kot gradivo za širokopotezne primerjalne fonološke in jezikoslovnogeografske študije, za katere je značilna visoka stopnja abstrakcije in v okviru katerih bodo notranjejezikovne sistemske korelacije lahko služile kot naknaden korektiv. Popolnoma pa bo morala metoda dvojezičnega anketiranja odpovedati, čim bo šlo za določanje občutljivejših in manj strukturiranih jezikovnih skladnikov, saj se bo neuravnovešeni govorni položaj nujno odražal v zbranih jezikoslovnih informacijah in le v redkih primerih bo s pomočjo ustreznih parametrov in na podlagi subtilnih analiz mogoče rekonstruirati kolikor toliko objektivno podobo jezikovne resničnosti.

0.3 Podobno bo veljalo tudi za anketiranje s pomočjo slovenskega knjižnega jezika, ki v določenih govornih položajih in v nekaterih etno-socialno izpostavljenih skupinah lahko sproži močan socialnopsihološki odpor anketirancev.

1.0 Edina, zares ustrezna možnost bi torej bila, da bi se tudi zapisovalec kar se le da prilagodil govornim navadam svojih informantov, da bi torej umetno ustvaril uravnovešen govorni položaj in tako omogočil svojemu informantu, da ga lahko sprejme kot enakopravnega in enakovrednega sogovornika. Seveda se s tem sučemo v začaranem krogu: jezik, ki ga želimo raziskati in opisati, bi morali že prej poznati do vsake podrobnosti, morali bi biti seznanjeni z govornimi navadami svojih anketirancev, že vnaprej bi morali opredeliti psiho- in sociolingvistične dejavnike, ki jih določajo. To pa bi v skrajni posledici pomenilo, da bi vsak raziskovalec lahko opisal samo svojo jezikovno sredino, za raziskovanje katere bi si na podlagi vsakdanjih jezikovnih izkušenj lahko oblikoval odgovarjajoč raziskovalno-spoznavni model.

Kot izhod iz te raziskovalne dileme se ponuja metoda, ki omogoča, da se tudi od zunaj postopno približujemo celotni jezikovni resničnosti. Imenovali bi jo metodo povratnega vzvoda, se pravi, stalnega vzvratnega vnašanja na določeni stopnji raziskovalnega procesa dobljenih podatkov kot izhodiščno informacijo za naslednjo stopnjo raziskovanja.

Ta sistem anketiranja in raziskovanja bi rad ponazoril ob dveh primerih. Oba sta vzeta iz raziskovalne prakse graškega projekta Inventarizacija slovenskih govorov na Koroškem, oz. kot se imenuje v sedanjih raziskovalnih fazah, Izglose in izoleske v slovenskih narečjih na Koroškem.¹ Ves projekt je zastavljen tako, da raziskovalni kolektiv skuša

¹ Prvo raziskovalno poročilo je izšlo v publikaciji *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten (Grundsätzliches und Allgemeines)*, Hrsg. v. S. Hafner und E. Prunč, kot prva knjiga v seriji *Slowenistische Forschungsberichte* (odslej SFb 1), Graz 1980. V tej seriji bodo izhajala tudi vsa

vzporedno in v odvisnosti od dostopnosti gradiva uresničiti pet medsebojno soodvisnih in medsebojno dopolnjujočih se raziskovalnih ciljev.²

1.1 Izhodiščna obvestila naj bi se zbrala v okviru prvega raziskovalnega cilja, ki je »sistematično zbiranje vsega doslej objavljenega dialektološkega gradiva in publiciranje konkordance, ... v kateri naj bi bilo to gradivo urejeno po pomenskih, oblikoslovnih in geografskih merilih.«³ Slovar, ki bo vseboval to konkordanco, bo po sedanji oceni obsegal 10 knjig in bo še letos začel izhajati pod naslovom *Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten*. Prva knjiga, ki obsega besede z začetnicami A- in B-, je bila aprila 1981 že pripravljena za tisk.⁴

Ker torej predvideni slovar ne bo v prvi vrsti slika sedanjega stanja koroških slovenskih narečij, ampak predvsem zrcalo dosedanje raziskovalne dejavnosti, se v njem odraža tudi vsa problematika anketiranja s pomočjo pod 0.1 do 0.3 navedenih metod.

Kar je raziskovalni kolektiv pri delu za *Thesaurus* nenehno motilo, je bil nepričakovano visok delež nemških izposojenk in tujk, ki znaša pri besedah z začetnico A- kar 49 %, pri besedah z začetnico B- pa 20 %, povprečno torej 35 %. Če izposojenkam prištejemo še izpeljanke iz izposojenk in razne mešane tvorbe, znaša delež iz nemščine izposojenih jezikovnih prvin pri besedah z začetnico A- 74 %, pri besedah z začetnico B- 31 %, povprečno torej 51 %.

Da to nikakor ne ustreza jezikovni resničnosti, dokazuje primerjava s statističnimi podatki o kratkem, v normalnem govornem položaju in z bolj ali manj normalno tematiko posnetega besedila,⁵ v katerem znaša delež nemških tujk samo 3 %, če pa jim prištejemo še izpeljanke iz tujk in mešane tvorbe, nič več kot 5 %.

Vzrok za tako očitno razliko med jezikoslovnimi podatki o slovenskih narečjih na Koroškem in slovensko koroško jezikovno resničnostjo bo pač iskati v neprimernih pristopih pri zbiranju jezikovnega gradiva, saj navedenih razlik ni več mogoče pojasniti z vzglasnimi zakonitostmi,

nadaljnja poročila. Prim. tudi S. Hafner, *Slawistische Südosteuropa-Forschung in Österreich nach 1945*, v: *Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich*, Hrsg. v. Klaus-Detlev Grothusen, Boppard 1979, str. 63—76, predvsem 72 sl.

² Točneje gl. E. Prunč, *Forschungskonzept zur Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten*, Sfb 1, str. 37—54.

³ Prunč n. m., str. 42 sl.

⁴ *Thesaurus der slowenischen Volkssprache in Kärnten*, Hrsg. v. S. Hafner und E. Prunč, Band 1, A- bis B-: Redaktionsteam: E. Prunč (Hauptredaktion), S. Hafner, L. Karničar und H. Pfandl unter Mitarbeit von N. Grilj, M. Junker und B. Lex, poskusna gesla gl. Sfb 1, str. 137—228.

⁵ Tekst IIa v Sfb 1, str. 316—321.

v katerih so pogojene predvsem razlike v deležu izposojenk in tujk pri besedah z začetnico A- na eni in besedah z začetnico B- na drugi strani.

Pri oblikovanju gesel se je raziskovalnemu kolektivu nenehno vsiljeval vtis, da so dialektologi — z redkimi izjemami — ne glede na pogostnost in relevantnost posameznih besed prežali zgolj na arhaizme in glasoslovne reflekse, germanisti pa so, pogosto celo na podlagi samo nemške jezikovne kompetence, stikali za germanizmi, prvi in drugi pa so zastavljali svoje ankete mimo dejanske jezikovne resničnosti.

Očitni razkorak med jezikovno resničnostjo in zbranim dialektološkim in germanističnim gradivom je nujno zahteval rešitev, ki bi ob upoštevanju pravil znanstvene objektivnosti in preverljivosti omogočila vsaj delno uskladitev jezikoslovnih informacij o koroških narečjih z današnjo jezikovno resničnostjo.

Zato se je raziskovalni kolektiv po dolgih diskusijah odločil, da opusti prvotno koncepcijo Thesaurusa, v skladu s katero naj bi bil ta slovar omejen na doslej publicirano dialektološko in germanistično gradivo o slovenskih narečjih na Koroškem, da to gradivo konfrontira z lastnimi terenskimi posnetki in izkušnjami ter s tem vsaj do neke mere korigira izkrivljeno podobo. Pri tem pa naj se ne bi zabrisale meje med prvim in drugim tipom podatkov in se ne bi odpovedali načelu strogega omejevanja temeljnega korpusa na gradivo, izpisanega iz dosedanjih publikacij. Opuščanje tega načela bi namreč pomenilo, da bi vzporedno s stalno rastočim korpusom lastnih posnetkov bila po izidu vsake knjige potrebna številna dopolnila, kar bi praktično onemogočalo izdajanje slovarja. Kompromisna rešitev, za katero se je kolektiv odločil, je bila v tem, da a) lastne terenske posnetke slej ko prej objavlja v posebnih publikacijah (Slowenistische Forschungsberichte), b) da ostanejo gesla v Thesaurusu in v geselskih člankih oblikoslovno urejeno, kolikor mogoče v enoten transkripcijski sistem prečrkovano in z zemljepisnimi parametri opremljeno gradivo omejena izključno na gradivo iz dosedanjih dialektoloških in germanističnih publikacij, da pa se c) v zaglavjih gesel iz lastnega terenskega gradiva in na podlagi lastne kompetence v poknjženi⁶ obliki brez zemljepisnih parametrov dodajajo diatopični, diastratični in funkcionalni sinonimi (simbol D), izpeljanke iz geselske besede (simbol Δ) ter se obenem opozarja na etimološko sorodne ali sicer z geslom povezane besede (simbol ∇).⁷

⁶ Pravila za poknjženje narečnih besed gl. SFb 1, str. 125—125.

⁷ Vzorec gesla iz Thesaurusa; besede, dodane iz lastne kompetence oz. iz lastnega terenskega gradiva so označene z *:

1.1.1 Lestvica oznak za opredeljevanje tujk naj bi segala od 0 do 5 in naj bi bila obenem kazalnik za stopnjo integriranosti tujega jezikovnega blaga v besedni sistem govorenega jezika vsakdanjosti na Koroškem. Jasno je, da bo taka opredelitev ostala vedno do neke mere subjektivna in od sinhronega prereza do sinhronega prereza različna. Tudi s sociološkega vidika je izhodišče tako imenovanega idealnega govorca, ki naj bi bil reprezentativen za vso jezikovno skupnost, dokaj problematično. Če nam je človek s pretežno osnovnošolsko izobrazbo, po poklicni strukturi manjši do srednje velik kmet ali obrtnik, v izjemnih primerih tudi nameščeneec ali delavec v redkih podjetjih na dvojezičnem ozemlju, bomo s tem lahko zajeli samo del jezikovne resničnosti, saj bomo nujno puščali ob strani vse sociolingvistično pogojene spremembe v strukturi jezika, ki v zadnjem času odražajo procese doseljevanja slovenskega prebivalstva v mestna središča, vse intenzivnejše urbanizacije koroškega podeželja sploh in ne nazadnje tudi vse hitrejšega socialnega razslojevanja slovenske jezikovne skupnosti. Toda abstrakcija idealnega govorca je bila še najbolj združljiva s povprečnimi sociolingvističnimi značilnostmi iz dosedanje literature izpisanega in ob lastnem terenskem delu zbranega jezikovnega gradiva.

Naslednji problem, ki se je postavljaj, je bil problem objektiviranja samega postopka opredeljevanja jezikovnega gradiva z oznakami, zaradi česar je bilo treba oblikovati ustrezen procesni model raziskovalno-kvalifikacijskega postopka:

Na prvi stopnji naj bi oznake opredelil raziskovalni kolektiv na podlagi lastne jezikovne kompetence. Tak način ocenjevanja jezikovnega gradiva ni nov in v sodobnem jezikoslovju dokaj razširjen, vendar se je zdela pri tem subjektivnost ocene le še premočna. Zato naj bi se na prvi stopnji opredeljene in v rokopis Thesaurusa vnesene oznake na drugi stopnji preverile s pomočjo intersubjektivnih ocen. V ta namen je raziskovalni kolektiv organiziral sestanek s skupino informantov, ki so bili izbrani po naslednjih dveh merilih: a) stanovali naj bi v bolj ali manj homogenem vaškem okolju, razpolagali pa naj bi vsaj z določeno sposobnostjo reflektiranja jezikovnih danosti, in b) z narečno-zemljepisnega vidika bi s svojo jezikovno kompetenco pokrivali po eno narečje, se pravi,

baj s a t i -am impf a) »weißigen« (No), »weiß« (Iče, Ze), »tünchen« (Ze)
 b) »abschmalzen« (Iče) c) 'coire' (Hüllform) Δ pobaj s a t i, *obaj s a t i ∇
 bajsovati, nabaj s a t i *baj san je, *baj so van je, *baj sar, *baj snica D a) bajso-
 vati, malati b) s. zabeliti c) s. fukati

inf.: 18 bā:jsat (Zda, Zdb), 53 »bajβat« (No), 109 bā:jsat (Iče), 130 bājsatə (Ze),
 sg. 1: 119 »bājsam« (Sa).

○ c) 106 »Utróc bé:jšts. hā:ti pa mā:ma ūta bā:jsaŋa.« (Ka 113.)

naj bi bili kot skupina reprezentativni za ves jezikovni prostor. Merila, ki so bila merodajna za opredeljevanje s posameznimi oznakami, je kolektiv operacionaliziral v kar najbolj enostavna in splošno razumljiva vprašanja, jih v skupinskem intervjuju predložil informantom in od gesla do gesla preveril lastno oceno.

Subjektivne in intersubjektivne ocene naj bi se na tretji stopnji dopolnile s strukturnimi merili. Ta strukturna merila je raziskovalni kolektiv najprej opredelil ob jasnih primerih, v katerih je bilo ugotoviti maksimalno sovpadanje subjektivnih in intersubjektivnih ocen, in jih nato uporabil ob manj jasnih in dvomljivih primerih.

Na četrti in zadnji stopnji je raziskovalni kolektiv z vidika dokončno oblikovanih strukturnih meril preveril, ovrgel ali spremenil vse v predhodnem raziskovalnem procesu dodeljene oznake.

V naslednjem bi na kratko predstavil posamezne oznake in strukturne značilnosti, ki so jih kazale z njimi opredeljene skupine besed.

1.1.1.1 Z oznako 0⁸ so opredeljene izposojenke, ki so že sprejete v slovenski jezikovni sistem. Značilno zanje je, da a) kažejo relativno razvito besedotvorno sposobnost (indeks besedotvorne produktivnosti⁹ 2,61), da so b) sposobne prevzemati dodatne, pogosto od nemščine različne pomene in sploh kažejo razvito večpomenskost (indeks večpomenskosti¹⁰ 1,39), da imajo c) razmeroma ustaljeno glasovno podobo; za glagole, ki spadajo v to skupino, je č) še značilna prisotnost kategorije glagolskega vida. Sem spadajo npr. besede, kot *arcat*, *arcatinja* v pomenu 'Kurfuscher, Kurfuscherin/padar, padarica', s svojilnim pridevnikom *arcatov*, *ajfar* in *ajfrati* v pomenu 'Eifersucht/ljubosumnost' in 'eifersüchtig sein/ljubosumen biti' z izpeljankami *ajfranje*, *ajfrast*, *ajfrn*, *ajfrnija*, v nasprotju z neintegriranimi izposojenkama *ajfarsuht* in *ajfarsihtig*, *adla* s pomenoma 'Grossmutter/babica' in 'aufgetakeltes Weib/ našemlje-

⁸ Definicija 0. »Allgemein üblicher Gebrauch phonetischer, grammatikalischer und lexikalischer Mittel, der den Normen der slowenischen Volkssprache in Kärnten im Sinne der in SFb 1, S. 12 f. vorgenommenen Definition entspricht, bzw. der von kompetenten Sprechern der slowenischen Volkssprache in Kärnten in den konkreten Sprechsituationen des Alltags als richtig und normal empfunden wird, dh. als nicht markiert zu bestimmen ist.«

⁹ Indeks besedotvorne produktivnosti je — kot vsi ostali parametri — izračunan izključno na podlagi v Thesaurusu objavljenega gradiva po formuli $i_{\text{prod}} = \frac{\sum ip}{g}$, pri čemer pomeni *prod* besedotvorno produktivnost, *g* število gesel, *ip* pa število tvorjenk iz posameznih geselskih besed.

¹⁰ Indeks večpomenskosti je izračunan po formuli $i_{\text{pol}} = \frac{\sum po}{g}$, pri čemer pomeni *po* število pomenov, ki jih je kolektiv opredelil pri posameznih geselskih besedah.

na, našopirjena ženska', seveda tudi *ajda* z izpeljankami *ajdov*, *ajdica*, *ajdišče*, *ajdovišče*, *ajdovina*, *ajdovščina*, *ajdovje* ali *ajd* v pomenu 'Ungläubiger/nevernik' in 'Riese/velikan' itd. V kolikor se v tej skupini izposojenk pojavljajo izposojenke z neustaljenimi glasovnimi oblikami (običajno torej starejše nasproti mlajše izposojenke), ima vsaka od njih svoj areal, se pravi, da gre pri tem za diatopne sinonime. Primer za tako serijo raznomestnih sinonimov so izposojenke tipa *ajmar* — *emar* — *empar* — *hampar*.

1.1.1.2 V naslednjo skupino, opredeljeno s kvalifikatorjem 1, spadajo besede, ki so značilne za posamezna strokovna področja in/ali za posebne komunikacijske položaje.¹¹ Najbolj značilno za to in za vse nadaljnje skupine izposojenk je, da njihova besedotvorna sposobnost nenadoma močno upade: v skupini z oznako 0 je znašala še 2,61, v skupini z oznako 1 pade na 0,32, pri besedah z oznakami 2, 3 in 4 pa znaša 0,65, 0,41 in 0,06. Zato smo to merilo ob kontroli na tretji in četrti stopnji raziskovalno-označevalnega procesa lahko imeli za enega odločilnih. Število sinonimov zelo niha: številne besede te skupine so sploh brez sinonimov (pribl. 37 % pri besedah z začetnico A-), druge pa spet kažejo bogato sinonimiko, kot npr. *arest* s sinonimi *ječa*, *keha*, *kiha*, *kajha*, *kajfnica*, ali pa glagol *ajnrukati* s sinonimi *noter rukati/noter rukniti*, *ajnrirati*, *k žolnirjem*, *v žolnirje*, *v žolnirščino*, *v vojsko*, *v žold*, *k soldatom*, *v soldate*, *k vojakom iti*. Nekateri sinonimi so tudi posledica nestabilne glasovne ali oblikoslovne podobe besede, kot npr. *avfgob* — *avfgoba* — *avfgobna* ali *ampos* — *ampizen* — *ampraz* — *ambos*. Poseben primer so besede, ki se v nekem specialnem pomenu uporabljajo samo v določenih položajih, kot npr. v šoli (*avfpasati*), v zvezi z železnico (*avskunft* 'informacije na železniški postaji') in sploh v zvezi z državnimi ustanovami. To so obenem tudi primeri, v katerih je težko odločiti, ali spadajo še v to ali že v naslednjo skupino izposojenk in tujk, ki smo jo opredelili z oznako 2.

1.1.1.3 To oznako¹² dobivajo besede, ki so a) zaradi tujejezične izobrazbe in administracije motivirane v nemškem jezikovnem sistemu ali

¹¹ Definicija oznake 1 se glasi: »Bereichs- und oder fachspezifische bzw. sondersprachliche, jedoch im Rahmen der Sprachnorm der slowenischen Volkssprache in Kärnten stehende lexikalische Einheiten. Falls bereits aus dem deutschen Äquivalent erkenntlich ist, daß es sich um ein bereichs- und/oder fachspezifisches Lexem handelt, wird das Lemma bzw. die entsprechende Bedeutung nur mit der Chiffre 1 gekennzeichnet. Ist dies jedoch aus dem deutschen Äquivalent nicht ersichtlich, so wird der jeweilige Verwendungsbereich in eckigen Klammern beschrieben.«

¹² Definicija oznake 2: »Durch das deutsche sprachliche System (durch Schule, Administration usw.) fremdmotivierte oder (durch den Befragter, durch die Sprechsituation) fremdstimulierte, jedoch im Rahmen der Sprechnorm der slo-

pa sprovcirane po tujem sogovorniku v neustreznem govornem položaju ali/in z neustreznim vprašanjem. Te tujejezično motivirane ali po tujcu sprovcirane besede so najpogosteje izraz nesovpadanja slovenskega in nemškega pomenskega sistema. Zato se navadno pojavljajo v pomenskih vrzelih, ki jih sicer pokrivajo druge besede s širšim pomenskim obsegom (večpomenskost). Tak primer je npr. tujka *avsšproha* 'izgovorjava', 'način izgovorjave'. Njen pomen navadno pokrivata *marenj* (Podjuna, Rož) in njen drugomestni sinonim *žober* (Zilja). Zavestnejši govorniki uporabljajo tudi funkcijski sinonim *izgovorjava*. Prav zadnji sinonim pa kot tipična izposojenka iz slovenskega knjižnega jezika opozarja še na drugo lastnost tega tipa besed: če se zanje pojavljajo slovenski sinonimi, spadajo v tako imenovano drugostno besedišče, se pravi med kulturno in civilizacijsko izrazje, ki je tudi v slovenskem knjižnem jeziku v veliki meri oblikovano po tujejezičnih vzorcih. Kot primere bi lahko naštel *avsšnit* nasproti *izrez*, *avfšnit* — *narezek*, *avsšus* — *odbor* ipd. V nekaterih primerih je za besede tega tipa tudi značilno, da se pojavljajo ob prekinjenih motivacijskih verigah, se pravi, da narečje sicer razpolaga z ustreznim glagolom in pridevniško besedo (deležnikom), ni pa oblikovalo samostalniške besede, kot npr. *vrezati*, *vrezan* proti *ajnšnit*, *izrezati*, *izrezan* — *avsšnit*, kar je po svoje pač posledica pretežno glagolskega izražanja v normalnih govornih položajih. Iz razmeroma visokega indeksa sinonimije 2 (1,47)¹³ bi na prvi pogled lahko sklepali, da ima tudi ta skupina izposojenk razvito sinonimiko. Vendar videz močno vara. 32% besed z oznako 2 je sploh brez sinonima, za druge pa je značilno, da se pri njihovih sinonimih uveljavlja popolnoma drugačen ubeseditveni vidik: npr. pri izposojenki *avslond* in njenih sinonimih *tujina*, *tuji kraji*, *tuje* ipd. Besede tega tipa nadomeščajo pogosto tudi opisne konstrukcije in fraze, kot npr. izposojenka *ajnštirik* v pomenu 'soglasno', ki nadomešča opisne fraze tipa za *nekaj/proti nečemu biti* ipd.

Skratka, v normalnem govornem položaju in brez psihosocialnega in psiholingvističnega pritiska s strani sogovornika/zapisovalca ter zunaj

wenischen Volkssprache in Kärnten stehende lexikalische Innovation, gebildet in der bilingualen Sprechsituation zum Zwecke des Auffüllens semantischer Leerstellen. Dabei können aufgrund der spezifischen Kärntner bilingualen Sprechsituation slowenische Wortbildungselemente benützt werden. In diesem Fall wird zwar ein fremdes lexikalisch-semantisches System von außen her aufgedrängt, doch ist diese Innovation relativ leicht in die Sprachnorm der slowenischen Volkssprache in Kärnten integrierbar.«

¹³ Indeks sinonimije 2 je izračunan po formuli: $i_{\text{sin}2} = \frac{\sum po'}{\sum \text{sin}'}$, pri čemer po-

meni *po'* število pomenov, opredeljenih z isto oznako, *sin'* pa število sinonimov, ki jih je kolektiv navedel za *po'*.

vplivnega območja šole, uprave in drugih javnih in poljavnih ustanov, ki govorcu sugerirajo ali privzgapajo po nemškem jezikovnem modelu zgrajen pojmovni sistem, se bo izražal kompetentni govorec pač *drugače*, čeprav nič manj učinkovito. Če pa ga bo v vseh teh primerih zapisovalec/sogovornik tako rekoč pribil na nek pojem, ki ga informant v svojem jeziku vsakdanjosti pravzaprav ne rabi, se bo v svoji izrazni stiski pač zatekel k drugemu, na podlagi svoje dvojezičnosti prav tako razpoložljivemu besednemu sistemu in iz nemščine črpal potrebno besedno gradivo, da bi tako zapolnil navidezno pomensko vrzel.

1.1.1.4 Medtem ko je zadnja skupina izposojenk in tujk šla predvsem na račun zapisovalcev in tujih socializacijskih dejavnikov, pa izvira naslednja, s kvalifikatorjem 3¹⁴ opredeljena skupina besed iz potrebe govorcev, da v konkretnem sporočanju aktualizirajo svoj govor. Zato je za to skupino značilna tudi bogata slovenska sinonimika ($i_{\text{sin}} = 2,17$) in le v primerih, v katerih gre za pojem, ki sploh ni zasidran v jezikovnem sistemu slovenskih narečij na Koroškem, ostajajo posamezne besede brez sinonima, kot npr. *apfšprung* 'razcvet', '(gospodarski) uspeh' itd. V teh primerih je razmejitev med besedami, ki jih je prišteti skupini z oznako 2, in besedami, ki jih je opredeliti s 3, zelo težavna. Glavno merilo za to razmejitev je relativna pogostnost besede, kar pa je v danih raziskovalnih prilikah dokaj težko ugotovljivo. Zelo pogost je tudi primer, da je neka izposojenka sicer že razširjena v slovenskih narečjih na Koroškem, da pa po nemškem vzorcu prevzame še dodaten pomen, vendar ta pomenski kalk še ni integriran v slovensko besedje. To stanje se najbolj jasno odraža v manj razviti večpomenskosti ostalih besed z isto osnovo. Tako samostalniki *avsštotinga* lahko pomeni a) 'opremo', in b) 'balo', pri čemer so govorcu za drugi, dodatno po vzorcu nemške besede *Ausstattung* prevzeti pomen na razpolago drugomestni sinonimi *bala*, *bališ*, *fantora*, *blago* [bwah'u:]; *banka* in *kišta* [či:šta], medtem ko se glagol *avsštotati* uporablja izključno v pomenu 'opremiti'. Zato je pomen a) opredeljen z oznako 2, pomen b) pa s 3.

1.1.1.5 V četrto skupino spadajo v jezikovne sisteme slovenskih govorov in narečij popolnoma neintegrirane individualne inovacije in inter-

¹⁴ Definicija oznake 3: »Wörter mit *aktualisiertem* Stilwert. Wörter und Wortbildungselemente der zweiten Sprache (der deutschen und der slowenischen Verkehrs- und Umganssprache), die vom Sprecher zum Zwecke sprachlicher Aktualisierung der Rede eingesetzt werden (sog. »Zitatlehnwörter«). Es handelt sich hierbei um lexikalische Innovationen, die in die *Sprachnorm* der slowenischen Volkssprache in Kärnten nicht integriert und für den Sprecher/Hörer markiert sind.«

ference, katerih glavna značilnost je pač priložnostna tvorba ali pa priložnostno prevzemanje nemških ali drugih jezikovnih sredstev.¹⁵ Zato ni presenetljivo, da ta skupina kaže skoraj ničto besedotvorno sposobnost (0,06). Opraviti imamo torej z besedami in pojmi, ki jih kompetentni govornici sploh ne uporabljajo v govornih realizacijah z vsakdanjo tematiko in v normalnih govornih položajih oz. jih pri sogovornikih imajo za 'nepravilne'. Deloma gre tudi za tujke, ki v primerjavi s sinonimno nemško izposojenko kažejo nižjo stopnjo integracije v slovenski pomenski, oblikoslovni ali glasovni sistem. Tako je npr. izposojenka *ajnkomen* z ničtimi končniškimi morfemi po vzorcu slovenskih samostalnikov z ničtimi končnicami uvrščena v moško sklanjatev, medtem ko je njen sinonim *ajnkomna* s pomočjo končniškega morfema *-a* po vzorcu drugih nemških izposojenk uvrščen v prvo žensko sklanjatev.

1.1.1.6 V skupino besed z oznako 5¹⁶ so uvrščene besede, pri katerih imamo opraviti z očitnimi pomotami zapisovalcev: za nepravilen fonetičen zapis, kot npr. *awfsac*,¹⁷ za nepravilno opredelitev pomena, kot npr. *antres*¹⁸ v pomenu 'Adresse/naslov' namesto 'Zinsen/obresti' itd. Najbolj značilne primere te vrste je najti v monografiji o nemških izposojenkah v mohliškem narečju Ch. Nogradnikove.¹⁹ Tako npr. navaja besedo *betər* v napačni glasovni obliki, ji pripisuje napačni pomen Wetter in v oklepaju navaja še pomena Wind, Witterung.²⁰ Podobno velja za pomen *abschmalzen*, ki ga Isačenko navaja pri besedi *bajšati*,²¹ za pomen Arzt, ki ga Nogradnikova beleži pri izposojenki *arcat*²² itd.

¹⁵ Definicija oznake 4: »Spontane individualsprachliche Innovationen in bilingualer Kontaktsituation, die vom kompetenten Sprecher/Hörer weder als normal noch als richtig empfunden werden (= spontane, in die Sprechnorm der slowenischen Volkssprache in Kärnten nicht integrierte lexikalische Interferenzen).«

¹⁶ Definicija oznake 5: »Wörter, die von kompetenten Sprechern/Hörern nicht in das Schema der fünf oben angeführten Kategorien eingeordnet werden können.«

¹⁷ A. Issatschenko, Die Dialekte des Jauntales in Kärnten (fil. dis., tipkopis), Wien 1953, str. 99: »awfsac«.

¹⁸ Ch. Nogradnik, Die deutschen Lehnwörter in der windischen Mundart von Möchling im Jauntale (fil. dis., tipkopis), Wien 1964, str. 55: »Adresse: antr̥ß, /.../ aus wien. atréß.« Avtorica je na podlagi nemške jezikovne kompetence očitno dekodirala tujko *antres* v pomenu podobne besede *atres*.

¹⁹ Gl. op. 17.

²⁰ Nogradnik n. n. m., str. 168: »Wetter: betər, sg. m. (auch Wind, Witterung), mhd. weter, weter«.

²¹ A. Isačenko, Narečje vasi Sele na Rožu, Ljubljana 1959 (Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 16, Fil.-ling. odsek 4), str. 63: »bajšat 'abschmalzen'«.

²² Nogradnik n. n. m., str. 57 in str. 41.

2.0 Podobnega sistema postopnega približevanja jezikovni resničnosti se graški raziskovalni kolektiv poslužuje tudi pri zbiranju diatopnih sinonimov oz. pri opredeljevanju izoleks.

2.1 V gradivu, zbranem za Thesaurus, najprej opredeli vse sinonimne besede ter jih začasno kvalificira kot raznomestne, diastratične in funkcijske sinonime. Besede z večjim številom diatopnih sinonimov preveri s skupino izbranih in lahko dosegljivih informantov (študentje, profesorji Državne gimnazije za Slovence v Celovcu, sodelavci projekta), oceni perspektivnost ankete in oblikuje vprašalne listke, na katerih so za posamezne besede oz. pojme že navedeni in s številkami šifrirani vsi znani diatopni sinonimi in je predviden prostor za morebitne dodatne odgovore in informacije.

2.2 Te vprašalne listke razpošlje učiteljem in duhovnikom na dvojezičnem ozemlju, učencem Državne gimnazije za Slovence in učenkam Gospodinjске šole v Št. Jakobu v Rožu. Na osnovi odgovorov — 200 do 250 za vsako besedo — raziskovalni kolektiv lahko opredeli približno razširjenost kake izolekse, predvidi težave, ki bi utegnile nastati pri zapisovanju (homonomije, vpliv knjižnega jezika, razlike v materialni kulturi ali v pomenskih sistemih ipd.), in oblikuje prve delovne hipoteze. Delovne hipoteze operacionalizira v odgovarjajoča vprašanja in včasne karte vriše razširjenost izoleks, vendar pri tem še ne upošteva njihove glasovne podobe, ker zapisi na vprašalnih listkih niso dovolj zanesljivi. Vprašanja inčasne karte služijo nato izbranim zapisovalcem kot gradivo za anketiranje s pomočjo magnetofonskih zapisov. Transkripcija magnetofonskih zapisov šele omogoči tudi točno opredelitev glasovne podobe raznomestnih sinonimov. Podatki, zbrani s pomočjo vprašalnih listkov, in podatki, zbrani s pomočjo magnetofonskih zapisov, služijo kot gradivo za oblikovanje dokončnih kart, pri čemer pa je iz uporabljenih simbolov točno razvidna ne samo razširjenost izolekse in glasovna podoba zbranih raznomestnih sinonimov, ampak tudi način anketiranja, saj je — v skladu z našimi uvodnimi opombami — zadnja informacija tudi važna za oceno zanesljivosti podatkov. S tem pa, da zapisovalec pri izvajanju ankete že razpolaga z osnovnimi informacijami o razširjenosti izolekse in o problemih, ki se lahko pojavijo pri zapisovanju, lahko točneje opredeli vsa odstopanja in se z dodatnimi vprašanji dokoplje do dejanske jezikovne resničnosti, skratka, da zastavi svoja vprašanja tako, da je z njimi mogoče zajeti ves splet besed, ki je povezan z anketirano besedo.

2.2.1 Kako potrebna je taka previdnost in najmanj dvostopenjski raziskovalno-procesni model, bi ponazoril z naslednjim primerom. Kot je znano, členi nemščina pojav »nitkast/ih/ izrast/kov/ na koži sesalcev«²³ v en sam pojem, ki ga poimenuje z eno samo besedo, namreč *Haar*. V slovenskem knjižnem jeziku se ta izsek resničnosti členi v dva pojma, namreč, v 'nitast/e/ izrast/ke/ na človeški glavi',²⁴ *lase*, in v 'ostale nitaste izrastke na človeškem telesu in na koži sesalcev', *dlako*. Ko smo spraševali po raznomestnih sinonimih za 'brke', smo zabeležili sinonime *pose*, *muštake*, *šnavce*, *ruse* in *rese*. *Ruse* navaja Pleteršnik (Plet. II, 445) v pomenu »Schnurrbart«/'brki', vendar samo z regionalno opredelitvijo »Št.[ajerska]«, medtem ko za *reša* navaja v ednini med drugim pomenom 1) »die Granne an der Ähre; — 2) »ein steifes Haar«, v množini pa 3) »der Knebelbart, der Schnurrbart«, kar ima iz Gutsmana²⁵ oz. Cigaleta (Plet. II, 420). V pomenu, ki ga Pleteršnik navaja pod 1, je *resa* razširjena tudi na Koroškem, zaradi česar je bilo računati z morebitnim konfliktom homonimije. Ko smo zaradi tega v okviru ankete z izbranimi informanti skušali opredeliti pomenski obseg besede *resa*, smo ugotovili, da se členitev pomenskega polja 'nitkasti izrastki na koži sesalcev/človeka' v nekaterih narečjih razlikuje tudi od slovenskega standarda, da pa je ta členitev zaradi raznih interferenc pri manj kompetentnih govorcih precej labilna. Tako ponekod razlikujejo med *dlako* pri živalih in *resami* pri človeku, med *dlako* na prsih in *resami* ali *lasmi* pod pazduho in nad spolovilom (nevarnost tabujev) itd. Ker pa vseh teh možnosti nismo predvideli, bo vsaj v tistih narečnih prostorih, v katerih smo zapisali besedo *resa*, treba zastaviti anketo znova ali pa jo vsaj dopolniti z dodatnimi vprašanji.

3. V zapletenem jezikovnem položaju, v katerem ni računati samo z močnimi narečnimi razlikami, ampak tudi z interferencami med jezikovnimi sistemi narečij na eni strani ter slovenskega knjižnega jezika in stičnega jezika, tj. nemščine, na drugi strani, se torej zdi uveljavljanje večstopenjskega raziskovalnega postopka po sistemu povratnega vzvoda eden najbolj perspektivnih pristopov, saj se je tako mogoče izogniti apriorističnim ocenam jezikovnega gradiva.

²³ SSKJ I, 423.

²⁴ SSKJ II, 558.

²⁵ O. Gutschmann, *Deutsch Windisches Wörterbuch*, Klagenfurt 1789, str. 158: »Knebelbart, vofe, refe, v. Z.«; str. 264: »Schnauzbart, vofe, refe, berke, v. Z. Der »einen Schnauzbart trägt, vofovez, refovez«; str. 540: »Refa, Ehrens Spitze: Sacher, Wassergewächs: refe, v.[iel] Z.[ahl] Schnautzbart«.

ZUSAMMENFASSUNG

Aufgrund der im Rahmen des Forschungsprojektes »Inventarisierung der slovenischen Volkssprache in Kärnten« gewonnenen Erfahrung setzt sich der Verfasser für eine Befragungstechnik nach dem Feedback-system ein. Daten und Erfahrungen, die auf der n -ten Stufe des Forschungsprozesses gewonnen werden, sollen als Ausgangsdaten für das Forschungsverfahren auf der Stufe $n + 1$ eingesetzt werden.

Das Verfahren wird an zwei Beispielen illustriert:

Bei der Erfassung des in der dialektologischen Literatur und in anderen publizierten Dialektaufnahmen zur Verfügung stehenden sprachlichen Materials erwies es sich als notwendig, dieses nach semantischen, stilistischen und funktionalen Kriterien zu ordnen. Das Material wurde zunächst mit Hilfe von ausgewählten Informanten mit Qualifikatoren versehen, worauf versucht wurde, für die so entstehenden Klassen auch strukturelle Merkmale zu bestimmen. Mit Hilfe dieser strukturellen Merkmale wurde die Erstentscheidung überprüft bzw. korrigiert.

Auch bei der Untersuchung lexikalischer Isoglossen (Isoloxen) wird ein ähnliches Verfahren angewandt. Mit Hilfe von Fragezetteln wird eine Erstinformation eingeholt, mit deren Hilfe voraussichtlich auftretende Probleme bestimmt werden können. So kann dem Befrager bereits eine entsprechende Anleitung bezüglich der jeweils durchzuführenden Kontrollen in die Hand gegeben werden.

Besondere Aufmerksamkeit wird jenen Problemen, die bei Nichtbeachtung struktureller Unterschiede zwischen dem Slowenischen und dem Deutschen, aber auch zwischen den dialektalen Systemen und Subsystemen und den entsprechenden Systemen des slowenischen Standards entstehen können, gewidmet.

K REGIONALNI PORAZDELITVI IZOLEKS V SLOVENSКИH NAREČJIH NA KOROŠKEM

Koroška narečja so bila določena predvsem na podlagi fonoloških in oblikoslovnih značilnosti. Besedje s svojimi izoleksami dostikrat odkriva drugačne medsebojne zveze in različnosti tega jezikovnega področja.

Carinthian dialects have been defined on the basis of phonological and morphological features. The lexicon with its isolexes often reveals somewhat different interconnections and distinctions of this language territory.

0 Naslednji referat poskuša opredeliti začasno tipologijo nekaterih izoleks slovenskih govorov na Koroškem. Podatki so rezultat ankete, ki so jo sodelavci graškega raziskovalnega projekta Inventarizacija slovenskih govorov na Koroškem izvedli s pomočjo 72 vprašalnih listkov.¹ Rezultati ankete na drugi stopnji raziskovalnega poteka s pomočjo kontrolnih vprašalnic za magnetofonske posnetke še niso popolnoma izvednoteni. Za anketo so bili izbrani pojmi, za katere je bilo bodisi na podlagi terenskih izkušenj bodisi iz podatkov v literaturi pričakovati raznokrajevne sopomenke (diatopne sinonime).

0.1 Število raznokrajevnih in funkcijskih sopomenk, ki so bili ugotovljeni za posamezne pojme, se giblje med enim in 29. Zaradi boljše preglednosti bi se v glavnem omejil na tiste primere, za katere smo dobili po dve raznokrajevni sopomenki.

0.2 Pri opisu izoleks iz praktičnih razlogov uporabljamo tradicionalne dialektalno-geografske oznake »podjunsko, rožansko, ziljsko narečje« (ali kratko Podjuna, Rož, Zilja).

0.2.1 Obirsko narečje v glavnem prištevamo k podjunkskemu,² področje Celovške kotline, Gure in področje Baškega jezera pa k rožanskemu na-

¹ O poteku anketiranja primerjaj E. Prunč, *Forschungskonzept zur Inventarisierung der slowenischen Volkssprache, Ermittlung von Isolexen (Teilziel III)*, v: *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten. (Grundsätzliches und Allgemeines)*, Hrsg. v. S. Hafner und E. Prunč, (Slowenistische Forschungsberichte, 1. Band, v nadaljnjem SFb 1), Graz 1980, str. 46–47, ter E. Prunč, *K problematiki anketiranja v dvojezičnih prostorih v tej številki SR*.

² Za to govori tudi ugotovitev L. Karničarja, po kateri se besedje obirskega narečja bistveno loči od selskega (rožanskega tipa), zaradi česar avtor sklepa na naselitev obirskega področja s podjunske strani, gl. L. Karničar, *Die Mundart von Ebriach/Obirsko*, Phil. Diss., Graz 1979, str. 13.

rečju in jih posebej omenjamo le, če se razlikujejo od navedenih narečnih baz.

Pri določitvi podjunskih govorov sledimo A. V. Isačenku,³ pri ziljskih govorih pa N. Paulssenu.⁴ Na problematiko navedenih dialektalno-geografskih pojmov bi rad opozoril ob koncu svojih izvajanj.

1.0 V začasni tipologiji lahko razlikujemo 4 glavne tipe: v tipih 1 do 3 obsega izoleksa po eno narečje in se razlikuje od izolekse v ostalih dveh, ki imata potemtakem isto raznokrajevno sopomenko, v tipu 4 pa je območje slovenskih koroških narečij razdeljeno v dva približno enaka dela (vzhod : zahod). V tipu 1 se poimenovanje podjunskega narečja (dva primera) razlikuje od skupnega rožansko-ziljskega izraza (*lopa*, *streha* : *veža*, *marela*).

1.1 V pretežnem številu primerov tega tipa poteka meja izoleks skozi področje podjunskih narečij (tip 1 A), se pravi, da so »podjunski« izrazi razširjeni le v enem delu podjunskih govorov. To velja zlasti za vzhodni del, kjer srečujemo namesto splošnokor. *žebrati* 'moliti' še *modliti*,⁵ vzh. podjunsko *skuren* proti *grd*,⁶ izraza *ruse* in *vose* proti *moštace*, *šnavce* 'brki' itd.

1.1.1 Poseben primer je podtip 1 B, v katerem ziljsko-rožanska izoleksa sega na področje Dravcev. Temu tipu prištevamo raznokrajevno razširjenost izrazov za *teden* proti *nedelja*, *slišati* proti *podj.* in *obirsko čuti* itd.

1.2 V tipu 2 se središčni izraz razlikuje od obrobnege, se pravi ziljsko-podjunskega. Pri tem gre pogosto za ohranitev slovenskega etimona v nasprotju z nemško izposojenko ali kakšno drugo slovensko besedo na ostalih dveh področjih. Tako srečujemo v večjem delu rožanščine izraz *grodi* za *rebra*, prav tako pozna le še rožanščina staroslovansko besedo *ol* [wù:], [wù:w] 'pivo', medtem ko v drugih koroških narečjih že prevladuje nemška izposojenka *pir*. Podobno ploskev najdemo za romansko izposojenko *taberna* proti preostalo koroško *birchavz*, *gosthavz*.

1.2.1 Analogno tipu 1 B tudi pri tipu 2 A sega del izoleks rožanskega narečja na področje Dravcev. To velja npr. za *kosilca* proti *broštek* v drugih kor. narečjih, rož. *semenj* proti *podj.* *žegnanje* in zilj. *žegen* itd.

³ Prvič v svoji disertaciji leta 1933, gl. Alexander Issatschenko, Die Dialekte des Jauntales in Kärnten, Phil. Diss., Wien 1935.

⁴ Gl. Viktor Paulssen, Lautlehre des slowenischen Gailtalerdialektes in Kärnten. Phil. Diss., Wien 1935.

⁵ Prim. SFB 1, str. 262, ter karto, priloženo k SFB 1.

⁶ Prim. SFB 1, karta 3, str. 257.

1.3 V tipu 3 se razlikuje ziljski izraz od skupnega izraza v Rožu in v Podjuni. Ziljski izraz za česen *česnek* proti rož., podj. *k(l)ob(l)eh*, podobno območje imajo zilj. *vilaž* proti kor. *vigred*.⁷ V ta tip sodi tudi precejšnje število romanskih izposojenk, čeprav z različno zemljepisno razširitvijo, npr. *kavža* proti kor. *uržeh* 'kriv' sega od zahoda do bistriškega narečja, *kandela* proti kor. *sveča* pa od zgornjega (zah.) Roža do Zilje, medtem ko je rom. izposojenka *fac(o)netl*⁸ proti kor. *hadra*, *hadra* (ruta) razširjena do področja Baškega jezera.

1.4 Tip 4 deli koroško narečno področje na dve približno enako veliki skupini, pri čemer poteka meja v severno južni smeri v večini primerov med Št. Jakobom in Svečami. To velja za izraze *vreme* (vzh.) proti *ura* 'vreme' (zah.),⁹ *turka* in *turščica* proti *sir* ter *cegelj* proti *kruncelj* 'ledena sveča' itd.

1.5 Med preostalimi številnimi možnostmi zbuja posebno pozornost še sovpadanje zahodnoziljskega dela (brško-goriški govor in del Ponagorcev) z Zgornjim Rožem in vzhodno Ziljo, ki ga je mogoče ugotoviti pri številnih primerih, npr. *hruške* proti *čompe* 'krompir', *kufnjak* proti *baba* 'jurček, boletus edulis', *krofljica* proti *petelinčič* 'zvonček, leucojum vernum, L.'

2.0 Ta tipologija velja le kot začasna, saj niti izbor niti število primerov nista dovolj reprezentativna, da bi omogočila dokončno določitev in jezikovno zemljepisno ter zgodovinsko oceno posameznih tipov izoleks.

Kartografiranje podatkov je posebej težavno tedaj, ko se ne pojavljajo samo raznokrajevne, temveč tudi funkcijske sopomenke, besede z različnimi čustvenimi in stilističnimi odtenki, motnje v sistemih itd. Tak primer bi ponazorili z 29 izrazi za 'klofniti': *muzniti*, *čofniti*, *klofutniti*, *prisoliti*, *otepsti*, *pritisniti*, *flekniti*, *birmati*, *klofniti*, *pritamuzniti*, *prita-vezniti*, *košniti*, *klofincati*, *žlepniti*, *mahniti*, *tenfniti*, *primazati*, *prišivati*, *obrisati*, *obeliti*, *priknoflati*, *pritegniti*, *flinzniti*, *flekniti*, *focniti*, *osekati*, *lezniti*, *prilezniti*, *pahniti* itd. Prav tako je bilo težko zemljepisno razčleniti izraze za *pikapolonico*, ker je bila vrsta izrazov navedena le za eno ali dve vasi. Najzanesljivejše podatke smo našli pri pripadnikih starejšega rodu. Od vzhoda proti zahodu navajam naslednja poimenovanja:

⁷ Rezultati so objavljeni v SFb 1, str. 266–270.

⁸ Za del glasovnih oblik tipa [frcnetl], [fcnetl] južno od Beljaka (od Podkloštra do Ledince) je posredovanje nemških narečij zelo verjetno. Prim. F. Bezlaaj, Et. slovar slovenskega jezika, I. Ljublj. 1977, str. 126. Na zahodni Zilji se srečujejo glasovne oblike kot [pcnetl], [canetl].

⁹ Etimon [ura] je sicer ohranjen tudi v spodnjem Rožu ter zahodni Podjuni, zlasti v izrazih [lepa ura], [huda ura].

miorca mavorca, marinček, pikapolonica, božina, pinčka, cinca marina, mavrica, božji volej, pivica pavica, šprunca, šprinca, špinca, krinca medinca, plevica, božja kravica, bogcev volej, šprinca špranca, štanca moranca, bogov voljč, čeber, tičica tačica, bogov maholč, bogcev konjčič, bogcev čebrč.

3.0 Ob koncu ugotavljamo:

3.1 Z zanesljivostjo podatkov srednjega in mlajšega rodu je tesno povezano tudi vprašanje, ali gradivo, ki smo ga zbrali proti koncu 70-ih let, odraža tudi starejše stanje. Na drugi stopnji raziskovanja s pomočjo vzratnosti smo namreč ugotovili, da so številne izolekse že pred nekaj desetletji potekale drugače. To velja npr. za izraza *kosilca* in *ol*, ki ju očitno izpodrivajo nemške izposojenke, ki pa sta še v 19. stol. zavzemala očitno veliko večji prostor.

3.2 Ker besedne izoglose le redko sovpadajo z glasovnimi, jih je težko opisati s tradicionalno klasifikacijo narečij. Nastale so predvsem z vidika diahronne fonologije.

3.3 Raziskati bo treba, ali so različni tipi izoleks — zaradi omejenosti prostora smo jih lahko predstavili le sedem — med seboj tudi genetično povezani, ali pa gre pri tem le za slučajno in površno sovpadanje. Dokaze za strukturalno pogojene pojave nam trenutno nudi nenavadno visoko število arhaizmov v Rožu kot tudi večja razširitev romanskih izposojenk v narečjih Zilje in Roža.

3.4 Preveriti bo treba, ali je nenavadno sovpadanje izrazov rožanskega narečja z narečjem Dravcev lahko indikator za prejšnje prometne prostore, pri čemer bi bilo treba upoštevati tudi bolj severna, danes že ponemčena področja.

3.5 Zaradi urbanizacije, sodobnih selitev, vpliva sredstev množičnega sporočanja, šole, uprave itd., kar služi pospeševanju germanizacije, pa tudi zaradi prodiranja slovenskega knjižnega jezika in sprejemanja vse večjega števila mednarečnih izposojenk je ostalo le še malo časa za zbiranje kolikor toliko zanesljivih jezikovno zemljepisnih podatkov. Zbiranje gradiva pa bo v naslednjih letih imelo prednost v raziskovalni dejavnosti našega inštituta.

OBLIKOSLOVNE PREMENE ŽENSKE A-JEVSKE SKLANJATVE V GOVORU OBIRJA IN SEL

Premene *l-w* in *k-c*, *g-z* ter *h-s* se počasi izgubljaajo; v veliki meri so sedaj odvisne od pogostnosti rabe ustreznih besed in od starosti govorečih. Na odpravo ali ohranitev premen vpliva v precejšnji meri pomensko in slovnično razločevalna obremenitev premenskih oblik.

The *l-w* as well as *k-c*, *g-z* and *h-s* alternations are slowly disappearing; they now largely depend on the frequency of the corresponding words and on the age of the speaker. The loss or preserving of these alternations is often proportional with functional load of the alternating forms in grammar and meaning.

0 V svojem prispevku se zavestno omejujem na dva tipa premen ženske a-jevske sklanjatve, in sicer na premeno *l/w* in na premeno mehkonobnojezičnih nezvočnikov *k — g — h* s palataliziranimi ustreznici. Za prvi tip premen navajam po štiri primere z etimološkim *v* (*krava, glavva njiva, sova*), po štiri primere z etimološkim *l* (*smola, pila, čebela, štala*), po štiri z etimološkim oz. knjižnim *lj* (*sablja, nedelja, zemlja, žemlja*), za drugi tip premen pa sledita po dva primera z osnovo na *-k* (*roka, mlaka*), *-g* (*noga, draga*) in *-h* (*streha, muha*).

0.1 Anketiral sem ljudi iz treh starostnih skupin: I > 60, II 20–60, III < 20. Pri tem niso bila upoštevana merila socialne pripadnosti, spola ali šolske izobrazbe. Anketiranci stalno živijo v svojem kraju in so po večini kmečkega stanu, se pravi — z vsemi pridržki — blizu tipu tako imenovanega »idealnega govorca« v smislu klasične dialektologije. V III. skupini je opaziti znatno širši krog govornega občevanja ob prireditvah, v športu itd. ter večjo mobilnost. V vsaki skupini sem izbral po tri informante, skupno devet v vsakem kraju. Število je seveda prenizko, da bi bilo lahko reprezentativno, zaradi česar ima predmetna raziskava samo značaj predhodne sonde. Starost informantov je bila naslednja:

	Obirsko	Sele Fara
I	76, 75, 72	I 66, 60, 60
II	59, 44, 58	II 47, 48, 38
III	19, 18, 20	III 11, 15, 15

Z anketo sem določal roditelja in mestnik ed. ter imenovalnik oz. tožilnik mn.¹

¹ Po im./tož. mn. sem vpraševal tudi, ker je bilo poleg premene v nekaterih akutiranih besedah z *i/e* v osnovi pričakovati v množini metatonijo. To je bilo potrjeno v primerih *njiva* in *streha*:

1.0 *l/w* Ne bi se spuščali v obravnavo zgodovinskega razvoja *l-ov*,² za koroška narečja vemo iz literature,³ da sta srednji *l* in *l'* sovpadla in da je v fonemskem inventarju sodobnih slovenskih narečij na Koroškem najti le srednji *l* in *w*. Za *l* bi v večini⁴ slovenskih narečij bilo pred zadnjimi samoglasniki pričakovati v glavnem *w* (*švapanje*),⁵ pred srednjimi pa *l*.

Vendar razvrstitev *l* in *w* v koroških narečjih ni enotna, niti ne, kot ugotavlja Zdovec,⁶ v govorih jugovzhodnega dela Podjune — zaradi česar se hočem omejiti le na govor Obirčanov in Selanov.

1.0.1 Dosedanja dialektološka literatura, zbrana v dokumentacijskem gradivu projekta za inventarizacijo slovenskih govorov na Koroškem v Inštitutu za slavistiko v Gradcu, ki je deloma že predstavljena v poizkusnem zvezku⁷ oz. ki bo izhajala v obliki tezavrusa slov. govorov na Koroškem,⁸ se doslej ni posebej ukvarjala z oblikoslovnimi premenami.

1.0.2 Pri analizi podatkov smo izhajali iz domneve, da tako z vidika zgodovinske fonologije utemeljene kot tudi analogne premene zavirajo in pospešujejo sistemski dejavniki, zlasti enakoglasnice. Poleg njih pa bo računati tudi z različnimi sociolingvističnimi dejavniki.

1.1 Pri etimološkem *v*-ju po pravilih zgodovinske fonologije ne bi bilo pričakovati premene z *l*-om, tako da si pojavljanje *l*-a v nekaterih sklonih primera *njiva* v Selah, npr. [na hí:l]⁹ (dva informant), rod. [hí:li]

		Obirsko		Sele Fara	
		Akut	Cfl.	Akut	Cfl.
<i>njiva</i>	rod. ed.	9 inf.	ø	9 inf.	ø
	im./tož. mn.	1 inf.	8 inf.	3 inf.	6 inf.
<i>streha</i>	rod. ed.	9 inf.	ø	9 inf.	ø
	im./tož. mn.	3 inf.	6 inf.	1 inf.	8 inf.

² Gl. F. Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika*, I, Konzonantizem, Ljubljana 1924, str. 2—70.

³ P. Zdovec, *Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten, Lautlehre und Akzent der Mundart der »Poljanci«*, Wien 1972, str. 120.

⁴ Prim. T. Logar, *Slovenska koroška narečja — zgodovinska vez med Slovenci tostran in onstran Karavank*, v: *Koroški kulturni dnevi 1*, Zbornik predavanj (uredila E. Prunč in G. Malle), Maribor 1973, str. 69.

⁵ Na centralnem območju Poljancev je *l* pred *e* v končnici realiziran tudi kot *-we*: npr. Rinkole [çò:kwe, š:rgwe, wí:we], gl. P. Zdovec, n. m., str. 123. Za transkripcijo prim. op. 9.

⁶ P. Zdovec, n. m., str. 125.

⁷ *Lexikalische Inventarisierung der slowenischen Volkssprache in Kärnten*, Hrsg. v. K. Hafner und E. Prunč, Graz 1980 (= *Slowenistische Forschungsberichte*, Band 1), v nadaljnjem citirano kot SFB 1.

⁸ Gl. SFB 1, str. 42—44 in E. Prunč, *K problematiki jezikovnega anketiranja v dvojezičnih prostorih v tej številki SR*.

⁹ Narečni primeri so prepisani po sistemu, predlaganem v SFB 1, str. 85—102, in stojijo v oglatem oklepaju, knjižne besede pa so podane v kurzivu.

(dva informanti), lahko razlagamo le kot analogijo po tipih z osnovo, ki se končuje na *l*. V primeru *krava* premene *l/w* ni, ker bi tako prišlo do enakozvočnosti z nekaterimi skloni besede *kralj*: kot posledica ničte stopnje moderne vokalne redukcije so namreč v obirskem in selskem govoru reducirani v spregatvi in sklanjatvi vsi končni *i*, *o* in *u*, tako da [qrá:w] pomeni daj., mest., tož. ed. (*krava*), [qrá:l] pa im., mest., daj. ed. (*kralj*), npr. [na qrá:w ≠ na qrá:l]. V primerih, kjer ne prihaja do enakozvočnosti, se večina besed z etimol. *v* uravnava po tipu z osnovo na *l*. Taka zakonitost je dosledno izpeljana v primeru *glava* (glej razpredelnico 1).¹⁰ Podobno velja za primer *njiva*, kar je zabeleženo tudi v narečni literaturi, npr. rod. ed. Globasnica [gní:le],¹¹ Slov. Plajberg [ɣní:le ~ ní:le]¹², mest. ed. Celovška kotlina [hní:lə],¹³ Rož [hní:lə],¹⁴ Globasnica [gní:li],¹⁵ im./tož. mn. Celovška kotlina [hni:le],¹⁶ Plaznica [hni:le]¹⁷ itd.

V primeru *sova* premena z *l* ne nastopa, ker bi tako nastala enakozvočnost z nekaterimi skloni besede *sol* [pər sów] (*sova*) ≠ [pər sóll] (*sol*).¹⁸

Iz navedenega sledi, da je vse te primere treba obravnavati posamič, upoštevajoč pri tem poleg glasoslovnih pravil predvsem sistemske dejavnike. V vseh primerih, v katerih oblikoslovne premene podpirajo tudi sistemski dejavniki, je bilo opaziti presenetljivo stalnost glasovnih realizacij ne glede na starostno pripadnost informanta.

1.2 V nasprotju z nazadnje omenjenimi primeri pa je bilo v besedah z etimol. *l smola* in *pila* opaziti v obeh govorih, da III. starostna skupina pričenja odstopati od narečne norme starejših, ki praviloma izgovarjajo *l* pred *i/e* kot *l*. Zaradi boljše preglednosti navajam vse podatke primera *pila*.

¹⁰ Da informanti pri tem ne izhajajo iz etimoloških glasov, dokazujeta hiperkorektni obliki, ki so ju realizirali govorci na vprašanje po knjižni ustreznici narečne oblike za *glavo*. Dva informanta na Obirskem sta namreč na to vprašanje navedla obliko [gwá:la].

¹¹ P. Zdovc, n. m., str. 127, ter P. Zdovc, Die Mundart des südöstlichen Jauntales in Kärnten (Fil. dis.), Wien 1969, str. 206, 205, XLVII.

¹² J. Šašel, F. Ramovš, Narodno blago iz Roža, Maribor 1936–1937 (Arhiv za zgodovino in narodopisje 2), str. 29, 105.

¹³ S. K. Sturm-Schnabl, Die slovenischen Mundarten und Mundartreste im Klagenfurter Becken, (Fil. dis.), Wien 1973, str. 131.

¹⁴ F. Ramovš, Historična gramatika slovenskega jezika VII, Dialekti, Ljubljana 1935, str. 16.

¹⁵ P. Zdovc, d. m., str. 127, 156, ter P. Zdovc, disertacija, str. 279, 255, XLIII.

¹⁶ S. K. Sturm-Schnabl, n. m., str. 56.

¹⁷ P. Zdovc, disertacija, str. 266.

¹⁸ Zdi se, da kračino samoglasnika v primerih [smówa] in deloma tudi [sówa] povzroča sosesčina zvočnikov, kar se lahko opaža še v primeru [zémwa] ter v dvojnicah [hwá:wa — hwówa] in [brá:da — bróda], nadalje v del. na *-l* mn., npr. [pelá:le — peléle], [dà:le — dóle] in v hišnem imenu [W Jómáx] (< *jama*).

Obirsko				Sele Fara			
Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.	Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.
1	<i>pi:le</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:le</i>	1	<i>pi:li</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:li</i>
2 I	<i>pi:le</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:le</i>	2 I	<i>pi:li</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:li</i>
3	<i>pi:le</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:le</i>	3	<i>pi:li</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:li</i>
4	<i>pi:le</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:le</i>	4	<i>pi:roi/N</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:roi/N</i>
5 II	<i>pi:we</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:we</i>	5 II	<i>pi:li</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:li</i>
6	<i>pi:we/N</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:we/N</i>	6	<i>pi:li</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:li</i>
7	<i>pi:we</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:we</i>	7	<i>pi:roi</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:roi</i>
8 III	<i>pi:we</i>	<i>pi:l</i>	<i>pi:we</i>	8 III	<i>pi:li</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:li</i>
9	<i>pi:we</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:we</i>	9	<i>pi:roi</i>	<i>pi:w</i>	<i>pi:roi</i>

Odstopanje se pojavlja tudi v primeru *štala* (beseda je redka in označuje na Obirskem in v Selah le nekaj pomožnih hlevov na polju). Za dva informanta iz Sel in enega na Obirskem je bil mest. ed. že [w štá:w]. V dodatnem, kontrolnem primeru se je izkazalo isto: brat in sestra sta se v Selah razgovorila o tem, ali kri teče [pu ži:w] ali [pu ži:l]. V besedi *čebela* bi premena z *w* pomenila delno homonimijo z domačim izrazom [bǎčé:w -a] (mest. ed. [pǎr bǎčéw ≠ pǎr bǎčé:l]), kar se uporablja sopotensko za a) panj, čebelje korito (npr. [pǎ:ət bǎčé:wu mà:m]) in b) roja, muho (npr. [mǎ:čǎn bǎčé:w; bǎčé:w je rò:ju]). Kljub temu pa je en informator na Obirskem pokazal negotovost¹⁹ v rod. ed., v Selah pa se je pri enem iz III. skupine pojavil v mest. ed. *w*: [pǎr bǎčé:w].

V tej skupini očitno delujejo tako sistemski kot sociolingvistični dejavniki, pri čemer je stabilnost realizacije očitno v soodvisnosti od pogostnosti besede in starosti informanta.

1.3 V tretji skupini imamo opraviti s primeri s predkončniškim etimol. oz. knjižnim *lj*. Kot refleksi za *lj* bi v vseh položajih pričakovali *l*. Premene z *v* si torej tudi v tem primeru lahko razlagamo samo po analogiji, npr. im. ed. [zémwa], tož. ed. [na zému], oz. poudarjeno [na zè:mu]. Le pri najstarejših govorcih je tu in tam še slišati v im. ed. *l*, npr. [zè:m̩la], [žè:əmla]. So pa tudi primeri, v katerih je analogični *v* razširjen celo v položaju pred sprednjim samoglasnikom, vendar je ta pojav opaziti pretežno v III. starostni skupini in v primerih, kjer gre verjetno za izgrajevanje nasprotja med rod. ed. in im./tož. mn. s pomočjo soglasniške premene *w/l*. Tako je po en informant v obeh krajih realiziral im./tož. mn. besede *sablja* kot [sǎ:bwe] oz. [sǎ:bwi], medtem ko je v rod. ed. nastopal *l*. V primeru *nedelja*²⁰ 'der Sonntag' premene ni bilo, in sicer, kot domnevamo, zaradi enakozvočne besede *nedel* 'praznik', npr. mest.

¹⁹ V preglednicah je označena z N.

²⁰ Drugačno stanje je pričakovati v narečjih, v katerih se beseda *nedelja* uporablja v koroškem narečnem pomenu za *teden* in za *nedeljo*, ker je tu treba računati s trojno enakozvočnostjo.

ed. [na nedé:w] (*nedel*) ≠ [na nedé:l] (*nedelja*). Pa tudi v primeru *žemlja* se je — podobno kot v besedi *sablja* — pojavil pri enem informantu iz III. skupine na Obirskem v im./tož. mn. *w* [žé:əmwe].

Če torej na kratko strnemo doslej povedano, lahko ugotovimo, da je najprej očitno delovala težnja k uravnavanju primerov s predkončniškim *v* po besedah s predkončniškim *l*, nato pa se pojavi še težnja po uravnavanju primerov s predkončniškim *lj* po tipu besed z *l* na koncu osnove. Odstopanja od te težnje so najprej zaradi oblikoslovnega in besednega sistema, v najnovjšem času pa se tem sistemskim zavoram pridružujejo še sociolingvistični dejavniki, ki pretežno v malo pogostnih besedah razširjajo analogne premene in težijo k poenostavitvi oblikoslovnega sistema. Sporedno s tem pojavom je bilo ugotoviti tudi naraščanje nesigurnosti pri realizaciji posameznih sklonov, se pravi upadanju občutka za narečno govorno normo.

2.0 *k, g, x* — č/c, j/h/x, š

2.0.1 Pričakovati je bilo, da bo pojavljanje palatalizacije *k* — č, *x* — š, ki je določena predvsem zemljepisno, deloma odvisno tudi od starosti informatorja. Ramovš ugotavlja, da so se *k, g, x* pred *e* in *i* (na Koroškem tudi pred *e* iz *ě*) v severozahodnih gorenjskih, severnogoriških in zahodnokoroških govorih palatalizirali v č, *j* in š, v vzhodnem delu Koroškega pa je ta pojav motila analogija, ki je zopet uvedla *k, g, x* ali morda sploh ni dopustila njihovega mehčanja.²¹

To se pravi, da palatalizacija *k* — č, *x* — š zajema dosledno Ziljo in Rož in s tem tudi Sele, ne pa tudi Obirja (in Podjune sploh). Tudi po Zdovcu drugotna palatalizacija (*k* — č, *x* — š) v govorih zahodnega in jugovzhodnega dela Podjune ni znana, medtem ko je razvoj *g* — *j* razširjen v celotnem podjunskem prostoru.²² Ta zakonitost velja tudi za obirski govor: razvoj *g* — *j* je reden, oblike s kasno palatalizacijo *k* — č, *x* — š pa se uporabljajo po navadi le za oponašanje Selanov.²³ V Selah se kasna palatalizacija pojavlja v vseh anketiranih sklonih, zlasti pa, kot bomo videli, v posameznih primerih v rod. ed. in im./tož. mn.

2.0.2 Rezultati druge palatalizacije so po Zdovcu v podjunskih govorih po analogiji spet popolnoma izpodrinjeni s *k, g, x*. Refleks *c* < *k* je ohranjen le v redkih primerih, npr. Rinkole [u jò:rmacil], [na trà:wnci].²⁴ Isto velja tudi za obirski govor, kjer srečujemo v I. in II. skupini *c*:

²¹ F. Ramovš, *Konzonantizem*, str. 240, 243.

²² P. Zdovec, n. m., str. 120.

²³ Npr. [Jè:jti ti rù:šči, s tòq mósči pə drè:q] ali [Qá:či s šlè: hó:rtə pu wš:əz, pə qá:či čəpú:təli s mš:əli].

²⁴ P. Zdovec, n. m., str. 146

[U Putò:c], [u ró:c], [qrá:wa j na nò:wem mlé:c] idr. nasproti [w já:r-máq], [u wmá:q], [u Plì:bórq] itd. Toda medtem ko obirski govor pozna reflekse druge palatalizacije le v mest. ed., so v selskem govoru razširjeni tudi v rod. ed. in im./tož. mn., [ró:ci] — [mwá:ci]. V Selah lahko zasledimo tudi refleks $z < g$, npr. [u wóə:z] (*log*), medtem ko za $s < x$ ni bilo najti primerov niti v Selah niti na Obirskem.²⁵

2.1.0 Analiza podatkov je pokazala, da je v primeru *roka* pri najstarejših informantih na Obirskem v mest. ed. redni refleks *c* [w ró:c] (5 inf.), pri mlajših pa le še *k* [w ró:q] (4 inf.). V Selah je bila nesigurnost precej večja, saj so bili v II. in III. skupini zastopani kar *c* (7 inf.), *č* (1 inf.) in *k* (1 inf.). Ker je v selskem govoru kasna palatalizacija dosledno izpeljana, nastopa v im./tož. mn. [ró:či] (7 inf.), v rod. ed. pa pretežno *c* [ró:ci] (4 inf.), s čimer nastaja nasprotje med rod. ed in im./tož. mn. Pri preostalih petih informantih je bilo v rod. ed. opaziti nesigurnost oz. sta kot refleks nastopila *č* in *k* [ró:či], [ró:qi]. V tipu *mlaka* je prevladoval tudi v im./tož. mn. *c* [mwá:ci] (6 inf.), medtem ko sta dva inf. imela *č*, eden pa je bil nesiguren. Kot kontrolni primer sem izbral besedo *sraka*. Beseda je v govoru zelo redka, ker je ta ptica v kraju znana le po imenu. Izkazalo se je, da je v večini primerov v im./tož. mn. prevladoval *k* [srá:qi]. Le dva informanta sta imela *č*.

2.1.1 V primeru *noga* se v mest. ed. začenja namesto pričakovanega *j* pojavljati *x* [na nó:x], zato najmlajši izgublajo občutek za razlikovanje med tož. in mest. ed. S *x* smo dobili v mest. ed. po en primer iz III. skupine v vsakem kraju. V vseh drugih anketiranih sklonih je nastopal v obeh krajih samo *j*. Pri besedi *draga*, ki je v do sedaj ekscerpirani literaturi ni, in ki jo večina govorcev iz III. skupine ne pozna več, je prevladoval namesto pričakovanega *j* — (glej *noga*) — *h*, v mest. ed. pa tudi *x*, kar je razvidno iz celotne razpredelnice:

Obirsko				Sele Fara			
Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.	Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.
1	<i>drá:he</i>	<i>drá:x</i>	<i>drá:he</i>	1	<i>drá:ji</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:ji</i>
2 I	<i>drá:he</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:he</i>	2 I	<i>drá:ji</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:ji</i>
3	<i>drá:je</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:je</i>	3	<i>drá:hi</i>	<i>drá:x</i>	<i>drá:hi</i>
4	<i>drá:he</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:je</i>	4	<i>drá:hi</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:hi</i>
5 II	<i>drá:he</i>	<i>drá:x</i>	<i>drá:je</i>	5 II	<i>drá:hi</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:hi</i>
6	<i>drá:je</i>	<i>drá:j</i>	<i>drá:je</i>	6	<i>drá:ji</i>	<i>drá:x</i>	<i>drá:ji</i>
7	ø	ø	ø	7	ø	ø	ø
8 III	ø	ø	ø	8 III	ø	ø	ø
9	<i>drá:he</i>	<i>drá:x</i>	<i>drá:he</i>	9	ø	ø	ø

²⁵ Primer za refleks druge palatalizacije *h* — *s* sem zapisal pred kratkim v sosednji vasi, v Kortah, kjer je starejša informantka v mest. ed. uporabljala *s* [w trí:psø] (*trebuh*).

2.1.2 Neenotnost glede premene palataliziranost/nepalataliziranost nastopa tudi pri palatalizaciji *h*. Pri *muha* je bil v III. skupini v mest. ed. (Sele) razširjen *x* kar pri 5 inf. [pər mú:x], pri *streha* pa le trikrat [na stré:əx]. Pri anketiranju smo opazili, da je realiziranje palataliziranosti/nepalataliziranosti individualno različno in da je v tem tipu premene vladala še večja nesigurnost kot pri premeni *w/l*. Medtem ko je pri starejših informantih palatalizacija bolj ali manj dosledna, pri mlajših te rednosti ni bilo več opaziti. Pri dveh informantih iz II. in III. skupine je bil v rod. ed. *x*, v im./tož. mn. pa *š* [mú:xi ≠ mú:ši], iz česar bi se dalo sklepati, da premena služi za nasprotje med rod. ed. in im./tož. mn. Vsaj po mnenju enega izmed informantov (II. skupina) bi bilo mogoče tvoriti rod. ed. s *s*, množino pa s *š*. Za primer *muha* smo dobili naslednje podatke:

O b i r s k o				S e l e F a r a			
Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.	Inf.	rod. ed.	mest. ed.	im./tož. mn.
1	mú:xe	mú:x	mú:xe	1	mú:ši	mú:š	mú:ši
2 I	mú:xe	mú:x	mú:xe	2 I	mú:ši	mú:š	mú:ši
3	mú:xe	mú:x	mú:xe	3	mú:ši	mú:š/N	mú:ši
4	mú:xe	mú:x	mú:xe	4	mú:ši	mú:x/š	mú:ši
5 II	mú:xe	mú:x	mú:xe	5 II	mú:ši	mú:š	mú:xi
6	mú:xe	mú:x	mú:xe	6	mú:xi	mú:x	mú:ši
7	mú:xe	mú:x	mú:xe	7	mú:xi	mú:x	mú:ši
8 III	mú:xe	mú:x	mú:xe	8 III	mú:ši	mú:x	mú:xi
9	mú:xe	mú:x	mú:xe	9	mú:xi	mú:x	mú:xi

3.0. Neenotnost premene palataliziranost/nepalataliziranost očitno narašča v odvisnosti od starostne skupine — družbenojezikovnega dejavnika, katerega učinkovitost poudarja tudi T. Priestly v svojem članku o kasni palatalizaciji v Selah.²⁶ Novote so najbolj razširjene med najmlajšimi govorniki, torej je odvisno od starostnega parametra opaziti večanje nesigurnosti. To potrjuje domnevo, da bo prav starostni parameter spadal med tiste odločilne dejavnike, ki jih bo treba — izhajajoč iz jezikovnega sistema — upoštevati pri nadaljnjem raziskovalnem delu.

²⁶ T. M. S. Priestly, Variation on an Alternation: The Fate of the *kasna palatalizacija* in Sele Fara, Carinthia, v: Slovene studies II, 1980, 2, str. 65–77.

Preglednica 1

Premena *w/l*

O b i r s k o

	I (> 60)			II (20—60)			III (< 20)		
	l	w	N	l	w	N	l	w	N
<i>krava</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>glava</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>njiva</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>sova</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>smola</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			66		33
	im./tož. mn.	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>pila</i>	rod. ed.	100		33	33	33	100		
	mest. ed.	100		66	33		33		66
	im./tož. mn.	100		33	33	33	100		
<i>čebela</i>	rod. ed.	100		66		33	100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>štala</i>	rod. ed.	100		66	33		100		
	mest. ed.	100		100			66		33
	im./tož. mn.	100		66	33		100		
<i>sablja</i>	rod. ed.	100		100			66		33
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			66		33
<i>nedelja</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>zemplja</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			100		
<i>žemlja</i>	rod. ed.	100		100			100		
	mest. ed.	100		100			100		
	im./tož. mn.	100		100			66		33

	Sele Fara								
	I (> 60)			II (20—60)			III (< 20)		
	l	w	N	l	w	N	l	w	N
<i>krava</i>	rod. ed.		100			100			100
	mest. ed.		100			100			100
	im./tož. mn.		100			100			100
<i>glava</i>	rod. ed.	100				100			100
	mest. ed.	100				100			100
	im./tož. mn.	100				100			100
<i>njiva</i>	rod. ed.		100		66	33			100
	mest. ed.		100		66	33			100
	im./tož. mn.		66	33	66	33			100
<i>sova</i>	rod. ed.		100			100			100
	mest. ed.		100			100			100
	im./tož. mn.		100			100			100
<i>smola</i>	rod. ed.	100				100		66	33
	mest. ed.	100				33	66		100
	im./tož. mn.	—	—	—		—	—	—	—
<i>pila</i>	rod. ed.	100			66		33	33	66
	mest. ed.	100			66	33			100
	im./tož. mn.	100			66		33	33	66
<i>čebela</i>	rod. ed.	100			100			100	
	mest. ed.	100			100			66	33
	im./tož. mn.	100			100			100	
<i>štala</i>	rod. ed.	100			100			100	
	mest. ed.	100			100			33	66
	im./tož. mn.	100			100			100	
<i>sablja</i>	rod. ed.	100			100			66	33
	mest. ed.	100			100			100	
	im./tož. mn.	100			100			66	33
<i>nedelja</i>	rod. ed.	100			100			100	
	mest. ed.	100			100			100	
	im./tož. mn.	100			100			100	
<i>zemplja</i>	rod. ed.	100			100			100	
	mest. ed.	100			100			100	
	im./tož. mn.	100			100			100	
<i>žemlja</i>	rod. ed.	100			100			100	
	mest. ed.	100			100			100	
	im./tož. mn.	100			100			100	

Preglednica 2
 Premena *k-g-h/č-j-š*

O b i r s k o

		I (> 60)				II (20—60)				III (< 20)				
		q	č	c	N	q	č	c	N	q	č	c	N	
<i>roka</i>	rod. ed.	100				100				100				
	mest. ed.			100		33		66		100				
	im./tož. mn.	100				100				100				
<i>mlaka</i>	rod. ed.	100				100				100				
	mest. ed.	100				100				100				
	im./tož. mn.	100				100				100				
			h	j	č	N	h	j	č	N	h	j	č	N
<i>noga</i>	rod. ed.			100				100				100		
	mest. ed.			100				100				66	33	
	im./tož. mn.			100				100				100		
<i>draga</i>	rod. ed.	66	33			66	33			33	ø	ø		
	mest. ed.		66	33			66	33			ø	33	ø	
	im./tož. mn.	66	33			33	66			33	ø	ø		
			č	š	—	N	č	š	—	N	č	š	—	N
<i>streha</i>	rod. ed.	100				100				100				
	mest. ed.	100				100				100				
	im./tož. mn.	100				100				100				
<i>muha</i>	rod. ed.	100				100				100				
	mest. ed.	100				100				100				
	im./tož. mn.	100				100				100				

S e l e F a r a

		I				II				III				
		q	č	c	N	q	č	c	N	q	č	c	N	
<i>roka</i>	rod. ed.			66	33			66	33	33	33	33		
	mest. ed.			100		33		66		33	66			
	im./tož. mn.		100				100			33	33	33		
<i>mlaka</i>	rod. ed.			100				100			66			
	mest. ed.			100				100			100			
	im./tož. mn.			66	33		33	66			66			
			h	j	č	N	h	j	č	N	h	j	č	N
<i>noga</i>	rod. ed.			100				100			100			
	mest. ed.			100				100			66	33		
	im./tož. mn.			100				100			100			
<i>draga</i>	rod. ed.	33	66			66	33			ø				
	mest. ed.		66	33			66	33		ø				
	im./tož. mn.	33	66			66	33			ø				
			č	š	—	N	č	š	—	N	č	š	—	N
<i>streha</i>	rod. ed.			100		33	66			33	33		33	
	mest. ed.			100		33	66			33	33		33	
	im./tož. mn.			66	33	33	66				100			
<i>muha</i>	rod. ed.			100		33	66			66	33			
	mest. ed.			66	33	33	33		33	100				
	im./tož. mn.			100			66	33		66	33			

SODOBNA SLOVENSKA KNJIŽEVNOST NA KOROŠKEM

V sodobni slovenski književnosti na Koroškem se prepletata dva tipa ustvarjanja: starejši književniški rod se pretežno vdaja tradicionalnemu, bolj ali manj poučno-vzgojnemu domačijskemu slovstvu, medtem ko mlajši z novo, leta 1960 ustanovljeno revijo *Mladje* lovi korak z razvojem vseslovenske in svetovne književnosti in se prizadeva za bolj zahtevne, svobodnejše vsebine in oblike. Književnost koroških Slovencev je del vseslovenske; hkrati pa tudi del književne dejavnosti v Avstriji. V tej vlogi bi utegnila in morala postati model pravega srečanja med slovensko in nemško književnostjo.

Contemporary Slovene literature in Carinthia is an interlacement of two types of creativity: the older generation of writers are predominantly given over to traditional, more or less didactic and pedagogic "countryside" literature, while the younger generation, with their literary magazine *Mladje* (established in 1960), have kept pace with literary developments in Slovenia and the world and striven toward more demanding literary forms and content. — The literature of Carinthian Slovenes is part of all-Slovene literature as well as of literary activity in Austria. This function might and should make it a model of the actual junction between Slovene and German literatures.

Prevzel sem nalogo, da v bežnih utrinkih nekoliko osvetlim osnove, razvoj, vsebinsko vrednost in oblikovno-izrazni ekvivalent sodobne slovenske literarne ustvarjalnosti na Koroškem. Soočili se bomo v glavnem z dvema tipoma slovenskega literarnega ustvarjanja na koroških tleh, z dejstvom, da se starejša literarna generacija na Koroškem slej ko prej pretežno vdaja tradicionalnemu, več ali manj poučno vzgojnemu domačijskemu slovstvu, medtem ko mlajši rod že dalj časa lovi korak z razvojem vseslovenske in svetovne literature ter postavlja svoje literarno snovanje v širše dimenzije splošnega literarnega razvoja, se otepa provincializma, sili v večjo odprtost ter si prizadeva za bolj zahtevne, svobodnejše literarne vsebine in oblike. Pri tem se pojavlja vprašanje, ali je v sodobni slovenski književnosti na Koroškem še smiselni nadaljnji obstoj dveh slovstvenih tipov, tradicionalno domačijske in svetovljansko odprte moderne literature.

Na vprašanje je dal Boris Paternu v posebni razpravi¹ jasen odgovor, češ »da je obstoj dveh ali več tipov literature neizogibno znamenje razvite družbe, razvitega naroda in razvite zavesti, da je smiselno le

¹ Boris Paternu, Problemi dveh tipov slovenske književnosti s posebnim ozirom na njen koroški del. Koroški kulturni dnevi 1, Maribor 1973, str. 87—99.

strpno, tvorno in oplajajoče razmerje med njima . . .«. Paternu ugotavlja, da se je slovenska posvetna književnost že ob svojem rojstvu pred dobrimi dvesto leti začela cepiti v dva bistveno različna tipa in da je ta tipološka dvojnost vidna tudi v leposlovju koroških slovenskih pisateljev, samo da je bil koroški del slovenske književnosti zaradi neugodnih okolnosti po prvi svetovni vojni več ali manj »skrčen na tip manj razvite književnosti 'za ljudstvo' ali pregnan in začasno zatrt . . .«.

Po razsulu avstroogrske monarhije so bili koroški Slovenci potisnjeni v kulturno izolacijo, velik del koroške slovenske inteligence je po plebiscitu 1920 emigriral v Slovenijo, Mohorjeva družba v Celovcu, tedaj največja slovenska knjižna založba, se je morala preseliti s koroških tal v Avstriji v Jugoslavijo. Vse to je hromilo kulturno dejavnost in ustvarjalnost Slovencev na Koroškem. Njihova književnost se je prilagajala duhovni ravni osiromašene narodne skupnosti. Tako je med obema vojnama na Koroškem klila dokaj preprosta samorastniška literatura, šele tik pred drugo svetovno vojno so se pojavila resnejša slovstvena prizadevanja, ki pa jih je kmalu začasno zatrl nacistični teror tretjega rajha.

Hitlerjeva vojna je pobrala koroškim Slovincem nekaj nadebudnih literarnih talentov. Nadarjeni slavist *Maks SORGO* (1918—1944) s Poljane pri Bistrici v Rožu, ki nam je zapustil nekaj čez sto pesmi z ljubezenskimi, domoljubnimi in socialnokritičnimi motivi, ustvaril domovinski roman *Pri Orehovih* ter zasnoval več rodoljubnih dramskih prizorov, je obležal na bojnem polju v Franciji. Njegov vrstnik, bogoslovec *Hani WEISS* (1917—1943) iz Dobajne pri Hodišah, ki je ustvarjal kvalitetno domačijsko liriko in prozo ter se profiliral kot izvrsten pripovednik zlasti z mikavno črtico *Mučna pomota*, je padel na ruski fronti. Med vojno je v koncentracijskem taborišču Ravensbrück umrla nasilne smrti kmečka pesnica *Katarina MIKLAV* (1904—1944), pd. Šrtevka iz Lepene, ki je v izgnanstvu izlivala svoje gorje v preproste samonikle verze bukovniškega kova.

Bukovniki imajo na Koroškem bolj kot drugod staro domovinsko pravico in tradicijo. V preteklem stoletju je po njih zlasti Rož slovel kot male slovenske Atene. Tam sta tedaj prednjačila s svojimi »rajmi« (verzi) zlasti ljudski dramatik in poet Andrej Schuster Drabosnjak, »en poreden Paur u' Korotane«, in ljudski pesnik, pevec in vižar Miha Andreaš, tkalec na Bistrici pri Šentjakobu v Rožu. Taki preprosti poeti so se v večjem številu spet začeli oglašati zlasti po prvi svetovni vojni, ko je koroškim Slovincem na mah zmanjkalo domačega izobraženstva. Med njimi je tedaj podobno kakor Katarina Miklav začela ustvarjati samo-

težno liriko tudi *Neža STROJNIK*, pd. Matevževa iz Doba pri Pliberku. Njena zbadljivo šaljiva pesem Aretirani župan je pravi biser sodobne bukovniške poezije. Bukovniško literaturo je še pred enim desetletjem ustvarjala preprosta bajtarica *Matilda KOŠUTNIK* (1899—1972) iz Globasnice, hči znanega podjunskega ljudskega pesnika, pevca in vižarja Franca Ledra Lesičjaka. Snovala in prirejala je predvsem ljudske igre, z eno izmed njih postavlja na oder tudi svojega očeta. Koroški slovenski trubadur in skladatelj *Pavle KERNJAK* (1899—1979), kmet s Trebinje pri Šentilju ob Dravi, pa je pridno koval poljudne pesmi bukovniškega kova, ki so po večini ponarodele, ker jim je sam znal dati skladno melodijo in ubrano harmonijo. Privlačno domačijsko liriko samotežno ustvarja tudi kmečki pesnik *Anton GABRIEL* iz Leš pri Šentjakobu v Rožu (rojen 1892), ki mu kljub starosti še ni usahnila pesniška žila. Med mlajšimi ljudskimi poeti tega kova pa posebno preseneča gozdar in lovec *Tonči HADERLAP* iz Lepene (rojen 1930), ki dokaj sproščeno, v vezanih in nevezanih verzih s prožnim jezikom doživeto opeva lepoto narave, čar lovskega življenja in razne dogodke iz svojega okolja, rad pa vpleta tudi domoljubne motive. Delež bukovništva v sodobni slovenski književnosti na Koroškem je nazorno prikazan v Kmeclovi koroški antologiji *Ta hiša je moja, pa vendar moja ni*.²

Korenine sodobne slovenske književnosti na Koroškem segajo še v predvojno dobo, kajti starejša generacija sodobnih koroških slovenskih pisateljev in pesnikov se je uveljavljala že med obema vojnama. V to generacijo sodi kot pionir koroški slovenski lirik *Fran ELLER* (1873 do 1956), ki se je rodil pri Mariji na Zilji in končal svojo življenjsko pot kot univerzitetni profesor v Ljubljani. Že kot študent pravoslovja je na Dunaju s Cankarjem, Župančičem in drugimi lovil korak z moderno. Med vojnama je objavljial impresionistično in ekspresionistično liriko predvsem v Ljubljanskem zvonu, Domu in svetu in Modri ptici, med vojno je nastopil z večjim izborom pesmi v antologiji *Slovenska lirika* (1944) in šele po vojni je dočakal novo pesniško zbirko z naslovom *Koroške pesmi* (1947). Te pesmi so posvečene v prvi vrsti narodnostni problematiki pesnikove ožje domovine. Sicer pa so za Ellerja poleg domovinskih posebno značilne refleksivne pesmi. Oblikovno pesnik redkokdaj uporablja svobodne verze, najbolj pri srcu so mu štirivrstične kitice in še posebej soneti. Skozi njegov pesniški jezik pogosto jasno pronica kolorit zilske slovenske govornice. Ellerjevo pesniško delo še ni do-

² Matjaž Kmecl, *Sodobna slovenska literatura na zamejskem Koroškem. Ta hiša je moja, pa vendar moja ni*, Ljubljana 1976.

cela raziskano, temeljito ga preučujeta zlasti Joža Mahnič in France Bernik.³

Skoraj istočasno z Ellerjem je utiral pot sodobni koroški slovenski književnosti dramatik *Jaka ŠPICAR* (1884—1970) iz Skočidola pri Beljaku. Zapustil je nad 60 krajših in daljših odrskih del in igrskih prizorov za ljudski oder, filmski scenarij *Sosedov sin* in nad 20 slušnih iger za radio. Igre (Miklova Zala, Kralj Matjaž, Nnav čriez izaro, Loški gospod, Pod bičem idr.) se pretežno ukvarjajo z zgodovino, usodo in življenjem koroških Slovencev. V slovenščino je Špicar med drugim prevedel Schillerjeve *Razbojnike* (*Die Räuber*). O njegovem življenju in delu obširno razpravlja Reginald Vospernik,⁴ pisateljev ožji rojak.

Med še živečimi literati starejše literarne generacije na Koroškem še danes neutrudno ustvarja pesnica *Milka HARTMAN* iz Libuč pri Pliberku, rojena 1902. Svoj pesniški talent je razodevala že med obema vojnama, leta 1934 je v samozaložbi izdala v dveh zvezkih 49 pevnih pesmi, ki jim je kot nadarjena »vižarica« sama dala tudi ustrezne napeve. Za njeno petdesetletnico je Mohorjeva družba v Celovcu izdala njeno zbirko *Moje grede* (1952), za njeno sedemdesetletnico zbirko *Lipov cvet* (1972), za njeno petinsedemdesetletnico pa je izšel izbor njenih narečnih pesmi v podjunščini pod naslovom *Pesmi z libuškega Puela* (1977). Pesnica zajema svoje motive iz preprostega kmečkega življenja in iz bogatega studenca slovenske ljudske poezije. Tudi v obliki in slogu se rada naslanja na ljudsko pesem. Njene pevne pesmi so delno ponarodele.

Po drugi svetovni vojni, ko je Slovencem na Koroškem slej ko prej primanjkovalo predvsem posvetne inteligence, so se kot literarni ustvarjalci začeli po vrsti oglašati še posebno duhovniki.

Starosta med njimi je župnik *Anton KUCHLING*, rojen 1903. v Dobrovi pri Dobrli vasi v Podjuni. Za njegovo sedemdesetletnico je Mohorjeva družba v Celovcu izdala izbor njegove lirike z naslovom *Drava, povej, kje je moj dom* (1973). Njegove pesmi so rodoljubne in religiozne, često kontemplativne, v njih pesnik kot duhovnik odkriva tudi svojo težko čedermačevsko usodo. Njegov pesniški izraz je nekovencionalno sproščen in preseneča z uporabo svobodnih verzov in samoniklih metafor.

Dekan *Kristo SRJENC*, rojen 1910. v Podlazu v Podjuni, je že v svojih študijskih letih objavljial pesmi in črtice v domačih listih in v ljub-

³ Joža Mahnič, Fran Eller, *Koroška in koroški Slovenci*, Maribor 1971, 332 do 334. — France Bernik, *Ob petindvajsetletnici smrti koroškega pesnika Frana Ellerja*. Naši razgledi 14. 2. 1981.

⁴ Reginald Vospernik, *Jaka Špicar — pozabljen koroški sin? Die Brücke* 7—8, Klagenfurt/Celovec 1978, 166—180.

ljanski reviji *Mentor*, po vojni pa se je oglašal predvsem v celovski reviji *Vera in dom*. Leta 1956 pa je kot svoje najpomembnejše delo izdal pri Mohorjevi družbi domačijsko povest *Pastir Ciril*, ki v preprosti pripovedi in tradicionalnem vzgojnem tonu prikazuje koroško narodnostno problematiko ob dogajanjih pri Zilji.

Župnik *Lovro KASELJ* (1915) iz Stare vasi pri Grebinju je preizkušal svoj literarni talent že v celovškem dijaškem listu *Zvezda* in v glasilu slovenskih bogoslovcev v Celovcu *Bratoljub*, pozneje pa v mohorjanski reviji *Družina in dom* s pesmimi in črticami rodoljubne in religiozne vsebine. V odrskih tekstih in zbornih recitacijah se v klenem jeziku in sodobni obliki ubada predvsem s koroško narodnostno problematiko. V posebni knjigi je izdal svoj slovenski prevod Max Mellove *Igre apostolov*.

Po vojni so se redkim domačim slovenskim literatom na Koroškem pridružili še literarni ustvarjalci iz emigracije. O njih velja Kmeclova ugotovitev, da so v tedanjih razmerah »na Koroškem s svojim jezikovno ustvarjalnim potencialom dali močan impulz slovenskemu kulturnemu življenju«. ⁵ Emigranti iz Slovenije so začeli objavljati v slovenskem glasilu angleške obveščevalne službe *Koroška kronika* (1945 do 1950). Med njimi je v začetku stopal najbolj v ospredje *Karel MAUSER* z Bleda, ki se je mudil pet let na Koroškem in je tu priobčeval najprej povesti z gorenjsko tematiko, nato pa tudi pripovedi iz koroškega okolja (*Mrtvi rod*, *Velika rida*, *Puntar Matjaž* idr.). Glavne njegove povesti so pozneje izšle pri celovski Mohorjevi družbi kot knjige.

Že med vojno (1942) je po maturi našel na Koroškem svojo drugo domovino sedanji veroučni profesor *dr. Janez POLANC* (1921) iz Gorjuš na Gorenjskem. Po vojni je med prvimi začel objavljati domačijske črtice predvsem v glasilih in koledarjih celovške Mohorjeve družbe, kjer se še vedno pogosto oglašča s kratko, simbolistično navdahnjeno, poljudno oblikovano prozo. Več nemških in francoskih literarnih tekstov je prevedel v slovenščino.

Kot naturaliziran Korošec je plodovito pisateljeval na Koroškem tudi Ptujčan *dr. Metod TURNŠEK* (1909—1976), ki se je 1956. s Tržaškega priselil na južno Koroško, kjer je dvajset let župnikoval na Rebrci pri Železni Kapli. V kultiviranem enajstercu je spesnil tri drame iz karantan-

⁵ Matjaž Kmecl, *Književnost zamejskih koroških Slovencev po plebiscitu. Koroški kulturni dnevi 1*, Maribor 1975, 151—178. — *Prim. Dialogi* 10, Maribor 1970, 661—674.

ske zgodovine: Država med gorami (1948), Kralj Samo in naš prvi vek (1959) in Krst karantanskih knezov (1968). Verzificiral je tudi dramo Zvezdi našega neba (o Cirilu in Metodu). Kakor v dramah, tako tudi v svojih povestih romantično obuja narodno preteklost davnih dni, samo da v povestih vmes posega tudi v novejšo dobo zlasti z živim prikazom krutih dogodkov iz dobe nacizma, npr. v povestih Črni Hanej, Junaki mrzle vode, v zbirki novel Z rodne zemlje s tragično pripovedjo Korotan v krčih idr.

Neizbrisni spomini na pomembne dogodke in doživljanje iz skorajda pozabljene preteklosti so izpod peresa starejše generacije izzvali še posebno memoarsko literaturo. Tako je med koroškimi Slovenci *Karel PRUŠNIK-GASPER* (1910—1980) — podobno kot Roh Arih — svoje žive spomine na partizanske boje na Koroškem zлил v literarno oblikovano, dokumentarno pripoved Gamsi na plaz (1958), ki je našla tako širok odmev, da je izšla tudi že v nemškem in srbohrvaškem prevodu. Memoarski literaturi se je zavzeto posvečal še znani podjunski kmet *Mirko KUMER* (1910—1981), pd. Črčej na Blatu pri Pliberku. V preprosti, slikoviti pripovedi Po sili vojak (1970) zbuja vojne spomine na doživetja z ruske fronte, v memoarih Kronika vasi Blato in Družinska kronika pa nam v samonikli pripovedi živo predstavlja nekdanje življenje na vasi in v družini. Podoben pripoveden talent razodeva tudi *Franc RESMAN* (rojen 1888), Tratnikov oče z Ledinc pri Baškem jezeru, ki v svoji knjigi Rod pod Jepo (1971) z epsko širino nazorno opisuje svojo izseljensko usodo in življenje v Hitlerjevih taboriščih.

Iz vrst *mlajše generacije* se je kmalu po vojni (1949) med prvimi začel oglašati *Valentin POLANŠEK* (1928) iz Lepene kot mlad učitelj najprej s konvencionalno preprosto liriko, nato pa s tradicionalno domačijsko prozo v povestih Obirjan in Sosedov Ovčar (Vera in dom 1957—1960). Leta 1963 je presenetil kulturno javnost s svojo prvo pesniško zbirko Grape in sonce, ki je izšla pri založbi Drava v Celovcu. Njena tematika je pretežno avtobiografsko socialna in narodnostna. Kmalu sta sledili še zbirki Karantanske (1971) in Lipov bogec (1974), ki sta izšli v Ljubljani, obravnavata pa narodnostne, socialne in ljubezenske motive. Vmes je pesnik ustvaril še prikupno zbirko otroških pesmi z naslovom Činček, ki jo je pred kratkim (1980) posrečeno dopolnil z drugo zbirko Činček in Čopka. S pripovedjo Velike sanje malega človeka in z romanoma Bratovska jesen in Križ s križi se je v zadnjem času spet povrnil k prozi. Pri svojem literarnem ustvarjanju se je Polanšek kmalu uvrstil v novo literarno strujo *najmlajše generacije*, ki je pred

dobrimi dvajsetimi leti vnesla v sodobno slovensko književnost na Koroškem nepričakovan preobrat.

Leta 1960 se je na Koroškem na mah pojavila nova slovenska literarna revija *Mladje*⁶ z nekonvencionalnim literarnim programom. Ustanovitelji te revije, Florjan Lipuš, Erik Prunč in Karel Smolle, ki so se že kot dijaki srečevali na isti gimnaziji na Plešivcu ob literarnem ognjišču dijaškega lista *Kres*, so tedaj stopili na plan pod psevdonimi Boro Kostanek, Niko Darle in Miško Maček kot pionirji novega literarnega gibanja med Slovenci na Koroškem. Mladjevci, ki so se rekrutirali predvsem iz vrst mlade koroške slovenske inteligence, so skušali za vsako ceno ujeti korak s sodobnimi literarnimi tokovi in si utreti pot do zahtevnejše književnosti. Šlo jim je za preskok v svobodnejše literarne oblike in vsebine.

Učitelj *Florjan LIPUŠ* — Boro Kostanek, rojen 1937. v Lobniku pri Železni Kapli, glavni iniciator in urednik *Mladja*, je kot pisatelj od svojih prvih črtic v mohorjanski reviji *Vera* in dom do svojih poznejših del doživel velikansko metamorfozo. Medtem ko je sprva bil še ves pod vplivom konservativne miselnosti, se je ob *Mladju* kaj kmalu otresel tradicionalnih nazorov, se podal v kritičen spopad z družbo ter začel brezobzirno in sarkastično obračunavati s starimi tabuji, kar razodevajo njegovi prozni teksti (*Slačenje*, *Sršeni* idr.), pa tudi njegovo verzificirano dramsko delo *Mrtvo* oznanilo (1962) in še posebej njegove knjižne izdaje: *Črtice mimogrede* (1964), roman *Zmote dijaka Tjaža* (1972), ki je zdaj še posebno zaslovel po Handkejevem prevodu v nemščino, *Zgodbe o čuših* (1973), idr. Glavna njegova dela so izšla 1976. v posebni knjigi z naslovom *Škorenj* v zbirki *Beseda* sodobnih jugoslovanskih pisateljev. V spremni besedi pravi Boris Paternu o Lipuševem delu med drugim tole: »Naj bo Lipuševa literatura snovno in slogovno še tako nemirna, raznovrstna in iščoča, v njenem vsebinskem jedru je skoraj vedno slovenski koroški problem...«⁷

Dr. Erik PRUNČ — Niko Darle (1941) iz Škocijana v Podjuni prihaja iz impresionistične šole in podobno kot Lipuš zagovarja svobodo umetniškega ustvarjanja ter odločno odklanja suženjsko uporabo kakih večnih estetskih meril, češ »da doživljamo tudi v umetnosti pluralizem

⁶ Feliks J. Bister, *Mladje* — zu deutsch: *Jungholz. Eine Kärntner-Slowenische Zeitschrift (und nicht nur eine Zeitschrift)*. Podium 15, Wien 1975, 16—17.

⁷ Boris Paternu, *Esej o Lipušu*. Spremna beseda. Florjan Lipuš — *Škorenj. Beseda* sodobnih jugoslovanskih pisateljev, Ljubljana 1976, 251—282.

stilov in literarnih struj...⁸ Ob številnih pesniških prispevkih v raznih revijah je 1965. izdal samostojno pesniško zbirko z naslovom *Tihožitja*. Tu se je v ciklih *Ciklopi*, *Kralj Matjaž*, *Miklova Zala* v smislu svobode umetniškega ustvarjanja lotil radikalne demitizacije prej nedotakljivih koroških mitov. Kot ustanovitelj *Odra Mladje* je med drugim postavil na oder *Lipuševo Mrtvo* oznanilo z vsemi prijemi modernega gledališča. Žal se Prunč ob obilnem znanstvenem delu zdaj že dalj časa umika navdihom pesniške muze.

Karel SMOLLE — Miško Maček (1944), prav tako kakor Prunč iz Škocijana domá, je končal svoj srednješolski študij na Slovenski gimnaziji v Celovcu. S pesmimi se je oglašal že na *Plešivcu* v dijaškem listu *Kres*, pozneje v reviji *Vera in dom* in končno predvsem v *Mladju*. Leta 1965 je izdal samostojno pesniško zbirko ekspresionistične lirike z naslovom *Ujeti krik*. Osrednja izpoved je človek, konfrontiran s svetom in časom, v katerem živi. Pesnik uporablja nekonvencionalne metafore in prispodobe, ne uporablja za stavke ločil, marveč prepušča njihovo funkcijo učinku vrstic, odstavkov in kitic, verze oblikuje povsem svobodno. Vsebinsko bi Smoletov *Ujeti krik*, kakor domneva Lev Detela, utegnil biti deloma inspiriran od japonske lirike, ki je bila pesniku pri srcu in dostopna v prevodu, v njej »da sta ujeta disonančni človek in temna narava s sugestivno silo«.⁹ Tudi Smolle je v zadnjem času kot pesnik utihnil.

Zahtevna literatura mladjevcov, ki so stopili v korak s sodobnimi tokovi slovenske poezije in se začeli potegovati za širši, vseslovenski literarni trg, že v začetku ni bila in ni mogla biti namenjena širokim plastem slovenskega življa na Koroškem, ki jim šola ne daje primerne jezikovne izobrazbe. Ob tej dilemi je skušal samonikli pesnik *Andrej KOKOT* (1936) iz *Vabre vasi* pri *Kostanjah* ubrati nekakšno zlato srednjo pot: hotel je ostati razumljiv čim širšemu krogu svojih rojakov. Kot pesniški samouk se je začel vzporedno z mladjevci sprva le plaho oglašati s svojimi pesniškimi poskusi. Tem bolj je presenetil, ko je leta 1969 nepričakovano izdal pri založbi *Drava* svojo prvo pesniško zbirko *Zemlja molči*. Po vrsti so nato sledile še nadaljnje zbirke, ki so izšle deloma v Celovcu, deloma pa v Sloveniji: *Ura vesti* (1970), *Pesniški listi* (1972), *Čujte, zvonovi pojó* (1972), *Onemelo jutro* (1974), *Nekje pa pesmi pojó*

⁸ Erik Prunč, O »kritiki« profesorja Janka Messnerja »Ne mimogrede«. *Mladje* 6/1966, 74–78. — Prim. Janko Messner, *Ne mimogrede!* Letno poročilo Državne realne gimnazije in gimnazije za Slovence, let. 8 — 1964/65, 57–59.

⁹ Lev Detela, *Slovenska koroška povojna literatura*. *Mladje* 11/1972, str. 54 (42–62).

(1976), Kamen molka (1980). Pesnik pa vmes objavlja svojo liriko še v revijah. V prikupnih domačih prispevkih jasno izpoveduje svoje intimne impresije o usodi slovenskega življa na Koroškem, vmes pa vpleta socialno kritične slike in raznovrstne motive iz človeške vsakdanjosti.

Med najbolj vidne slovenske književne ustvarjalce na Koroškem se je šele pred dobrimi desetimi leti naknadno uvrstil profesor *Janko MESSNER* (1921) iz Doba pri Pliberku, ki pa se je že prej primerno profiliral v javnosti kot esejist, literarni kritik in prevajalec. Kot pisatelj se je začel uveljavljati šele v času, ki sovpada s petdesetletnico koroškega plebiscita. Prav 10. oktobra 1970 je izdal svojo prvo knjigo z naslovom »Ansichtskarten von Kärnten« v nemščini pri založbi Obzorja. V slovenskem prevodu je to delo kot Koroške razglednice leto navrh (1971) vključil v svojo drugo knjigo z naslovom *Skurne storije*. Tretjo knjigo *Iz dnevnika Pokrznikovega Lukana* (1974) je kot satiro o koroških razmerah napisal v svojem domačem podjurskem narečju. Izbrane eseje, kritike in polemike je izdal pod naslovom *Zasramovanci, združite se!* Jedro te knjige je, kakor pravilno ugotavlja Martin Jevnikar,¹⁰ zajeto v esaju *O mojem odnosu do obeh jezikov*. Središčna tematika Messnerjevih storij in njegove televizijske drame *Vrnitev*, kakor tudi drugih njegovih del, je koroški slovenski problem. Kot pisatelj se je Messner pridružil mladjevcem in postal celó sourednik *Mladja*. Glavna njegova dela so izšla l. 1975 v posebni knjigi zbirke *Beseda sodobnih jugoslovanskih pisateljev s spremnim Esejem o Messnerju* izpod peresa Borisa Paternuja.¹¹ Messner je več svojih del sam prevedel v nemščino. Za jubilejno antologijo *Kärnten im Wort*¹² je uredil njen slovenski del.

Iz vrst vidno naraščajočega slovenskega izobraženstva na Koroškem se porajajo vedno novi literarni talenti. Mednje sodi tudi učitelj *Gustav JANUSCH*, rojen 1959 v Selah. Kot samouk se uspešno ukvarja z naivnim slikarstvom, odkril pa je v sebi tudi pesniško žilo ter začel zavzeto objavljati pesmi v *Mladju*, *Sodobnosti* in drugih revijah. Matjaž Kmecl vidi v njegovih verzifikacijah »nekakšen prenos naivne slikarske tehnike v literaturo«.¹³ Vsebinsko so Januševe pesmi zdaj satirične zdaj elegične, vedno pa razodevajo pesnikovo tesno povezanost s koroško zemljo in

¹⁰ Martin Jevnikar, *Zamejska in zdomska literatura*. Janko Messner. *Mladika* (Trst) 19/1975, št. 2/3, str. 35.

¹¹ Boris Paternu. *Esej o Messnerju*. Janko Messner — *Skurne storije*. *Beseda sodobnih jugoslovanskih pisateljev*, Ljubljana 1975, 251—268.

¹² *Kärnten im Wort*. Aus der Dichtung eines halben Jahrhunderts. Hrsg. von der Josef-Friedrich-Perkonig-Gesellschaft. Zusammenstellung, literarische Bearbeitung und Textdurchsicht: Dr. Erich Nußbaumer. Klagenfurt 1972.

¹³ Matjaž Kmecl, *Sodobna slovenska literatura na zamejskem Koroškem*. Ta hiša je moja, pa vendar moja ni, Ljubljana 1976, str. 159 (137—172).

njenim človekom. Vredne bi bile, da bi izšle v primernem izboru v posebni zbirki.

S kratko prozo se vedno bolj očitno uveljavlja naturalizirana Korošica *Anita HUDL, rojena NAGODÈ* (1946), doma iz Kamnika, ki živi v Vidri vasi pri Pliberku. Svoj čas je objavljala prve literarne poskuse v revijah *Mlada pota* in *Mladina* v Ljubljani, zdaj pa se oglašča v koroškem *Mladju*, v mariborskih *Dialogih* in drugod. V proznem slogu oblikuje raznolike motive ponajvečkrat v družbenokritične pripovedi (Kako sem doživela prave dame, Slike samostanskega vrta, Bele gladiole idr.), pa tudi v zabavnih, kabaretnih prizorih.

Z literarnimi poskusi v slovenskem in nemškem jeziku se oglašča v *Mladju* tudi priznani novinar *Horst OGRIS* (1946) iz Slovenjega Plajberka, ki se je v začetku še skrival pod psevdonomimom Koko Kikel. Najbolj od srca mu prihajajo družbenokritične in narodnoobrambne izpovedi (*Bilderbogen aus Kärnten — Prizori s Koroškega idr.*). Nov naraščaj književnih ustvarjalcev se pojavlja in še dalje obeta predvsem iz vrst dijakov in absolventov Slovenske gimnazije v Celovcu. Med njimi npr. učitelj *Stane WAKOUNIG* (1946) iz Mlinč v Podjuni prijetno preseneča s svojo resnobno, simbolistično in družbenokritično liriko, ki jo povečini objavlja v *Mladju* (*Pogreb, Obup, Hotel bi, Slutnja, Pajčevina idr.*). Visokošolec *France MERKAČ* (1954) iz Šmihela pri Pliberku je izdal moderno opremljeno pesniško zbirko z naslovom *Odenki razbolele resničnosti* (1980), v kateri z uglajeno besedo reflektivno in elegično tolmači svojo uvodno izpoved: koroška dežela je prelepa za koroško resničnost. Samostojno dvojezično zbirko pesmi in proze so skupno izdali v Celovcu štirje maturanti Slovenske gimnazije, *Janko FERK, Maks DOMEJ, Jože KUESS in Sigi HOBEL*, pod naslovom *Samoumevnost nesmisla — Das Selbstverständliche des Sinnlosen* (1979). *Janko FERK* je še sam posebej izdal svojo dvojezično zbirko pesmi in proze z naslovom *Hladni ogenj — Kühles Feuer*. Učiteljica *Milica HORVAT* se uspešno uveljavlja s slovensko otroško liriko. Mladi profesorici *Marica KULNIK* in *Zorka LOISKANDL-WEISS*, absolventki Slovenske gimnazije, sta skupno pripravili reprezentativno, umetniško opremljeno dvojezično otroško knjižico s posrečenim pripovednim tekstom — z naslovom *Tinček ujame sonce — Tino Fängt die Sonne ein* (1981). Poleg imenovanih pa se s pestro paleto lirike, proze in tudi dramatskih poskusov predstavljajo še vedno novi literarni talenti, kakor npr. Maja Haderlap, Jožica Čertov, Štefka Vavti, Olga Vouk, Jože Blajs, Jani Oswald, Kristjan Močilnik, Peter Millonig, Janko Pörsch, Anton Gallob idr.

Bežni pregled sodobne slovenske književnosti na Koroškem nam kaže, da se tu prepletata dva tipa književnosti. Starejša literarna generacija se vdaja pretežno tradicionalnemu domačijskemu slovstvu za nedeljsko branje ob čebelnjaku, med mlajšimi se nekako osamljen slej ko prej posveča tej tradicionalno konvencionalni muzi predvsem magister *Mirko ISOP* (1942) iz Gorinčič pri Šentjakobu v Rožu, sicer pa mlajša generacija lovi korak z razvojem sodobne vseslovenske literature in ustvarja za ves slovenski kulturni prostor, ne samo za Koroško. Vsekakor pa prav za Koroško še posebno velja Paternujev dobronamerni namig, »da je smiselno le strpno, tvorno in oplajajoče razmerje« med obema strujama. Za velik del koroških bralcev, ki obvladajo samo preprosto domačo govorico, naj bi slej ko prej ostala na knjižni polici tudi še tradicionalna domačijska literatura. To priznavajo tudi mladjevcu sami, s tem da v svoji reviji v zadnjem času objavljajo tudi preprosto »samotežno slovstvo«. Prihodnost sodobne slovenske književnosti na Koroškem je v nadaljnji tesni povezanosti z domačo grudo in v nadaljnji integraciji z vseslovenskimi, avstrijskimi in evropskimi literarnimi prizadevanji.

Literatura koroških Slovencev je del vseslovenske književnosti, hkrati pa tudi del literarne dejavnosti v Avstriji.¹⁴ V tej funkciji naj bi postala model pravega srečanja med nemško in slovensko literaturo. Razveseljivo je, da se ta model deloma že uresničuje, s tem da nekateri koroški slovenski pisatelji in pesniki sami prevajajo ali dajo prevajati svoja dela v nemščino. Hvale vreden poskus v tej smeri je že omenjena Nußbaum-merjeva antologija *Kärnten im Wort* iz leta 1971 s prikazom nemške in slovenske poezije na Koroškem. Do srečanja slovenske in nemške muze je prišlo tudi v koroški deželni kulturni reviji *Im Schnittpunkt* kakor tudi v njeni naslednici *Die Brücke*, nadalje v avstrijskem kulturno-političnem tedniku *Die Furche*, v dunajski literarni reviji *Aha*, v nižje-avstrijski reviji za literaturo, umetnost in kritiko *Das Pult*, v gradiščanskem magazinu *Pannonia* in drugod. Tu sem sodi tudi reprezentativna dvojezična antologija sodobne slovenske lirike z naslovom *Na zeleni strehi vetra — Auf dem grünen Dach des Windes* (Celovec 1980).

¹⁴ Prim. Matjaž Kmecl, *Slovenska koroška in slovenska matična literatura*. 10. kulturni dnevi 1979 (Celovec), str. 122–129. — Jože Pogačnik, *Slovensko zamejsko in zdmsko slovstvo* (Oris izhodišč in ocena vrednosti), Trst 1972. — Lev Detela, *Die Literatur der Kärntner Slowenen*. Zum problem der österreichischen Literaturen. *Die Tat*, Nr. 33, Zürich 1975, 26–27. — Reginald Vospernik, *Misli k slovenski literaturi na Koroškem po letu 1945*. *Koroška in koroški Slovenci*, Maribor 1971, 349–352. — Pavle Zablatic, *Literatura koroških Slovencev po letu 1945*. *Die Brücke* 2/1975 (Celovec), 58–83. — Vida Obid, *Slovenska literatura na Koroškem po letu 1945*. 10. kulturni dnevi 1979, str. 106–113.

ZUSAMMENFASSUNG

In der Gegenwartsliteratur der Kärntner Slowenen treten uns zwei Literaturtypen entgegen: die althergebrachte volkstümliche und die anspruchsvollere moderne Literatur. Die Auswirkungen ungünstiger Umstände nach dem Ersten Weltkrieg, die nationalsozialistische Unterdrückung, der Verlust erfolgversprechender literarischer Talente (Max Sörgo, Hani Weiss u.a.) durch Hitlers Krieg, dies und manches andere ließ die slowenische Literatur in Kärnten schwere, lange nachwirkende Rückschläge erleiden.

An der Wiege der zeitgenössischen slowenischen Literatur in Kärnten standen Schriftsteller und Dichter, deren Tätigkeitsbeginn schon in die Vorkriegszeit zurückreicht. Es sind dies vor allem der begabte Impressionist und Expressionist unter den Lyrikern, *Fran Eller* (1873—1956) aus Maria Gail, der als Schöpfer vieler Volksschauspiele und Hörspiele berühmte Dramatiker *Jaka Špicar* (1884—1970) aus Gottestal bei Villach und die heute noch emsig schaffende Jauntaler Lyrikerin *Milka Hartman* (1902), deren volkstümliche Gedichte zum Teil vertont sind und als Volkslieder gesungen werden. Gebührende Beachtung verdienen neben diesen Literaten auch einige weniger anspruchsvolle, aber einmalig erwüchsige *Volkspoeten* alten Schlages, wie z.B. Katarina Miklav, Agnes Strojnik, Pavle Kernjak, Matilda Košutnik, Anton Gabriel, Anton Haderlap u.a.

Unter den literaturschaffenden Kärntner Slowenen finden wir auch etliche Geistliche, von denen *Anton Kuchling* (1903), *Kristo Srienc* (1910) und *Lovro Kaselj* (1915) als Lyriker und Erzähler besonders hervortreten. Nach dem Krieg gaben Emigranten aus Slowenien mit ihrem literarischen Potential dem slowenischen Literaturschaffen in Kärnten einen beachtlichen Impuls, unter ihnen vor allen *Karel Mauser* als Erzähler, *Metod Turnšek* als Erzähler und Dramatiker und *Janez Polanc* als Lyriker. Drei Kärntner Slowenen der älteren Generation, *Karel Prušnik-Gašper* (1910—1980), *Franz Resman* (1888—1968) und *Mirko Kumer* (1910—1981), legten wertvolle Erinnerungen an vergangene Zeiten in literarisch gestalteten Memoiren nieder.

Die jüngere Generation entschied sich indessen für eine inhaltlich und formalästhetisch anspruchsvollere Literatur. In der 1960 gegründeten Literaturzeitschrift »Mladje« (Jungholz) begann sie ein neues literarisches Programm zu verwirklichen, durch das die slowenische Literatur in Kärnten den vollen Anschluß an die modernen Strömungen der Gegenwartsliteratur erlangen sollte. Die Initiatoren der Zeitschrift, *Florian Lipuš* (1937), *Erich Prunč* (1941) und *Karl Smolle* (1944), die sich anfangs unter den Pseudonymen Boro Kostanek, Niko Darle und Miško Maček verbargen, boten dafür am Beispiel ihrer eigenen literarischen Schöpfungen neue Ausgangspositionen. Sie zogen aus den Reihen der slowenischen Intelligenz etliche begabte Literaturschaffende nach sich, wie z.B. den Lyriker und Erzähler *Valentin Polanšek* (1928), die Lyriker *Andrej Kokot* (1936) und *Gustav Januš* (1939), die Erzählerin *Anita Hudl* (1946), den journalistischen Schriftsteller *Horst Ogris* (1946) u.a. Erst spät, in einer Zeit, die mit dem 50. Jahrestag der Kärntner Volksabstimmung zusammenfällt, im Jahr 1970, fühlte sich auch der bereits als Essayist und Literarkritiker bekannte Professor *Janko Messner* (1921) veranlaßt, als Schriftsteller aufzutreten und das

kärntnerslowenische Problem zum Zentralthema seiner literarischen Schöpfungen zu erheben.

Gegenwärtig gelangen in den Sog der neuen literarischen Strömung immer mehr junge literarische Talente, die meisten aus den Reihen der Absolventen und Studenten des Slowenischen Gymnasiums in Klagenfurt.

Die slowenische Literatur in Kärnten stellt sich als Teil der gesamtslowenischen Literatur dar, ist aber gleichzeitig auch ein Teil der literarischen Aktivität in Österreich. Als solche könnte und müßte sie Modell einer echten Begegnung zwischen deutscher und slowenischer Literatur werden. Ansätze dazu sind bereits gegeben.

LIRSKO V SODOBNI SLOVENSKEI PROZI

V kratki predstavitvi vloge lirskega v sodobni slovenski pripovedni prozi so poudarjeni značilnejši elementi tega pojava, predvsem spominjanje in spomin kot kompozicijska elementa, metaforičnost kot stilni element in poetičnost v izpovedni vsebini pripovednega besedila. Kot izraziti primeri z lirskimi značilnostmi so tu besedila Cirila Kosmača, Miška Kranjca, Jožeta Snoja in Lojzeta Kovačiča.

The function of the lyrical in modern Slovene narrative prose is explained by pointing out the characteristic elements of this phenomenon: these are, above all, recollections (remembering) as compositional elements, metaphoricalness as a stylistic element, and poeticalness in the self-expressive content of the narration. Clear-cut examples are the texts discussed here: by Ciril Kosmač, Miško Kranjec, Jože Snoj, and Lojze Kovačič.

Lirsko kot pojem, ki vsebuje več prvin subjektivnega doživljanja in izražanja oziroma sporočanja doživetega, je s stališča, s katerega opazujem nekatere značilnosti sodobne slovenske proze, dvojen: najprej se lirsko pojavlja kot pripovedovalčeva izpovednost, kar pomeni odkrivanje osebne čustvene vsebine s spominjanjem; drugi vidik lirskega je lirski vsebina pripovedovanega — ta se pokaže kot lirski scena (narava v določeni čustveno-funkcionalni obliki) in kot spominsko asociativna pripoved v poetičnem jeziku (z metaforami in simboli, ki pogosto zrastejo v kompozicijski princip vsega pripovednega besedila).

Pojavnost lirskega v pripovedni prozi ni povezana s stilnim obdobjem ali celo zgolj s problemom sodobne pripovedne proze: nedvomno pa je lirski komponenta vidnejša v stilih, ki kakorkoli poudarjajo subjekt in njegovo kompleksnost v duhovnem in družbenem pogledu. Najbrž je zato pogosta romantična, novoromantična, ekspresionistična in sodobna kratka oblika pripovedne proze (novele, črtice, kratki roman) z znaki lirskih značilnosti.

Sodobna slovenska pripovedna proza je prav z lirskimi prvinami rezala odločilne premike v svojem sedanjem razvoju. Vdor lirskih prvin je vplival na kompozicijo proze, z lirskimi prvinami je proza izpričevala svojo humanistično naravnost (»sentimentalni humanizem«) ter izrazito bogatila pripovedni slog s poetično metaforo, katere bogastvo in iskanost je prozo pogosto tudi obremenjevala.

Za ravnovesje z izrazito družbeno angažirano pripovedno prozo realistične smeri in deskriptivnim beleženjem objektivne resničnosti in na-

vsezadnje tudi z dokumentarno pripovedno prozo, ki se je močno razširila v zadnjih desetletjih razvoja slovenske pripovedne proze, je pripoved o posameznikovi intimi v kvalitativno prevladujočem položaju, še posebej ko spoznamo, da močno spremlja tudi dokumentarčnost spominske proze in da je niti izrazita težnja po objektivizaciji pripovedi v deskriptivni prozi ne more povsem izločiti.

Ob vprašanju lirskega v sodobni slovenski pripovedni prozi je mogoče izločiti nekatere značilne izstopajoče dogodke, ki shematično ilustrirajo potek tiste linije v pripovedništvu, ki je najbolj zaznamovana z lastnostjo, o kateri razmišljam v zvezi s pojmom lirskega.

V pripovedni prozi pomeni *Kosmačev Pomladni dan* novost v zgradbenem in vsebinskem pogledu. Na prelomnici petdesetih let je Kosmačevo besedilo pomenilo vznik intimnoizpovednega pripovedovanja, za katerega so pglavitne lirske prvine: na njih temeljijo osnovna izhodišča pripovedne zgradbe romana — spomin in spominjanje. Značilnosti načela spominjanja v tem romanu so naslednja: preteklost se skozi spomin spreminja s čustvenim filtrom oziroma čustveni spomin oblikuje preteklost v novo, poetično resnico; spominjanje je izoblikovano v lirski metafori za resnico. Tehnična rešitev vgrajevanja spominskih podob v romanu je vodila v sistem asociacij, ki so povezane v verižni splet, katerega vezni členi so drobni intimni odzivi na subjektivno doživetje. V Kosmačevem pripovednem vzorcu je najpomembnejša relacija med doživljajočim in čustvujočim subjektom in objektivnim svetom: opazovana subjektivna resničnost je obdana z mnogimi ovoji pripovedovalčevega miselnega, čustvenega, čutnega in tudi estetsko oblikovanega modificiranja. Kosmačev vzorec ni imel neposrednih posnemovalcev, pač pa se je pglavitni odnos — odnos med intimnim svetom pripovedne osebe in zunanji dogodki — v pripovednem teku pogosto pojavil kot izhodiščna značilnost pripovedne perspektive v sodobni pripovedni prozi. Izrazita primera za to lastnost pripovedne proze sta besedili *Pavleta Zidarja Soha z oltarja domovine* in *Petra Božiča roman Izven*.

Lirska meditacija in liričen opis pokrajine, ki ima prav tako pogosto funkcijo lirske meditacije, zapolnjujeta prostor v pripovedih *Miška Kranjca (Mladost v močvirju)* predvsem tedaj, ko je pripovedi potreben doživljajski, predvsem čustveni zanos, s katerim pripovedovalec izraža spoznanje lepote ali etosa (za Miška Kranjca je verjetno lepota v tem pogledu pomembnejša). To izrazno sredstvo lirskega je v sodobnem pripovednem besedilu v vidnem upadanju kot značilna lastnost romantične pripovedne manire, ki živi na robu modernih proznih iskanj.

Funkcija lirskega v pripovednem slogu pa je v stalni rasti; vidni sta dve težnji: pripoved postaja hoteno poenostavljena in neokrašena, strogo sporočilna (dokumentarno stroga in asketična), na drugi strani pa je razbohotena in ekspresivna, igrivo preobložena in tudi prenasočena z iskano metaforiko. Lirske komponente v pripovednem jeziku so predvsem del celotnega pripovednega izhodišča, katerega jedro je subjekt, ki z vso svojo vsebino žarči navzven. Za ta subjekt moderne slovenske proze je značilno, da je socialno in duhovno drugačen, predvsem enkratno, da je v bivanjsko izpostavljeni situaciji, preprosto — v nevarnosti, in da postavlja svoja eksistencialna vprašanja v prisposodbi. V prisposodabljanju je njegova ustvarjalnost in s tem tudi zmožnost premagati to, kar ga ogroža. V največkrat krčevitih in presenetljivih metaforah pripovednik šifrira izpovedovanje intimnega sveta ali boljše bivanjske stiske, ki je vsebina pripovednega dejanja. Lirska komponenta pripovedi tako s slogom prekriva druge pripovedne prvine. Lirski slog je sam zase najpomembnejši dogodek v pripovedi.

Med značilnejše pripovedne tekste z opisanimi lastnostmi sodi na primer roman *Hodnik Jožeta Snoja*. Hodnik je v romanu prisposodba za pot in prostor, v katerem se pripovedna oseba znajde po usodni nesreči, hodnik je tu lahko tudi cev ali jašek, obdaja človekovo premikanje na vozičku, na katerem je brez moči, odvisen od drugih. Sam nemočni individuuum lahko deluje le s svojo zavestjo in se z njo seli v preteklost (v resnični ali imaginarni svet) ali pa analizira svoje stanje in ga poskuša ovrednotiti.

Pripoved niha med navidezno objektivno deskripcijo in pesniško metaforo, ki jo oblikuje predvsem estetski namen in igra z zvočnimi in barvnimi vtisi. Primer:

Zrak je postal mlahav. Prva poletna odjuga je cunjasto obvisela nad planoto. Topa svetloba ni uplahnila, samo zasinela je in nezmanjšana v svoji nebesni visočini začela veneti. Cingljanje sinic je bilo še malo prej, v znojni pripeki, polno zlatomedeninastega leska. Zdaj se je med odbijanjem ob mlahavih sinjinih zastorih, ki so se na gosto trli v topli sapi, izgubljalo v zamračenih odmevih nekam pod vrh neba, se tam v kupolastem stičišču vseh zaves in gubaste razsvetljave klalo v sljudaste zvone in se v oblačni roki do konca zmočilo. (Jože Snoj, *Hodnik*, 1969, 13)

Funkcija lirskega se v tem primeru premika s pripovednega teka k slogu in se s svojo estetsko označenostjo osvobodi vklenjenosti v logiko dogajanja. Pripovednik si dovoli jezikovni predah v ugodje ob jezikov-

nem ustvarjalnem poigravanju. Lirsko dobi v pripovedi funkcijo igre vsaj v nekaterih predelih pripovednega gradiva.

Sintezo lirskih prvin (spominjanje v kompoziciji, opis lirskih situacij, poetičen slog) predstavljajo nekatera besedila *Lojzeta Kovačiča*, posebno pripoved *Sporočila v spanju* (v izdaji Preseljevanja ima besedilo naslov Sanje, 1974). Sporočila v spanju in Resničnost sta besedili, ki ju je v analizi sicer potrebno opazovati skupaj in ju razumeti kot dvodelno celoto, z vidika lirskega pa je pomembno predvsem prvo besedilo. Stil, zgradba in sporočilo te pripovedi je mogoče strniti v oznako: biografija bivanjske stiske, pripovedovana s šifro, ki naj bi predstavljala potek zakonitosti sanjskega dogajanja. Konstrukcija besedila je natančno premišljena in se ne predaja asociativnim tokovom: je izdelan sistem sanj, ki so življenjski tek intimne zavesti z odslikavanjem subjektivne resničnosti z vsemi njenimi objektivnimi, vidnimi znaki. Deli te resničnosti so povezani z vezmi sanjskega in se premikajo v iracionalnih kombinacijah. Povezave izražajo jedro sanjačevega iskanja, njegove znova in znova potrjujoče se zavesti o bivanjski izpostavljenosti, o nepremagljivi nevarnosti, ki rojeva strah, o strahu, ki žene v beg, o begu, ki vodi v neznano, novo nevarnost. Vezi, ki gradijo svet sanj, so osebe iz pravljičnega sveta, so predmeti, prostori in ljudje iz objektivne resničnosti, vsi pa spreminjajo svoje obraze in v pripovedi doživljajo najrazličnejše metamorfoze. Predmeti, pokrajina in ljudje se pojavljajo v situacijah s simbolnimi pomeni, ki so najpomembnejše gradivo za sanjske opise strahu, stiske, nedoločljivega in neznanega.

Osnovni lok dogajanja je zgrajen na temeljih lirske intenzitete in njene postopne rasti. Lirska intenziteta je v rastočem nasprotju med svetlim in temnim, med sanjsko željo in sanjsko tesnobo:

Močna svetloba iz rumenih sten prihaja skozi kožo vame. Plavam, kot da sem spomin nase v srcu prelepe kraljične, ki me ima rada. Vrt se vzdiguje v zrak, k mojim nosnicam, ustom. Diši. Stopim na pločnik, prekrit s suhimi, rjavimi vejicami. Naenkrat postanem po sprednji strani čisto svetel, blond, po telesu, glavi, laseh. Zaploskam, stečem nazaj gor, in se ustavim pri rumenem oknu z verando. Gledam veliki, goli, črno grmovnati vrt z belimi stezami, ki ga imam rad. To okno je moje. (Sanje, Preseljevanja, 1974, 356)

Vse, kar se v pripovedi dogaja in kar v njej je — to velja predvsem za prostor — je izraz stiske sanjača, pripovedovalca, ki gradi besedno umetnino zaradi sporočila o kronologiji in razvoju te stiske. Stiska je nepremagljiva, kar izraža pripovedno stopnjevanje, za katerega je značilna

stopnjevanost vse teže razrešljive šifriranosti prisporob za stisko in negotovost. Pripoved se postopno razvija h končnemu vprašanju in nekakšnemu bivanjskemu začudenju. Bolj ko se prisporobe odmikajo od realnih predstav, čistejše so v svoji izpovedni vsebini, postajajo vse jasnejše in neobremenjene s fragmenti dogodkov, pripovednih oseb ali celo fabule:

Ali bom sploh še kdaj stopil ven, da bi lahko zbežal iz te divjine. Jem in slišim svoje mlaskanje med nezanesljivimi stenami svoje sobe. To je šum, ki ga povzročam sam. Dvignem roko in si pogladim usta. Dotik je to — koža ob koži. Spregovorim naravnost predse. To je moj glas, a ko poslušam odjek iz kota, je to glas nekoga drugega. Vstanem in hodim. To je gibanje in topot nekoga, ki hodi. (Sanje, Preseljevanje, 1974, 388)

Zdaj sem, čeprav se vse ponavlja, v resnici že precej daleč: koliba je črna pika in tudi sam sem, ne da bi videl sebe, oddaleč ali od blizu, temna pega na snegu; to mi potrjuje grmovje. (Prav tam, 389)

Zaključna stopnja rasti:

Ali bo planjava kmalu mislila, da sem kamen, pešcevnata pot, mogoče celo grm, bo kmalu pozabila na razločke in razliko, me izbrisala, se me navadila? (Prav tam, 390)

Pripovedovanje sanjskih podob, kakršne so zložene v Sporočilih v spanju, skupaj z osnovnim lirskim občutjem, ki je nakopičeno v pripovedi o sanjskih stiskah, predstavlja primer, ki je med drugimi izrazitejši predstavnik lirskega načela, oblikovanega v pripovedni prozi. Morda se zdi pomembnejši zaradi velike izrazne koncentracije in čiste metaforičnosti pa tudi zaradi avtentične oblikovne in tematske rešitve. Hkrati je mogoče za Sporočila v spanju trditi, da je lirska komponenta v tem besedilu povzročila največjo mero poetizacije pripovedi in razen tega še z mero notranjega ravnovesja z ostalimi pripovednimi prviniami potrdila, da je lirizem lahko tudi temeljna prvina moderne pripovedne proze.

V svojem razmišljanju o lirskih prvinah v sodobni slovenski pripovedni prozi sem nakazala vprašanje pomena in razsežnosti tega pojava za sodobno slovensko pripovedništvo. Ob tem bi bila potrebna podrobnejša analiza pojava v evropskih in predvsem v drugih slovanskih književnostih. Vprašanje bo potrebno razširiti še na odnos lirskega in epskega v sodobni prozi in na vprašanje preoblikovanja zvrstnih zakonitosti, ki se v času spreminjajo in se v svojem razvojnem procesu med seboj povezujejo in razvezujejo.

Sodobna slovenska proza je tudi v modernih pripovednih besedilih nadaljevalka tradicije: lirska prvina v pripovedi je živa domala v vsem njenem razvoju, še posebno intenzivno v Cankarjevi poetiki, ki jo pogosto variirajo tudi kasnejši rodovi slovenskih pripovednikov.

SUMMARY

After 1950, Slovene narrative prose is even more strongly than before marked by the appearance of lyric features within the epic structure. More prominent features of this kind are the frequent expression of personal feelings, the prevalence of the importance of emotions in the story, a broader subjectivization of the narrative perspective and a strong poetic-metaphoric markedness of the narrative style. These elements were frequent in the narrative prose of earlier periods as well, notably when the stylistic tendencies of the romanticism, neo-romanticism and expressionism were in the ascendant; however, their frequency and function now seem to be exceptionally prominent. Among the prose works in which the lyrical elements prevail, are *Pomladni dan* by Ciril Kosmač, *Mladost v močvirju* by Miško Kranjec, *Soha z oltarja domovine* by Pavle Zidar, and, in the avant-garde group, texts by Peter Božič (*Izven, Na robu mesta*), Jože Snoj (*Hodnik*), and, particularly, Lojze Kovačič (*Deček in smrt, Sporočila v spanju*). Through an analysis of the components of Kovačič's *Sporočila v spanju*, it is possible to present part of the question of the function and value of the lyrical as a special characteristic of the modern Slovene narrative prose.

PROBLEMI SODOBNEGA SLOVENSKEGA VOJNEGA ROMANA

Ena izmed najbolj opaznih singularizacij v sodobnem slovenskem vojnem romanu je uvajanje »otroške perspektive« gledanja na vojno dogajanje. Uvajanje tega zornega kota je povezano z izstopanjem iz tradicionalnega ideološkega shematizma. Vendar nosi »otroška perspektiva« sledove literarnega konstrukta, kolikor uvaja samo novo idejnost namesto stare in sprosti k resnično »odprtemu« gledanju, ki šele lahko menja globinski ustroj dela. S tega gledišča so obravnavani trije vojni romani z letnico izida 1979: Marjan Rožanc, *Ljubezen*, Vladimir Kavčič, *Obleganje neba*, Peter Božič, *Očeta Vincenca smrt*.

One of the most conspicuous singularizations in the modern Slovene war novel is the introduction of the »child perspective« of looking at the events of war. It is connected with the departure from the traditional ideological schematism. However, the »child perspective« bears the marks of a literary construct inasmuch as it merely introduces new ideology instead of the old one and inasmuch as it fails to release itself towards a really »open« perception, which alone can change the deep structure of the work. — This is the standpoint from which three war novels published in 1979 are dealt with here: *Ljubezen* by Marjan Rožanc, *Obleganje neba* by Vladimir Kavčič, and *Očeta Vincenca smrt* by Peter Božič.

Tematika zadnje vojne, se pravi narodnoosvobodilnega boja in revolucije, je še zmeraj ena osrednjih tem sodobnega slovenskega romana. Če to ugotavljamo po šestintridesetih letih, ki so minila od vojnega dogajanja in o katerih lahko rečemo, da je bila proza tako rekoč brez prekinitve zbrana ob tem dogajanju, in sicer pogostoma z najboljšim delom svojih pripovednih moči, bi kazalo pomisliti na vprašanje: zakaj je ta tematika lahko še zmeraj v središču naše književnosti? In zakaj je lahko kljub zgodovinski oddaljenosti še daleč od tega, da bi jo mogli šteti za zgodovinsko in ob njej pričakovati dela, ki bi jih lahko imenovali zgodovinski roman ali zgodovinsko povest?

Razlogov za to je več in cela vrsta je takih, ki so lahko umljivi. Gre za tematiko zgodovinskega preloma, ki je bil vsestranski in daljnosežen, tako v družbenem kot v osebnem dogajanju. S svojo globljo socialno in moralno vsebino še zmeraj v mnogočem bistvenem določa naš čas in nekje od znotraj še zmeraj močno posega v mnoge človeške usode. Gre za še ne pozabljeno in neskončno zalogo izjemnih človeških vsebin, ki so na voljo pripovedni fikciji. In gre za vsebine, ob katerih so bralci še danes radovedni na poseben, prizadet način. In navsezadnje, gre za

tematiko, ki je iz samoumevnih razlogov imela v naši povojni književnosti nekako privzdignjen, do neke mere privilegiran položaj.

Toda če literaturo presojamo kot umetnost, ne moremo mimo dejstva, da tematsko-količinska razmerja sodijo bolj v njeno sociologijo kot v njeno estetiko. In da ta razmerja sama po sebi še ne morejo odločati o bistvenem, to se pravi o njenih globljih pomenskih središčih in o njeni umetniški vrednosti. V umetnosti ni privilegiranih snovi. Zato tematika sama ni nekaj, kar bi naredilo dobro literaturo, ampak je dobra literatura tisto, kar povzdigne neko tematiko v območje svoje posebne sugestije in posebne doživljajske učinkovitosti. V umetnosti ni nobeni življenjski snovi, nobeni témi nič vnaprej podarjenega, nič olajšanega. Pa tudi zunanje, recimo družbene ali politične prednosti, ki jih vsak čas poklanja neki svoji izbrani, posebej zaželeni tematiki, niso zmeraj prednosti. S tem privilegijem je namreč tako kot z vsako ljubeznijo: njeno posebno naklonjenost spremlja tudi posebna občutljivost in prijazno trepljanje se lahko kaj hitro spremeni v jezo zamero. Zgodovinar naše povojne književnosti ne bo mogel prezreti, da so se prve zagrete literarno-politične afere pripetile prav ob delih s partizansko tematiko in se ob njej tako ali drugače pojavljale vse do naših dni. Tudi iz starejših obdobj slovenske književnosti vemo, da družbeno privilegirana tematika v resnici nikoli ni bila privilegirana, saj ji je bilo odpuščenega manj kot kakšni drugi, bolj v kót postavljeni snovi. Tako tudi od privilegijev, naklonjenih partizanskim vsebinam, ne ostane nič, če odštejemo tistega nekaj več prostora za uveljavljanje darov bolj srednje vrste. Toda za te so že dalj časa odprta še druga, znatno lahkotnejša in udobnejša tematska polja.

Uvodno razgledovanje bi torej lahko ustavili ob spoznanju, da je v povojni slovenski književnosti vojna tematika prav zaradi svoje družbene in psihološke izpostavljenosti pa tudi zaradi svoje pogostnosti zahtevala od pisatelja, ki jo je vzel pod pero, neko posebno moč. Zahtevala je posebno ustvarjalno in moralno moč, če je to snov hotel ohraniti umetniško živo, to se pravi novo, spreminjajočo se in zunaj mišljenjskega shematizma ali pragmatizma, ki se je po naravni logiki stvari te snovi držal razmeroma najmočneje. Zato ni naključje, da so se prav ob tej tematiki dogajale bistvene preizkušnje povojne proze in tudi njeni močno izraziti razvojni prehodi in prelomi. Pa tudi narobe: ob njej bi prav tako lahko odkrivali zelo vidna stanja književnega mirovanja, se pravi pisanja v mejah znanega gledanja, privajenega mišljenja in preizkušnega literarnega izražanja. Skratka, gre za tematiko, ob kateri sta zelo razločni obe črti v zgodovini povojnega pisanja: črta pripovednih inovacij in črta

pripovedne konvencije, pot varnih in pot tveganih iskanj. Včasih sta ti poti daleč narazen in sprti, še pogosteje pa se tesno prepletata in lovita v isto smer.

V književnem razvoju naše téme sta delovala in odločala, kot še zmeraj delujeta in odločata oba tokova, tako da polno resničnost te proze sestavljata obe strani skupaj. Toda razvojni sunki so bolj vidni in bolj merljivi ob novostih in posebnostih, ki so se pojavljale ob ozadju vsega tistega, čemur bi lahko rekli že utrjeno in privajeno. Takih drugačnosti, posebnosti in nenavadnosti — v literarni teoriji jim ustreza pojem »singularizacije« — v sodobni slovenski pripovedni prozi ni malo in vredne bi bile natančnejšega raziskovanja. Obrobno so se začele pojavljati takoj po koncu vojne, izraziteje pa od zgodnjih 50-ih let naprej, ko je prišlo do splošne preusmeritve književnega razvoja v močnejšo subjektivizacijo. V tem prispevku se omejujem na opazovanje enega samega izseka iz naj-novejše zgodovine »singularizacij« v sodobni slovenski vojni prozi. In sicer na tri vojne romane, ki so izšli z letnico 1979 in ki kljub velikim razlikam kažejo nekatere zanimive skupne lastnosti prav pri uvajanju tako imenovanih singularizacij. To so romani Marjana Rožanca *Ljubezen*, Vladimirja Kavčiča *Obleganje neba* in Petra Božiča *Očeta Vincenca smrt*.

Najbolj opazna skupna lastnost vseh treh del je, da pri dojetanju vojnega dogajanja odpirajo nove in nenavadne zorne kote. Če se pri branju ujamemo vanje, se nam vrsta znanih ali na pol znanih, tako rekoč že zgodovinsko razloženih in ocenjenih vojnih stvari nenadoma prikaže z njihove nove strani, tako da marsikaj, kar je v naši zavesti že navadno, postane spet nenavadno, znano se obrača v neznano in že obvladano znova zdrsne v svoje tavajoče začetke. Postopkov, ki odstranjujejo privajeno in uvajajo posebno ter nepričakovano, je več in pojavljajo se na vseh ravninah: od zgodbe in misli do pripovedne tehnike in sloga, pa tudi v neposrednih izjavah pripovednika samega. Vendar je za vse tri proze značilno in skupno, da je med sestavinami neobičajnega v ospredju predvsem ena: odpiranje otroškega zornega kota pri dojetanju vojnih dogajanj. S tem je že vnaprej vzpostavljeno neko kontrastno in napeto razmerje v motivnem ustroju tematike (vojna: otrok). Predvsem pa so z »otroško perspektivo« gledanja dane velike možnosti za doživljajsko oddaljevanje od običajnega, razumsko obvladanega, posplošujočega ali zgodovinskega gledanja na ljudi in njihova početja v zadnji vojni. Dane so posebne možnosti za izstopanje iz varnostnega miselnega reda odraslih in za izstop iz ideološkega shematizma vsakršne vrste. Tudi poljska lite-

rarna veda je ob pojavu »osebne infantilizacije« oz. uvajanju otroške »naivne zavesti« v pripovedništvo o medvojni vstaji opazila premik k »deheroiziranemu junaku«, k junaku, ki je »obsojen v položaj nenehne ogroženosti«, k »osebnemu tragizmu brez možnosti izbire«, skratka prelom od tradicionalnega junaka akcije k ogroženemu, nemočnemu človeku.¹

Rožanc je v romanu *Ljubezen* za prikazovanje vojnega dogajanja v ljubljanskem predmestju od 1941 do 1945, dogajanja med družčino doraščajočih ali že odraslih fantov in deklet, izbral zorni kot »potepuškega pubertetnika«. Za glavno osebo je izbral na pol otroka, ki vsemu hudemu navkljub doživlja svet okoli sebe in iztirjene ljudi ljubeznivo, brez kanca sovraštva. Doživlja na poseben način, ki je zunaj običajne ideološke ali zgodovinske delitve pojavov. Kavčič je v *Obleganju neba* odprl več gledišč na vojno, ki poleg tega poteka na bolj odprtem partizansko-nemškem-belogardističnem bojišču nekje v gorenjskem vaškem svetu. Toda izhodiščni zorni kot je spet nekje pri otroku. Tokrat v otrokovem travmatičnem doživetju vojnega ubijanja, ki je — ne glede na svoje poreklo in namen — surovo izničilo prvotni svet otroške igre, lepote in varnosti, s tem vred pa za vselej tudi vse druge svetove varnosti. Ta črna, »razbolela otroška stiska«, porojena zaradi prevelike bližine nasilnih smrti, stiska, ki traja še kar naprej in ji ni videti konca, pa ni samo nekaj otroškega, individualnega in prvoosebnega. V romanu se postopoma pogloblja na vse in vsakogar, tako da naposled sleherni iz vojnih let nosi s seboj »svojega mrliča« kot neodložljivo breme preteklosti. Raznovrstnim vojnim zgodbam in tudi različnim gledanjem nanje pa je dal največ prostora Božič v romanu *Očeta Vincenca smrt*. To je obsežna pripoved o življenju in trpljenju izgnancev s Krškega polja v daljno Šlezijo, posebno poglavje iz genocidne usode Slovencev med drugo svetovno vojno. Tudi tu je v središču vsega hudega otroška zgodba, natančneje, zgodba teroriziranega odraščajočega otroka, ki ne more razumeti zmed, strahot in absurdov okoli sebe, kar mu za vselej »spodnese tla pod nogami«. Izgubi vero v vse vere odraslih, postane »rojen skeptik« in verjame le še v oprijemljive reči življenja samega. Do konca ostane prilepljen ob njihovo nedoumljivo zmedo in grozo, nesmisel in smešnost, pa tudi njihovo lepoto, toda tako, ki je zunaj preračunljive odrasle pameti.

Kljub nekaterim bistvenim razlikam je »otroška perspektiva« gledanja v vseh treh primerih postavljena tako, da obrača običajni red

¹ Stanislaw Barańczak, Człowiek bezbronny, v zbor. Literatura wobec wojny i okupacji, Polska akademia nauk, IBL, Warszawa 1967, str. 291—305.

stvari znotraj naše literarizirane vojne tematike. V vseh treh primerih gre za kontrastno srečanje teme in junaka, tokrat vojne in otroka, ki tej temi spoznavno ali idejno ne more biti kos na naš odrasli način in jo zato dojema čisto drugače, po svoje. Dogaja se torej, da tako rekoč znana in obvladana tema vstopa v nepripravljeno zavest, ki ne more drugače, kot da to témo čisto prenaredi. V bistvu gre za pojav, ki ga je B. Tomaševski teoretsko opredelil kot »prelom teme v psihi junaka, ki je ne pozna«, in tak vdor teme v nedoraslo zavest je štel za eno najbolj značilnih podlag singularizacij (»pričm ostranjenja«).²

Seveda izbiranje otroške perspektive — kot nepričakovanega in ne navadnega pogleda na stvari odraslih — v literaturi že od nekdaj ni nekaj novega. Ko Tomaševski našteva primere različnih singularizacijskih postopkov, postavlja na prvo mesto prizor iz *Vojne in miru*, kjer Tolstoj vključuje v pripoved šestletno kmečko deklico Malašo, ki s peči opazuje usodni bojni posvet Kutuzova z generali (gre za umik ali obrambo »svete prestolnice« Moskve) in si stvari razlaga čisto po svoje. Zanj je to predvsem osebni spopad med »dedkom« Kutuzovom in »dolgoškričnikom« Benningsenom.³ Druga svetovna vojna, ki je bila vojna brez zaledja, je v svojem času in pozneje dala celo vrsto pripovedi o otroškem gledanju in doživljanju njenih totalnih uničevanj. Tako je otroški martirij postal eden zelo opaznih žanrov novejše književnosti z vojno tematiko. Med najbolj zgodnje in znane sodi *Dnevnik* Ane Frankove (*Het Achterhuis*), zapisi trinajst do petnajstletne židovske deklice, pisani v amsterdamskem skrivališču od 12. junija 1942 do 1. avgusta 1944, ko so skrivališče odkrili in Ano z drugimi vred odpeljali v taborišče, kjer je končala marca 1945.⁴ Posebnost Aninega opazovanja in opisovanja je presenetljivo dozorela zavest in njena velika razčlenjevalna zmožnost. Toda kljub tej otroški prisebnosti Ana vse bolj natanko sluti in čuti, kako postaja svet dejstev okoli nje neznanski v svoji grozi in duševnemu pogledu neobvladljiv. V zapisu z dne 15. julija 1944 beremo: »Kdor še vedno trdi, da imajo odrasli tu v skrivališču težje življenje, se pač ne zaveda težav in številnih problemov, ki obletavajo nas, problemov, za katere smo še premladi, a nas kljub temu morijo vse dotlej, dokler se nam ne zazdi, da smo po dolgem času vendarle našli rešitev. Ta rešitev pa ne more vzdržati pred dejstvi, ki ji slej ko prej zadajo smrtni udarec . . . Nemogoče mi je graditi

² B. Tomaševskij, *Teorija literatury. Poetika, The Slavic Series*, New York-London 1967, str. 150—151.

³ L. N. Tolstoj, *Vojna in mir*, III. del, prev. Vladimir Levstik, *Sto romanov*, št. 39/4, Ljubljana 1968, str. 16—20.

⁴ Anne Frank, *Dnevnik*, prev. Albert Širok, Ljubljana 1977.

vse na temeljih smrti, tegobe in zmede...« Na uporabi otroške perspektive in predodraslega zrenja v svet temelji tudi eden največjih romanov sodobne nemške književnosti, Grassov *Pločevinasti boben* (*Die Blechtrommel*, 1959). Njegov glavni junak, »permanentni triletnik« Oskar z otroško nepodkupljivimi očmi gleda na svet odraslih okoli sebe, ki je svet banalnosti, surovosti in vojnega pobijanja, sploh noče odrasti, tolče na svoj igračasti boben in bobna protest, obup in lepoto.⁵ Verjetno najbolj grozljiv otroški martirij o drugi svetovni vojni pa je ustvaril Jerzy Kosiński z romanom *Obarvana ptica* (*The Painted Bird*, 1965).⁶ Gre za zgodbo šestletnega poljskega dečka, ki so ga mestni starši poslali daleč na deželo, da bi peživel okupacijo in vojno. Otrok ostane čisto sam, tava kot preganjana žival od vasi do vasi (s temnolaso glavo je podoben židovskemu ali ciganskemu otroku) in doživlja sodobni srednjeveški pekel vsega najhujšega. Tako je ob koncu vojne nem od trpljenja, je čisto spremenjen dvanajstletnik z osamelo džungelsko dušo v sebi, ki se brani najdenih staršev, ljubezni in varnosti, ker jih ne prenese več, kot ne prenese svobode: »Kletko je zdaj nosil v samem sebi; zvezala mu je možgane in srce, mu ohromila mišice.« K človeškemu rodu se vrača kot izpremenjena, prebarvana ptica, ki bi jo njena vrsta, če bi se ravnala po prvinskem nagonu, izločila. Na pojav »rekreiranja ali simuliranja otroškega pogleda na svet« v novejši hrvaški prozi je opozoril Ivan Slamnig in v pojavu spoznal enega izmed postopkov, ki avtorju omogoča, da »dojame človeka mimo racionalno postavljenih velikih dogajanj«.⁷ V novejši slovenski književnosti bi lahko začeli predvsem s Pavletom Zidarjem, ki je prvi učinkoviteje začel z »otroško modrostjo« gledanja v svet vojne (*Soha z oltarja domovine*, 1962; *Dim*, 1970). Pa tudi ena izmed najvidnejših novejših slovenskih dram, D. Jovanovičeva *Osvoboditev Skopja* (1977) temelji na »fragmentnih spominih šestletnega otroka«, kot pravi avtor, in skozi otrokov zorni kot uvaja novo dožemanje boja, trpljenja in človeških vojnih usod.

Tako imenovane otroške perspektive gledanja, doživljanja ali celo pripovedovanja vojnih zgodb pa seveda ne kaže jemati naivno. Gre za postopek, ki navzven sicer razločno kaže, da pisatelj odmika snov, ki jo ima pod peresom, in zavest o njej v neko oddaljenost od samega sebe v sedanjem času, vzpostavlja torej neko na prvi pogled premaknjeno in oddaljeno fiksijsko razmerje do tematike. Toda ta razdalja je bolj

⁵ G. Grass, *Pločevinasti boben*, prev. Janko Moder, Ljubljana 1968.

⁶ J. Kosiński, *Obarvana ptica*, prev. Jože Prešeren, Ljubljana 1965.

⁷ I. Slamnig, *Disciplina mašte*, Zagreb 1965, str. 214.

navidezna kot resnična. Fikcijsko prestavljanje in pretvarjanje v otroka je lahko zelo uspešno in sugestivno, ob njem tudi bralec lahko postane otrok, vendar je to še zmeraj pretvarjanje. Naj bo še tako zmožno in kreativno, ne more se docela in brez preostanka ujeti z otrokovo resničnostjo oziroma z njeno popolno verjetnostjo. Zmeraj, tudi ob najbolj brezhibni izvedbi, ostajajo zraven znamenja pisateljve odraslosti. Na vsem, česar se s peresom dotakne, pusti sledove svoje sedanje neotročnosti, najmanj sledove svojega načina pisanja, ki pa niti ni samo način pisanja. Razglede v ta psihološki aksiom književne resničnosti bi si najbrž zaprli, če bi brez pridržkov sledili danes v literarni vedi zelo upoštevani in v mnogočem močno uporabni, a v skrajnih sklepih vendarle preveč mehanični *Logiki književnosti*, kakršno je zgradila Käte Hamburger. V njej je samo liriki kot izpovedni zvrsti pripisala proces subjektiviziranja, medtem ko je pripovedništvu kot objektivirajoči, mimetični in fikcijski zvrsti tako rekoč odrekla vse tisto, čemur pravi »avtorjevo doživljajsko polje«; samo lirika naj bi bila po njenem tisto področje, kjer avtor »nima moči eliminirati samega sebe«, medtem ko v prozi ali dramatici sam sebe praviloma odslovi ali odstrani.⁸ Ta odstranitev ali odstavitvev je seveda vprašljiva. In zelo enostavno bi bilo, če bi jo res lahko ugotavljali s pomočjo slovničnih kategorij, v katere nekateri razlagalci tako močno verjamejo. Količina pisateljve notranje navzočnosti pa v resnici ni odvisna od tega, ali je izbral za pripovedovanje prvo ali tretjo osebo, se odločil za personalno ali avtorsko pripoved in se naselil v tem ali onem kotu znamenite Stanzlove ali katere druge geografije možnih pripovednih položajev.⁹ O globlji semantiki v literarni umetnini ne odločajo gramatične tehnike. V vseh je zadosti prostora za avtorjevo notranjo navzočnost in nobena mu ne daje možnosti popolnega umika.

V primeru naših treh proz je notranje razmerje med »otročko« in »avtorsko« perspektivo, med »fiktivnim« in »izpovednim« razmeroma najbolj opazno v sami semantiki pripovedovanega. Bolj točno, v idejni motiviranosti vsega bistvenega, kar se v besedilu pojavlja in dogaja. Na idejnosporočilnih plasteh, v njihovi vsebini in izdelanosti je še najlažje razmejevati »odraslo« od »otročkega« in »sedanje« od »nekdanjega«, čeprav so meje med enim in drugim gibljive in nedoločljive. Saj vemo, da idejna semantika ni v vseh območjih književnega besedila enako ulovljiva in da živi v delu na več načinov, od katerih sta bolj znana predvsem oba skrajna, implicitni in eksplicitni. V prvem primeru je idejnost

⁸ K. Hamburger, *Logika književnosti*, Beograd 1976, str. 228—279.

⁹ F. Stanzel, *Typischen Formen des Romans*, Göttingen 1967.

izrazno nesamostojna in prikrita, deluje znotraj drugih sestavin književnega dela in skozi njega; v drugem primeru pa se izrazno osamosvaja in prehaja v svoj mišljenjski in pojmovni jezik. Moč njene navzočnosti seveda ni odvisna od tega, ali se pojavlja implicitno ali eksplicitno, prikrito ali naravnost, v obeh primerih ima prostora na pretek. Pač pa je v slednji, neposredni obliki zaradi svoje umovalne besede lažje dostopna.

Če iz teh gledišč opazujemo omenjene tri romane, se nam pokaže naslednja podoba stvari.

Glavni zorni kot, ki ga v Rožančevem romanu *Ljubezen* vzpostavlja predmetni pubertetnik s svojim doživljanjem okupacije, izdajstev, upora in revolucije, je zorni kot »otroške odprtosti«, če ponovimo pisateljevo oznako, je neko stanje, ko človek življenja še ne dojema skozi ideološko ali politično zavest. Vznemirljive vojne dogodke, od pobojev različnih vrst do spolnih nenavadnosti, dojema s čutenjem in čustvovanjem, ki sta še čisto zunaj družbene ali zgodovinske zavesti. Njegov stik s svetom in ljudmi in njihovimi početji je zato brez vnaprejšnjih ali sprotnih opredeljevanj tiste vrste, ki so v odločilnem zgodovinskem spopadu tako izrazito oblikovala zavest in dejanja odraslih. Rožančev otrok ostaja brez prave možnosti za tako opredelitev. Zato ostaja, glede na odrasle, na poseben način nevezan in svoboden pa tudi na poseben način nezavarovan in ogrožen. Saj ostaja zunaj vsakršnega varnostnega idejnega sistema, ki bi zmožel dogodke groze in smrti do neke mere vključiti v logiko boja pa tudi nekega končnega smisla in jim s tem odvzeti nekaj uničujoče teže. Za tako razbremenitev je Rožančev otrok prikrajšan, nagrajen pa s svobodo in hkrati prekletstvom svoje »otroške odprtosti«, ki ne more drugače, kot da iz svojega nenavadnega zornega kota doživlja lepoto kot lepoto in pobijanje kot pobijanje, ne glede na to, od kod prihaja, kaj hoče in na kateri strani fronte, ki so jo med sabo zarezali odrasli, se vse to dogaja. Gotovo je to eno izmed izhodišč, ki bi ob tematiki zadnje vojne literaturi lahko odkrile nove, nenavadne in pretresljive vsebine, kar se v tem romanu ob nekaterih prizorih tudi zgodi. Toda opazimo lahko, da je »otroška odprtost« *Rožančevega junaka kljub občasni široki zazrtosti v človeške stvari sprtega sveta marsičemu zaprta in nazadnje zožena v eno samo smer. Tako se na primer tisto območje otrokove izkušnje, ko v zmedi in grozi dogodkov že začne razbirati, kje so težišča zločinov in krivde, opazno krči in izginja. V ospredje pa vse bolj prihaja otrokova zmožnost za tako imenovano dobrotno in ljubeznivo gledanje na ljudi, zmožnost nekakšnega izenačevalnega razmerja do človeškega in nečloveškega na obeh straneh fronte in zmožnost za brisanje vsega*

ideološkega, kar odrasle tako neizprosno ločuje. Otrokovo doživljanje se preveša v eno samo smer, ki je nasprotna vojni, in pisatelj jo dosledno vodi k duhu ljubezni. Življenjsko gradivo se mu osredinja v idejo in v tem idejnem osredinjanju otroškost ponehuje biti otroška; pred bralcem naglo odrašča, se stara in postaja spet ideja in ideologija, le da drugačna od prejšnje, »regularne«, postaja pravzaprav njena protiideja, s podobnimi posledicami za umetniški ustroj dela. Zapisana je celo v naslovu romana: *Ljubezen*. In če bi bili še v dvomu, nam jo avtor sam razloži v *Uvodu* svojega dela: »Ali nismo navsezadnje tudi otroci sestavni del človeške resničnosti? ... Ali je objektivna resnica samo resnica odraslih? ... Nemara celo samo nekaterih med njimi, tistih močnejših, zmagovitejših?« Sam se poenači z glavnim junakom romana in ga legitimira s svojim lastnim imenom. In otroško doživljanje vojne, o katerem pravi, da še ni poznalo sovraštva do nikogar, ampak samo ljubezen do vseh, izbere za privilegiran pogled na stvari. Ta pogled tudi utemeljuje: »A zakaj sem imel rad vse te ljudi? Najbrž samo zato, ker sem bil otrok in ker sem imel na stežaj odprto, brezmejno srce.« Torej v romanu ne gre samo za otroštvo ali za otroštvo samo, temveč za čisto določeno idejo o otroštvu, ki je sedanja, za idejo »odprtega, brezmejnega srca«, ki da se je odraslim zaprlo v njihovi vojni udeležbi. To idejo zaokroži in sklene v *Epilogu*, ko ob nekem mučnem in zgodnjem povojnem dogodku že spozna svojo drugačnost, svoje ne več samo ljubeče otroško srce: »... v resnici sem bil notranje že oblikovan in trden, opredeljen, daleč od svojega nekdanjega čustvovanja. Skratka, konec je bilo moje otroške odprtosti, konec otroštva. Odrasel sem in postal mož.« Pred nami je čisto razločna filozofija otroštva in »otroške odprtosti«, z jasno tezo v svojem središču, ki je teza o apriorni človeške ljubezni kot prvotni in višji vrednoti v našem razmerju do sveta, tudi do sveta vojne, osvobodilnega boja in revolucije. Nad Rožančevim svetom predmestnega vojnega dogajanja, ki včasih res zaživi skozi sugestivno fikcijo »odprtega otroštva«, posebno ob nekaterih prizorih smrti in ljubezni, se boči še svet ideje oziroma ideologije, ki pa nima na sebi nič posebno otroškega in bi se jo dalo izpovedati v čisto drugačnem izpovednem prevodniku, na primer v takem, kot ga je za eksistencialno idejo ljubezni pred tremi desetletji izbral Edvard Kocbek. Pri vsem tem je jasno nekaj: do umetnosti se da opredeljevati kot do umetnosti, do ideologije, če je tako razločno izpostavljena, pa se je težko opredeljevati drugače kot ideološko in tu se seveda bralci razhajamo. Nekdo se bo nasmehnil nad naivnostjo pričujoče ideologije. Drugi bo v njej našel sebe in skoznjo sodil tudi umetniško vrednost dela. Kritik

Taras Kermavner je na primer z apologetskim zanosom prislonil ob Rožančevo delo skoraj celo stavbo svoje novejše miselnosti. Pod naslovom *Vrnitev ljubezni* je romanu pripisal spremno besedo in v njem uzrl naslednje: očiščujočo vrnitev od vsakršnih zablod k »staremu, dobremu srcu«, k »žlahtni nedolžnosti«, k »protokrščanski ponižnosti«, skratka vrnitev v prelepi »frančiškanski svet« čiste človečnosti; in iz zgodbe je povzel nauk, da »kdor ohrani čisto dušo, so mu duri v raj tudi odraslemu odprte«. Seveda ne more biti drugače, kot da tak ideološki povzetek romana, ki je hkrati tudi njegova vsebinska zožitev, tudi bralca, pripravljenega slediti pisateljevi »otroški odprtosti«, prisili, da izstopi iz te pripravljenosti in reagira ideološko, reagira na nauk, ki mu je vsiljen. Narava nauka pa je jasna.

Ujetost v idejo se da razbrati tudi iz temeljnega ustroja Rožančevega romana. Gre za ustroj, ki ne sledi nobeni izraziti značilnosti novejšega ali celo modernega romana in ne osamosvaja nobene strukturne sestavine prozne pripovedi. Zato ni to niti roman dogajanja niti roman osebe niti roman prostora ali časa, temveč vse hkrati in po malem; v vseh sestavinah je zamejen na varno srednjo mero. Tudi ravnovesje med zunanjim in notranjim, subjektivnim in objektivnim je ohranjeno. Zgodba, čas in prostor so pripeti na skupno os, vse poteka pred nami in premo. Nič ni v motivacijskem sistemu neznanega, pisatelj ve vse, o čemer pripoveduje, in ve več kot katera koli druga oseba, nastopajoča v pripovedi. Ve tudi vse o samem sebi kot osebi romana. Tudi jezik se iz predmestnega slanga v hipu lahko sprevrže v nadzirano in olikano besedo. In končno je tu še ena, morda najbolj povedna, kompozicijska lastnost pričujočega dela: v sredini je zgodba, ob njenih krajih pa *Uvod* in *Epilog*, ki razložita idejo zgodbe in ji dodajata nauk. Tu se seveda ni mogoče ubraniti nekaterih asociacij na stare vzorce poučnih povesti, ki imajo svoje prednike v še starejših vzorcih pridigarskih pripovedi, te pa predstavljajo še zmeraj najdaljšo tradicijo slovenske proze. Bolj kot se zavedamo, so se njeni podaljški ohranili tudi v ustroju naše najnovejše proze.

Po vsem tem bi se dalo reči, da Rožančeva obrnjena ali otroška (namesto običajna ali odrasla) perspektiva ob vojni tematiki sicer pomeni singularizacijo. Vendar gre za singularizacijo, ki je le delna: scela zajame le idejno plast vojne tematike, pa še ta je v znatni meri odvisna od poprejšnje »regularne« idejnosti, namreč odvisna v tem, da je njena opozicija. Zato se ne more fikcijsko docela osamosvojiti v novo, neodvisno in zares »otroško odprtost« gledanja, ampak jo nenehoma opušča in ukinja v korist nove zaprte ideje oziroma ideologije. Kompozicijski

ustroj pa sploh obstaja v tlorisu tradicije in je še zmeraj uskladjiv z modelom moralistične ali eksplicitno ideološke proze.

V Kavčičevem *Obleganju neba* »otroška perspektiva« ni edina niti najbolj opazna perspektiva gledanja na vojno dogajanje. Vendar je izhodiščna in vsebinsko odločilnejša, kot se zdi na prvi pogled. V morfologiji epske realnosti zavzemajo otroški vojni prizori pogostna in pomembna mesta: vse od presunljive zgodbe nekje na začetku romana, ko pri otroški igri granata raznese malega Pavleka, da ga potem po koščkih zbirajo skupaj in je »v lesenem zaboju videti kakor raztreščena igrača«, pa mimo vrste podobno hudih zgodb do one, ko se domobranca poigrata z osumljenim otrokom tako, da ga gresta streljat in streljata mimo. Temeljno vojno doživetje vseh teh otrok je strah in tesnoba, je »razbolela otroška stiska«, nastala v preveliki bližini nasilnih smrti. Otroška vojna travma je postavljena v začetke romana in seže v njeno najglobljo motivacijo. Srečanje z ubijanjem je bilo tisto, kar je zarezalo v otroško dušo usodni rez in vrglo njen svet s tira. (»Majale so se senožeti, gozdovi so se rušili, podiral se je svet.«) Pisateljeva pripoved se ne glede na izbiro gramatične tehnike notranje poenačuje s to strašno otroško travmo in niti ne more iz nje. Opazuje jo od blizu in ji sledi daleč v njene predrazumske položaje, k prestrašenemu otroškemu pogledu, v katerem vsi ljudje s puškami, brzostrelkami in pištolami — ne glede na to, kam sodijo in čemu ubijajo — postajajo enako tuji in grozljivi, ločijo se samo po barvah svojih uniform.

Toda ta otroško travmatični zorni kot je samó izhodišče, ki ga Kavčič naglo širi čez meje otroštva. Širi ga na odrasle in mu dodaja novo vsebino. Tudi v njegove odrasle je vojna zarezala neizbrisno znamenje, tako da vsakdo nosi razjedajoči del skupne skrite pohabe, nosi svoj strah, svojo tesnobo in svojo spominsko muko, ki ne odnehajo in trajajo kar naprej. Nihče ne more iz preteklosti in vsakdo nosi nekaj smrti v svoji duši. Kajti: »Z mrtvimi je tako, ne starajo se!« Zavratni spomin nas popelje spet in spet v njihovo družbo. Tako sta vojni strah in tesnoba pravzaprav poglavitna junaka Kavčičevega romana. Iz svoje naravne otroške nevednosti, odprtosti in nezavarovanosti kar sproti preraščata v svet odraslih, kjer se pod pisateljevim peresom naglo gostita v idejo strahu in tesnobe in naposled v filozofijo krivde. Lahko bi našli celo vrsto mest, kjer psihologija podzavesti in filozofija krivde zapuščata epsko fikcijo ter prihajata na dan v docela umovalnem ali razpravljalnem jeziku, tako da ju imamo pred seboj v čisto eksplicitni obliki. Na primer: »Vračajo se, vsi se vračajo. Najbolj oddaljeni dogodki žive bolj od včerajšnjih...«

Ali: »Priznati bi moral, da so v človeku sile, ki se jih ne zaveda, ki jih ni moč obvladati...« Ali: »Preveč je tega, da bi bilo ne-smi-selno... Nekdo mora uravnjavati, nekdo mora stati za vsem tem... Boga so si izmislili, to vemo. A kdo si je izmislil človeka, kdo gorje, ki ga povzroča sebi in drugim...« Kavčičev človek vojne, revolucije in protirevolucije se po desetletjih zvija pod težo spominske tesnobe in je vse bolj obdan z rezili svoje vesti. To obleganje vesti, s trpljenjem v središču, pa je hkrati tudi obleganje neba. Ne čisto definiranega neba, čeprav — z zgodbo o vseodpuščajoči materi — nakazanega v smeri nekoliko tradicionalnega »spreminjanja sovraštva v ljubezen«. Ali pa čisto narahlo zarisanega v oblakih otroškega spomina na neko prvotno, lepo, varno in neubijalsko življenje. Vsi drugi poskusi napornega iskanja odrešitve — ki se vzpenjajo od ideološkega do znanstvenega voluntarizma in predstavljajo drugi, razreševalni pol v mišljenjskih osnovah dela — se navsezadnje izkažejo kot brezuspešna početja. Kavčičevo oblegajoče in oblegano nebo ostaja naposled neznanka, h kateri ni zanesljivega dohoda. Od celotne, sicer ostro zarisane filozofije krivde in neba nad njo ostane nazadnje samo še zadržana misel, da »so stvari, ki so močnejše od nas«.

Pred nami je torej spet roman z izrazito idejnostjo, ki živi deloma v svetu epske fikcije, torej pogreznjena v življenjsko gradivo, deloma pa sega daleč čez njo in se izpoveduje v bolj ali manj umovalnem, eksplicitnem izražanju. Vendarle gre hkrati za idejnost, ki ni zaokrožena in zaključena kot v Rožančevem romanu, temveč odprta, večsmerna, nedorečena in zato tudi v naslovu označena s simbolom, ki ni čisto enoumen in ni brez preostanka prevedljiv v pojmovni jezik mišljenja.

Idejna izrazitost se je s svojo odprtostjo vred vtisnila tudi v kompozicijski in jezikovni ustroj romana. Obrisli zgodbe z glavno osebo, ki je pripovedovalec sam od otroštva do danes, so še razvidni, vendar z velikimi vrzeli in z mnogimi epskimi odvodi k zgodbam drugih oseb, čeprav se tudi zgodbe drugih zbirajo pod skupni imenovalec iste ideje. Dogajanje je v temeljni zasnovi trdo motivirano, še posebej razločno z idejne strani. Vendar pa ostaja tudi vrsta bolj ali manj nejasnih in motnih mest. Čas in prostor sta po eni strani trdno določena, po drugi pa nenehoma padata iz svoje naravne logike in mehanike, pripoved ju obrača in vrti po svoje s preskoki nazaj in naprej, z gledanjem v bližino ali v skrajno odmaknjeno daljavo. Beremo lahko takole relativizacijo časa: »Ko se vračaš v preteklost, odhajaš v prihodnost, ker je čas samo eden, na oboju kroga.« In srečujemo se s takole relativizacijo doživetja: »Čez nekaj ur se doživljaj že prikazuje v drugačni luči. Kasnejši dogodki spreminjajo

prejšnje...« Ali pa smo priča popolne predaje resnice subjektivizmu: »Nič drugega ni kot to, kar je v tebi.« Tudi vrsta pripovedovalčeve fikcije ni stalna, ampak se spreminja in premika od izrazito realističnih do skrajno fantazijskih predstav. Pri tem uporablja različne načine izražanja, tako da lahko govorimo o slogovni raznovrstnosti v istem delu. Podobno velja za tehniko sporočanja, saj pripoveduje v prvi, drugi ali tretji osebi, ne da bi pri tem spremenil globljo semantiko sporočanja. Toda kljub vsem tem nenavadnostim ali morda prav zaradi njih se je tudi Kavčič odločil, da besedilu na koncu doda pojasnjevalni epilog z naslovom *Očrt in razčlenitev*. V njem bralca poučuje pravilnega branja, hkrati pa ga opozarja na poseben »sistem doživljanja in mišljenja«, s katerim se srečuje pri »obravnani osebi« romana in ki je seveda posledica »ekstremnih (vojnih) doživetij, ki so porušila običajen in prevladujoč sistem doživljanja«. Epilog ni več nauk, je pa še zmeraj razlaga. Hkrati pa je že tudi razlaga tiste vrste, ki razkriva in prikriva hkrati, postavlja bralca na trdna tla, obenem pa mu jih spodmika. Svojo prozo avtor nazadnje predstavi kot »pokrajino, ki jo je zalila voda«, stavki pa so osamljeni »otočki, ki silijo iz nje« in naznanjajo neko globljo, nevidno zemljino.

Naj bo tako ali drugače, s pričujočim delom uvaja Kavčič v našo vojno prozo vrsto singularizacij in »otročka perspektiva« je samo ena med njimi. Zajemajo vse plasti romana, tako da jih najdemo v ideji, kompoziciji in stilu. Vendar je najbolj očitna in odločilna tista, ki se dogaja v območju ideje o človeku v vojni in revoluciji. Nova in »neregularna« ideja pa kljub svoji odprtosti nosi v sebi neko napeto hotenje k zaokroženemu, sklenjenemu moraličnemu sistemu, ki se razvidno odbija od običajnega ideološkega sistema in v zavzetem odbijanju še zmeraj kaže znake svoje privezanosti nanj. Trganje iz ideološke tradicije je še zmeraj ideološko in zato programsko. Tako se novosti in nenavadnosti oziroma singularizacije pojavljajo, kot smo videli, hkrati s pisateljevimi opozorili nanje, pojavljajo se kot teoretične napovedi, oznake ali pojasnila, torej načrtovano in zelo opazno, večkrat celo konstruirano. Navsezadnje je tudi glavna singularizacija — menjava izhodiščnega idejnega zornega kota — predstavljena kot jasno hotenje in razločen načrt: »Morebiti je vse, kar so ljudje doslej napisali, napisano iz napačnega izhodišča.«

O Božičevem romanu *Očeta Vincenca smrt* lahko rečemo, da nenavadno zaostri otroški zorni kot v dožemanju vojne in kolektivnega izgnanstva. V začetek in samo izhodišče dogajanja je postavljen motiv dveh od doma pobeglih otrok — to sta An in Teja — ki ne moreta razumeti vojne in okupacije, tavata po pokrajini nekam v neznano in naletita na truplo

s sledovi nasilja. Motiv tega prvega, otroško nevednega srečanja z nasilno smrtjo je nato motiv, ki se v presledkih vrača in ponavlja vse do konca skozi grmado drugih zgodb. Smrt postane neizbrisna sestavina Anovega gledanja v svet. Okoli nje se na poseben način nabirajo vse druge pisane doživljajske sestavine tega že od nekdanj, ne le v vojni teroriziranega otroka. In smrti je mali An, na svoji trnovi poti v genocidno taborišče pa skozi pekel nemško-ruske fronte in ne dosti manjši pekel transportnega vračanja, deležen še in še, v neštetih njenih absurdnih podobah, in še posebej smrti otrok. Taboriščnik je veljal sedem pfenigov in v transportu povratnikov je bilo smrti toliko, da se je nihče ni spominjal dlje kot pol ure. Ob vsem tem je otroku spodneslo vsak trden vrednostni sistem, še posebej tistega z običajno razumnostjo, pravico in lepoto nekje pri vrhu in z vsem drugim nekje spodaj. An je zataval in zalebdel nad prevrnjenimi stvarmi vojnega sveta in že na začetku svojega mišljenja postal »rojen skeptik«. Pred njegovimi široko razprtimi očmi se je odprl svet »brez pravil«, svet gole, krute in čisto nezavrovane, prizemelske življenjske izkušnje, ki je izkušnja neštetih, neuskladjivih, nasprotujočih si in čisto neobvladljivih dejstev, ki jih ni več mogoče sestaviti v nobeno zanesljivo resnico. Tudi v Božičevem prikazovanju vojne je torej na začetku otroška travma. Toda tega duševno potresnega stanja, ki je res odprto, brez strehe in sten, Božič ne popravlja, ne zagrajuje in ne zapira z nobene strani. Niti z idejo o navzočnosti apriorne človeške ljubezni niti z idejo človeške krivde in vesti. Anov pogled in z njim vred pisateljev epski prostor ostajata odprta vsemu: človeškemu in poživljenemu, grdemu in lepemu, grozljivemu in humornemu, tako rekoč vsemu, kar je; in to tako, da ni eno poravnano na eni, drugo pa na drugi strani, ampak je zmedeno in res po »otroško« spreminjeno in nespoznavno; čeprav nekje iz globljega ozadja od časa do časa deluje neki prvinski čut za človečnost, ki pa je tiste vrste, da ga ni mogoče legitimirati in uvrstiti v nazorski red. Ta spremenljivost, razpršenost in večstranskost dojetanja, ki se še ne osredinja v odraslo idejo, se lahko dobro ujame z »otroško perspektivo« doživljanja in zmore ustvarjati epsko realnost, ki z njo ni v preočitem nasprotju. Gre za zanimivo črto, kjer se »odraslo« ujame z »otroškim«.

Vendar Božičevi prestopi v odraslost in med odrasle zato niso nič manj intenzivni in daljnosežni. Najdemo lahko celo vrsto mest, kjer prihajajo »otroške« eksistencialije na dan v docela odrasli, umovalni in eksplicitni obliki, kot razmišljanja, izreki ali podobno. Iz takih mest se da razbrati dokaj razviden filozofski tloris romana, v katerem zavzema središčno

točko smrt kot temeljna orientacija k življenju. Primer: »Trdno je ostalo edinole dejstvo, da je človek brez pravil šele tedaj, ko čaka na svoj konec.« Biti »brez pravil« pa v Božičevem romanu pomeni biti zunaj vsakega odrešilnega mišljenjskega sistema, religioznega ali ideološkega, biti zunaj Resnice in eksistencialno gol ter nezavarovan, vržen v neusmiljeno resničnost. Anovo prvo odraslo spoznanje je, da sploh nobene resnice ni, če sta lahko v enem človeku kar dve ali kopica resnic hkrati«. In ko Božič opiše absurdno smrt ruskega vojaka Andrejeva — ki je ob koncu vojne ustreljen zaradi dozdevno ukradene ure in to nerazumno obsodbo mora pod pritiskom nesmiselnega sistema izreči njegov globoko razumni in čuteči komandant — se mu ob tem drobci ponorelega življenja, ki je samo eden v množici podobnih, svet prikaže kot kaotičen kozmos »neskončnih in nespoznavnih odtenkov življenja, ki jih je na milijarde«. Toda Božičeva filozofija absurda, s trpljenjem v središču, ima zraven tudi svoj pokončni del. Nosilec tega njenega pola je naslovna oseba oče Vincenc, neke vrste človeško dopolnilo izločenemu in izgubljenemu Anu, ki se od svoje izgnanske usode več ne pobere in ostane tudi po vojni izgubljen. Oče Vincenc, garaški mesar, prekaževalec in posestnik, se s svojo nenavadno žilavostjo in duševno močjo, toda močjo, ki ni oprta na nobeno vero ali upanje ali tolažilo, prebija skozi hude poraze in ostane svojevrsten zmagovalec tudi sredi lastne smrti. — »Edino, kar je na tem svetu zagvisno, je smrt, je rekel oče Vincenc, in tisto, kar je bilo, je bilo tolikšno, da bi še enkrat živel, enkrat ali pa dvakrat, kolikor bi se dalo. Še enkrat bi bil šel na banger, še enkrat v štraflager, še enkrat bi začel najprej z enim, potem pa z drugim pruhom, še enkrat bi si dal zato odrezati nogo, drugo nogo. Toliko je vsega tega.« Svoje imetje zapiše vaski gasilski četi za pametne namene in naroči pogreb po svojem prepričanju: ob šestih zjutraj, brez sprevoda, z dvema pogrebcema — Anom in Miro, nobenega križa na grob, nobenega venca in zravnano gomilo, na kratko, »vse zoper krščanske in človeške navade«. Božičev roman ni samo roman absurda in trpljenja, temveč tudi roman kljubovalnega vitalizma, silovite radoživosti, čeprav oprte na nič. Zato je na mnogih mestih tudi roman smeha, četudi poševnega smeha, nagnjenega v sarkazem in grotesko. Vse to je seveda filozofija odraslosti, toda v svoji nevezanosti in odprtosti je vendarle taka, da drži od nje most tudi še nazaj v otroškost. Ni naključje, da oče Vincenc hoče pri pogrebu imeti ob sebi prav Ana, saj natančno čuti in ve, da mu je notranje več kot v sorodu.

Za kompozicijski in stilni ustroj Božičevega romana je značilna stopnjevana dinamičnost. Ko delo preberemo do konca in pogledamo nazaj,

se nam v zavesti sicer sestavijo obrisi glavne zgodbe v njenem smiselnem zaporedju, toda med branjem samim je še vse gibljivo, razsekano in razkosano, tako da včasih z naporom spenjamo razpršene delce dogajanja. Tudi motiviranost celote je iz razdalje ugotovljiva, od blizu pa so mnoga mesta neutemeljena ali nejasna in najbrž ni bralca, ki včasih ne bi izgubil tal pod nogami. Vendar tudi to ni čisto naključno in brez zveze z zaledjem stvari. Oče Vincenc ob nekem hudem dogodku — ko je nosil čez polje kozo za prestradane taboriščnike, ga je v nizkem letu neusmiljeno napadel in neutrudno zasledoval angleški Spitfire, tako da je za las ušel bedastemu poginu — pride do tegale stanja: »In tedaj se je nehal ukvarjati z mislijo na razloge, zakaj tako, spet se je zarilo vanj spoznanje, da je veliko reči na tem svetu, ki jim ni nobene pametne razlage.« Tudi čas postane relativna kategorija. Dogajanje se nam ne odkriva v svojem časovno premem poteku od preteklosti v sedanost ali prihodnost, pripoved svobodno preskakuje naprej in nazaj in v sredo stvari, kot da zgodovine časa ni in da človekova duševnost z enako kratkim dosegom pritiska na gumbe spomina kjerkoli ali v katerokoli časovno smer in da ji je vse enako blizu. Mehanično pojmovanje časa je celo izpostavljeno posmehu: »Analizirati dejstva, podatke, letnice, čas, to je nadvse pomembna dejavnost, saj je navsezadnje za Ana in Tejo silno pomembno to, da dandanes vesta, kaj od vsega tega naštetega se je zgodilo 1941 in kaj leta 1944 oziroma 1945, kaj pozimi in kaj poleti, jeseni. Vendar pa je kljub vsemu res, da je vse to tako stopljeno kot sir, da nekatere stvari, ki so se sčasoma spojile v lepljivo sirasto gmoto, sploh ni mogoče več razločiti, da se jih prerezati le tako, da prerežemo sir z nožem, in čas v njem so velike luknje.« Tudi v jeziku ni več piramidalnega vrednostnega reda, ki bi za vsako ceno na vrhu ustoličil olikano knjižno izražanje. Pripoved je pogostoma brez varnostne razdalje postavljena tik ob grdo, poživinjeno vojno resničnost, včasih je naravnost prilepljena obnjo, vse do njenih najbolj zamazanih drobcev. Izražanje je izpostavljeno najrazličnejšim možnostim: večkrat srečujemo dolge, v skoraj nepregledno gostoto in zmedo življenskih reči potopljene stavke, ki so včasih stavki-zgodbe, drugič spet stavki-asociacije, razpršeni vse do nadrealističnega brez-zvezja; včasih se resničnost razodeva skozi slang in skatologijo, drugič skozi zmeden jezik pijancev ali na pol norcev ali odraslih infantilnežev; v polpismenem pismu Johane Zakšek lahko beremo prepričljivo in pretresljivo izpoved trpljenja (>tolk grdga sem naredila, zato kje blo tolk grdga z nam«). Toda v tem širokem pluralizmu slogov obstajajo tudi mesta privzdignjene in čiste poetične besede. Vendar je Božič z liričnim

poetizmom, ki ga ne obvlada nič manj kot druge, razlepotene načine izražanja, skop in se raje naglo umakne nazaj v svoje nemeščansko, naježeno, »pocestno« besedo.

Če bi Božičevo besedilo skušali testirati s kakšno teorijo modernega romana, na primer Adornovo, bi našli vrsto lastnosti, ki ga uvrščajo vanjo.¹⁰ Sem sodi na prvem mestu ukinjanje tako imenovane »estetske distance«, na kakršni je temeljila klasična proza, ko je skrbela za to, da je z lepoto in poduhovljenostjo jezika bralca vendarle držala še v bolj ali manj varni razdalji do »grde« življenjske empirije. V sodobnem romanu je razlika med realnim in imaginarnim načelno odpravljena. Pojavljajo se šoki, ki v bralcu razbijejo varnost pred pripovedovanim, tako v območju neposrednega doživljanja kot v območju razmišljanja, kajti tudi refleksija ni več refleksija varne, moralistične, predflaubertovske vrste. Iz besedila prihaja grožnja, ki bralcu ne dovoljuje več pomirjujoče estetske zamišljenosti. Tudi pripovedovalčevo stališče ni več na trdnih tleh, ampak je zrelativizirano, je stališče razvezane subjektivitete. Nadmoč zunanjega sveta nad človekom se kaže tudi v nesuverenosti jezika, ki je včasih sestavljen le še iz ostankov nekdanjega celovitega sveta in prehaja v asociativni jezik stvari. Pred nami je roman, ki ga ne bi mogli več uvrstiti pod Heglovo definicijo romana kot »epopeje meščanskega sveta« niti docela pod Lukáčsevo oznako »epopeje sveta brez boga«, ki pa ima še zmeraj junaka v svojem središču. V znatni meri bi zanj res ustrezala Adornova označitev sodobnega romana kot »negativne epopeje«. Vendar z lastnostmi, ki »negativni epopeji« dajejo izrazite znake pozitivnega, duhovno pokončnega. Ob veliki dvomnosti, ki jo odpira moderni roman — ko v bistvu registrira »padec nazaj v barbarstvo«, obenem pa lahko »meri k uresničevanju človečnosti«, ne da bi bilo pri tem čisto jasno, kot meni Adorno, kje se končuje svojevrstno veselje nad razpuščenostjo in razglašenostjo, torej poenačenje z njima — je Božičev roman tiste vrste, ki se jasno preveša v pozitivno duhovno smer. Z njo razmeroma močno navezuje na slovensko pripovedno tradicijo.

Do podobnih opažanj bi prišli, če bi Božičevo prozo preizkušali z lastnostmi, ki jih je ob modernem romanu teoretsko formuliral Allain Robbe Grillet. Sem sodi na primer ukinjanje pripovednikove »vsevedne« ali »vsevidne« perspektive, sestop z balzacovsko »božjega« razgledišča čez osebe in dogajanje, čas in prostor, torej spust k motnemu razgledišču navadnega človeka; tako da avtor »ne poroča o ničemer drugem kot o člo-

¹⁰ T. W. Adorno, Form und Gehalt des zeitgenössischen Romans, v knj. Theorie des Romans, Stuttgart 1977.

vekovi omejeni in nevedni izkušnji« in so sporočila te nedomišljave novodobne pripovedi »samo še deloma veljavna, bežna, celo protislovna in sporna«. Božičeva pripovedna perspektiva se do neke mere res ujema s takim relativizmom védenja in videnja, posebno še na svojih »otroških« razglediščih, vendar v celoti to zanjo ne drži. Božičeve podobe sveta in resničnosti kljub vsemu skepticizmu in agnosticizmu ne bi mogli pokriti z Grilletovo oznako novega romana kot zgolj »diagnoze« resničnosti, diagnoze, ki se vnaprej odreka vsakršnemu iskanju smisla in cilja, češ da je novi roman »raziskava, ki vsakokrat nosi cilj sama v sebi«. Grillet se sprašuje: »Ali ima resničnost sploh kakšen smisel?« In odgovarja: »Današnji umetnik na to vprašanje ne more dati nobenega odgovora: ne ve ga.«¹¹ Sestav vrednot je v Božičevem romanu kljub vsemu izpostavljanju nesmisla in nevedenja drugačen, vezan v naš svet in tradicijo slovenske književnosti s silovito filozofijo vztrajanja.

O Božičevih singularizacijah bi torej lahko rekli, da so mnogostranske in zajemajo vse plasti romana. Tudi pri njem je videti, da se njihov znatni del osamosvaja v eksplicitno umovanje. Vendar je ta plast že močno stanjšana in jo je težje povezati v miselni sestav ali ideologijo. Značilno je, da nima več samostojnega uvodnega ali epilognega prostora. Tudi naslov romana ni več osamosvojeni pojem niti simbol neke ideje, temveč že njena čisto individualna konkretizacija, pravzaprav realistična sintagma — Očeta Vincenca smrt — ki šele po prebranem besedilu lahko dobiva nekatere nadpomene. V ospredju pripovedi je epska realnost, ki le še od časa do časa prehaja v umovalno idejnost. Zato je tudi »otroška odprtost« gledanja razmeroma močno pomaknjena iz območja idejnega konstrukta v pravo epsko fikcijo in se brez posebnih lomov ujame z »odraslo odprtostjo« pisateljevega prikazovanja sveta.

Če zdaj poskušamo strniti opažanja o obravnavanih treh romanih, privedemo do naslednjih zaključkov.

Vsem trem romanom je skupno to, da vsak po svoje odpira nenavaden pogled na vojno dogajanje med okupacijo, narodnoosvobodilno vojno in revolucijo. Težišče singularizacij je pri vseh treh avtorjih v idejnih plasteh pisanja: Rožanc postavlja v ospredje filozofijo ljubezni, Kavčič vesti, Božič absurda. Vsi trije, čeprav z različnimi poudarki, pri tem uporabljajo »otroško perspektivo« gledanja v svet, tako imenovano »otroško odprtost«, ki omogoča in zahteva izstop iz tradicionalnega oziroma ideološkega dojetja vojne. Vendar pri tem ni mogoče prezreti, da

¹¹ A. R. Grillet, *Nouveau Roman, homme nouveau*, v knj. *Pour un nouveau roman*, Paris 1963, str. 113—121.

ostajajo nova gledišča deloma zaradi svoje opozicijske vezanosti na predhodno ideološko tradicijo, še zmeraj po svoje ideološka, čeprav na novi mišljenjski podlagi. Bistvene razlike med obravnavanimi tremi romani so v tem, koliko je njihova nova idejnost odprta ali zaprta. Čim bolj je zaprta, tem več ima singularizacijska »otročka perspektiva« na sebi neotročkega, odraslega, skonstruiranega ali takega, da prestopa okvir epske fikcije in se osamosvaja v umovalno, eksplicitno idejnost. In čim bolj je nova idejnost odprta, tem bolj je »otročka perspektiva« naravna oziroma pogreznjena v epsko realnost in tem lažje postopki singulariziranja zavzamejo tudi druge plasti romana, od kompozicijskega ustroja do jezika. Na tej črti sproščanja k novemu je mogoče postaviti tale vrstni red: Rožanc, Kavčič, Božič.

V nečem bistvenem pa so vsi trije romani kljub številnim novostim in nenavadnostim vendarle še pripeti na tradicijo: v svoji obsodbi vojne in v svojem vztrajanju pri etosu človečnosti. Le da ta etos razume vsak po svoje in išče rešitve v svoji smeri.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie versucht, einen Überblick über die Singularisierung zu geben in drei slovenischen Kriegsromanen mit dem Erscheinungsjahr 1979 (Marjan Rožanc, *Ljubezen / Liebe* — Vladimir Kavčič, *Obleganje neba / Belagerung des Himmels* — Peter Božič, *Očeta Vincenca smrt / Der Tod des Vater Vinzenz*) und kommt zu folgenden Schlüssen.

Allen drei Romanen ist gemeinsam, daß jeder auf seiner Weise einen ungewöhnlichen Blick auf das Kriegsgeschehen während der Okkupation, den Nationalen Befreiungskampf und die Revolution öffnet. Der Schwerpunkt der Singularisation liegt bei allen drei Autoren im Ideengehalt des Schreibens: Rožanc stellt die Philosophie der Liebe in den Vordergrund, Kavčič das Gewissen, Božič das Absurde. Alle drei, obwohl mit unterschiedlichen Akzenten, gebrauchen dabei die »Kinderperspektive« der Weltbetrachtung, die sogenannte »kindliche Offenheit«, die das Heraustreten aus dem traditionellen beziehungsweise ideologischen Verständnis des Krieges ermöglicht und verlangt. Es ist jedoch dabei nicht möglich zu übersehen, daß die neuen Gesichtspunkte aufgrund ihrer oppositionellen Bindung an die vorangegangene ideologische Tradition noch immer auf ihre Weise ideologisch bleiben, wenn auch auf einer neuen gedanklichen Grundlage. Wesentliche Unterschiede zwischen den behandelten drei Romanen bestehen darin, wie weit ihr neuer Ideengehalt offen oder geschlossen ist. Je stärker er geschlossen ist, um so mehr hat die singularisierende »Kinderperspektive« etwas Unkindliches, Erwachsenes, Konstruiertes an sich, oder etwas, daß die Rahmen der epischen Fiktion überschritten werden und sich in vernunftbezogenen expliziten Ideengehalt verselbständigen. Und je mehr der neue Ideengehalt offen ist, um so mehr ist die »Kinderperspektive« natürlich, bzw. in epische Realität getaucht und um so leichter erfassen die Singularisierungsprozesse auch andere Dimensionen des Romans, von der Komposition bis zur Sprache. Auf dieser Linie der Entwicklung zu etwas Neuem ist es möglich, folgende Reihenfolge aufzustellen: Rožanc, Kavčič, Božič.

In einem Wesentlichen aber sind alle drei Romane trotz zahlreicher Neuheiten, Ungewöhnlichkeiten, also Singularisierungen, jedoch noch an die Tradition gebunden: in ihrer Verurteilung des Krieges und ihrem Beharren auf dem Ethos der Menschlichkeit. Nur daß dieses Ethos jeder auf seine Weise versteht und Lösungen auf seine Weise sucht.

KRANJČEV »ROMAN« ZA SVETLIMI OBZORJI KOT USTROJ FIKCIJE IN MODELA (DOKUMENTA)

Kranjčev tekst o osvobodilni vojni slovenskega naroda je polizpolnjeni sen o slovenskem nacionalnem epu in velikem tekstu, ki je pisatelj obletaval od sredine 19. stoletja. Polizpolnjeni zato, ker ga Kranjec kljub 2650 strani dolgem epskem pohodu ni končal, ampak ga odložil kot mogočen pripovedni torzo. Tekst nas v študiji zanima predvsem kot estetski ustroj fikcije in modela (dokumenta) in še kot vprašanje, ali ga je zaradi obsežnih vsebinsko-fabulativnih slojev mogoče klasificirati le s terminom roman, kot predlaga avtor.

Kranjec's text describing the liberation war of the Slovene nation is the half-realized dream which had haunted Slovene writers since the middle of the 19th c. — of producing the Slovene national epic and the Great Text. Half-realized only, because Kranjec never fully completed the text; after 2650 pages of his epic marches he put it aside as a mighty narrative torso. The two main issues which this article deals with are Kranjec's text as the aesthetic structure of fiction vs. model (document) and the question whether it is possible, considering the vastness of the strata of content and story, to classify the text as a novel, as its author had suggested.

Kranjčev tekst o osvobodilni vojni je polizpolnjeni sen o slovenskem nacionalnem epu in velikem tekstu, ki je pisatelj obletaval od sredine 19. stoletja. Polizpolnjeni zato, ker ga Kranjec kljub 2650 strani dolgem epskem pohodu ni končal, ampak ga odložil kot mogočen pripovedni torzo. A že kot torzo zastavlja raziskovalcu veliko vprašanj. Najbližje in najmanj odložljivo je vprašanje, zakaj se davni »sen« tudi tokrat ni izpolnil.

Je avtorju zmanjkalo moči in volje ali se je utrudila epska inspiracija, ki je trajala celo desetletje in čez? Inspiracija najbrž ne, ko pa je v šestdesetih letih objavil izjemno obsežni roman *Rdeči gardist* (1964—1967) v treh knjigah. Ga je usodno poklicalo Prekmurje, tista nepozabna »mladost v močvirju«, ki ga je bila prva pripravila za revolucionarno pisanje, ali pa ga je preveč zaposlil spomin na človeka, ki se je priselil v mesto, v duhovno močnejši, razgibanejši prostor, in ki je v nekem smislu tudi osrednja »biografija« sodobnega slovenskega človeka? Ali pa so ga od nadaljevanja »epopeje o NOB« odvrnili kritiki in nekateri epski liki, ki so nastajali iz zgodovinskih oseb? Je bil dokumentarni del zgodovinske in vojne zgodbe še »preblizu«? Vsa takšna vprašanja lahko zaustavimo s temile Kranjčevimi besedami:

Za nadaljevanje — tretje in četrte knjige — sem imel že vse pripravljeno, tudi zgodbo že tako rekoč 'v mezinu' — samo sestri za stroj je bilo treba. Tudi volje sem imel še kar dovolj, kljub vsemu, kar se je dogajalo s prvima deloma. Material sem imel lepo urejen, od dneva do dneva, od kraja do kraja. No — bilo je pač preblizu dogodkom in nekaterim ljudem.« In še: «'Zgodovinske' osebe so še kar dobro sprejemale svojo podobo, razen dveh treh izjem ni bilo nikake zamere... Zakaj ne nadaljujem dela? Zdaj je prepozno — potreboval bi vsaj štiri leta, da bi končal.¹

Mirno in pravično je treba sprejeti ta »preblizu«, kot ga je mirno in pravično presodil pisatelj sam, pa čeprav je v presoji tudi grenka kaplja.

Na vprašanje, ali je pri zasnovi svojega vojnega romana imel v mislih tudi kaj podobnih romanov iz svetovne literature, npr. Leva Tolstoja in Mihail Šolohova, je odgovoril:

Kdor bo obdeloval — v večjem obsegu — vojno, se bo težko izmaknil pred Tolstojem, Šolohovim, a tudi pred Sienkiewiczem. Paziti bo moral, da se le preveč ne približa.

To pač pomeni, da se ni izmikal pred temi in takšnimi literarnimi pobudami. Te pa so bile tudi domače, je bil sen o slovenski epopeji in velikem tekstu, in prav umestno se je vprašati, kdaj in kako se je Kranjec pridružil temu snu.

Zgoščena zgodba o slovenskem epu in velikem tekstu je naslednja:

Pisatelji so si v 19. stoletju zaman prizadevali ustvariti »slovenski junaški ep«, ko pa jih je že France Prešeren s svojim romantičnim epom *Krst pri Savici* zgovorno opozoril, da za junaški zgodovinski ep ni bilo pravega zgodovinskega dogodka. Od Ivana Cankarja naprej se je načrt glasil nekoliko drugače, dobil je ime »veliki tekst«. Cankar je s to sintagmo imenoval »strašno duševno uboštvo« slovenstva, tekst o tem uboštvu pa mu je, impresionistu in simbolistu, »razpadel« na deset in več besedil. Medtem se je Fran Saleški Finžgar vrnil v okvir načrtovanega slovenskega nacionalnega epa, a je zaman poskušal zbrati moč za veliki tekst, zadovoljiti se je moral s krajšo romantično idealizacijo junaštev »davnih dedov«. Prva svetovna vojna je pisatelje potisnila prej v simbolične tragedije na oceanu, kakor pa jih spodbudila za veliki tekst, kajti slovenski vojak v avstroogrski armadi ni mogel biti nosilec narodne epopeje, enako tudi ne prostovoljec na ruski fronti in ne poraženi borec

¹ Miško Kranjec, pismo Francu Zadravcu, 16. jan. 1981.

² Prav tam.

za severno mejo. Toda Cankarjev predlog o snovi za veliki tekst, »strašno duševno ubožstvo,« je bil med vojnama še zmerom živ in aktualen. Leta 1938 ga je Josip Vidmar obnovil z besedami:

Razmišljajoč o 'Arrowsmithu' (Lewisa Sinclaira) sem ugledal podobo slovenskega velikega teksta, o kakršnem je sanjal Cankar, kakršen nam je usodno potreben in kakršnega nam je naša književnost še dolžna... Roman o slovenskem intelektualcu s podobo džungle, kakor jo je skiciral Cankar in torej s kritiko te džungle, te naše zaostale in omejene duhovnosti. V takem romanu bi se ta narod videl kakor v zrcalu, bi to življenje spoznalo in se zavedelo samo sebe. Takšen bi bil lahko sodoben slovenski veliki tekst in kot tak bi bil dejanje, prebujenje in osvestitev, ki so smisel umetnosti in kulture.³

V trajno načrtovanje velikega teksta se je Kranjec vključil leta 1940, ko je v pismu Ferdu Kozaku napovedal, da se pripravlja pisati »velik epični roman v več knjigah,«⁴ da se namerava torej spopasti z velikim tekstom. Vendar to ne bi bil tekst o slovenskem intelektualcu, o »omejeni duhovnosti«, Kranjec takšnega romana pač ne bi mogel napisati, saj je večinoma živel na vasi, povrh pa ga je pisateljsko zaposlovala beda in socialna razslojenost slovenskega ljudstva na vasi, moralni in duševni problemi in protislovja te razslojenosti. Načrtoval je epični roman o Prekmurčevi poti iz polfevdalnih v liberalno kapitalistična razmerja, njegovo beganje po sezonskih delih in njegovo zmerom hujšo нравno in duhovno proletarizacijo. Mikal pa ga je tudi Prekmurec iz let 1918—1919, ko je za hip poskušal tudi z anarhičnimi sredstvi oziroma neorganizirano priti do socialne in nacionalne svobode. Res je, da bi se podoba takšnega človeka lahko vsaj približno ujela z Vidmarjevo formulacijo, ki je omenjala tudi »pot neke osebnosti skozi džunglo slovenskega duhovnega in družbenega življenja in njen boj za svojo podobo«. Vojna pa je ta Kranjčev načrt prekrizala.

Leta 1942 je pojem »veliki tekst« spet oživil Filip Kalan-Kumbatovič, ko je k nekdanjim predlogom zanj dodal osvobodilno »revolucionarno akcijo,«⁵ ter svoj predlog strnil v izjavo: »Danes živimo s srčno krvjo in z dvignjeno pestjo tisti veliki tekst, ki ga bomo pisali.« Leta 1975 je dodal, da je v tem eseju videti odmev na Vidmarjevo perspektivo, ki jo je v aprilu 1943 na Pugledu izrazil z besedami: »O čem in o kom bo govoril bodoči slovenski politik, kadar bo navduševal Slovence za velika

³ Josip Vidmar, Veliki tekst. Sodobnost 1938.

⁴ Miško Kranjec, pismo Ferdu Kozaku, 1940.

⁵ Setev (edina številka revija Plenuma kulturnih delavcev OF). Filip Kalan, Veseli veter, str. 14/15. Ljubljana 1975.

dejanja? O čem in o kom bo govoril slovenski romanopisec in dramatik? Prepričan sem, da o našem osvobodilnem boju kot o največjem poglavju naše zgodovine. Posredovali bodo zanamcem duha, ki živi v nas, to je junaško blaznost, in jim jo kazali kot najvišji polet narodne volje, da bodo ljudje iz nje črpali moč za svoje svetlejše naloge.«⁶

Ko pa niti Kalan niti Vidmar nista tedaj mislila le na en sam »veliki tekst« in je takšna beseda bila le sinonim za tematiko narodnosvobodilnega boja vseh zvrsti literature, je nanj začel misliti Miško Kranjec. Ni še namreč minilo leto od Vidmarjevega upa in Kalanovega eseja, je Kranjca, ki ni vedel za ta up in esej, prvič prešinila ideja, da bi napisal epopejo o NOB oziroma roman, Štirinajsto divizijo pa izbral za os ali kompozicijsko hrbtenico velike epske zgradbe. Prvo klico tega epskega načrta je namreč postavil prav v pomlad leta 1944:

Misel na roman o XIV. diviziji se mi je porodila na poti iz Prekmurja prek Pohorja v Savinjsko dolino, kjer sem (1944) padel v naročje te divizije. Moral bi se s Tomšičevo brigado premakniti v hribe, ker je dolina — osvobojena — padla. Pa so me v zadnjem trenutku izvlekli že iz vrst, in poslali na OBKOM nad Ljubnim. Tam in kasneje na poti v osvobojeno Belo krajino, sem toliko slišal o XIV. diviziji, da se mi je zazdelo, da bi iz tega pač bilo možno napisati epopejo o NOB na Slovenskem. In Štirinajsta je bila ko zanalašč za tako delo; vsaj vse tisto, kar so mi pripovedovali o njej tisti, ki so bili z njo na pohodu.⁷

V prvih povojnih letih Kranjec ni pokazal, da mu je zorela misel na »epopejo«, objavil je le krajše novele s snovjo iz NOB *Tihožitja in pejsaži* (1945) ter lirsko epski roman s kurirsko tematiko *Pesem gora* (1964) pa tudi roman s predvojno tematiko *Fara svetega Ivana* (1947). Da pa je misel o epopeji zorela, dokazuje njegov esej *Dolg slovenske književnosti* iz leta 1948. V njem se je namreč opazno ustavil prav pri pojmih »velika epična pesnitev«, »ep« in »veliki tekst«. O teh vrstnih pojmih je sicer z aluzijo na davni slovenski sen dojel tudi tole: »Dandanes smo že pozabili na ta neizpeti ep, pozabili smo na ta nenapisani veliki tekst. Pred nami so zdaj druge naloge.« Toda z načinom, kako je opredelil specifični dolg slovenske književnosti, je epopejo v resnici prej klical, kot odklanjal, kajti ta dolg je opisal z besedami:

Dandanes bi naša književnost, kar se tiče narodnoosvobodilne borbe, morala razgrniti in prikazati pred svetom vse, kar se je takrat dogajalo: pokazati vse trpljenje slovenskega ljudstva, vse strahote, ki jih je moralo prenašati, toda še

⁶ Prav tam.

⁷ Kot pod op. 1.

bolj pokazati našega herojskega borca, njegovo zavest, njegovo voljo, morala bi pokazati najvišje cilje te borbe, pokazati vso veličino tega dejanja in vso veličino ljudi, ki so to dejanje opravili. Tega naša književnost do zdaj ni storila, vsaj ne v zadovoljivi meri. Ta dolg mučno leži na njej. To je dolžna storiti v imenu vseh tistih, ki so se borili, v imenu vseh padlih; to je dolžna storiti v imenu tiste velike ideje, ki je tisoč let tlela v slovenskem ljudstvu in ga nazadnje vzdignila v upor, v borbo za svobodo ... Naša herojska doba in naš herojski borec še vedno čakata, da se jima častno oddolži.⁸

Na Kranjca je torej pritiskalo herojsko zgodovinsko dejanje. »Herojska doba in »herojski borec« sta bila integracijska pojma, ki sta razodevala pisateljsko zavest, da bi moral epsko zaobjeti ves narod, kdor bi hotel napisati vsebinsko totalni roman o slovenskem človeku in ljudstvu te dobe.

Iz pisma, v katerem je opozoril na prvi zarodek epske ideje, je razvidno, da je ideja od vsega začetka težila k nečemu velikemu, k »epopeji o NOB«, posebna zgodba vojaške enote ali Štirinajste divizije pa bi mogla služiti »ko zanalašč za tako delo«, torej za delo, ki bi znatno presehalo roman o tej enoti. Razvidno pa je tudi, da se je pisatelju že od leta 1944 nabiralo dvojno spominsko gradivo: tisto, ki ga je leta 1944 slišal v Savinjski dolini in v Beli krajini, in tisto, ki so mu ga po osvoboditvi pripovedovali udeleženci pohoda Štirinajste.

Od prvega idejnega zarodka pa do trenutka, ko je začel tekst pisati, je poteklo vsaj deset let inkubacijskega časa ali notranjega nastajanja romana. Poleg spominskega in deloma že mitsko legendarnega se je v tem desetletju stekalo v Kranjca še objektivno, dokumentarično gradivo, objektivno gradivo o funkciji posameznikov v osvobodilnem boju ter o posameznih dogodkih in krajih, kjer so potekali. Sam je takole nakratko označil dokumentarično gradivo za epopejo:

Preštudiral sem vse, kar je bilo meni dosegljivo. Na razpolago mi ni bilo tisto, kar je bilo spravljen na notranji upravi. Mislim pa, da tisto ne bi bilo niti tako 'usodno' vplivalo na moje delo. Z 'geografijo' Dolenjske, Notranjske in celotnega 'pohoda' pa sem se поблиže spoznal, ker sem večino te poti prehodil, kraje, kjer se je kaj dogajalo, pa sem si temeljito ogledal.⁹

Ko je pregledal in si ogledal vse dosegljivo gradivo, je zase razčlenil epsko idejo in se odločil za roman v več knjigah, za »tetralogijo«.

⁸ Miško Kranjec, *Dolg slovenske književnosti*. Novi svet 1948. — Izbrano delo XII. Ljubljana 1972.

⁹ Kot pod op. 1.

Kranjčev epski torzo je danes najobsežnejši slovenski pripovedni tekst. Zaradi svojih umetniških in vsebinskih posebnosti in razsežnosti postavlja pred raziskovalca kopico vprašanj, ki jih je komaj moč pregledati in izčrpno obravnavati. Lev Nikolajevič Tolstoj bi se mu vsekakor posmehnil, kdor bi hotel izčrpno razčleniti npr. *Vojno in mir*, ko je že o kritikih *Ane Karenine* in o umetnosti romana sploh pripomnil med drugim tole: »Če bi hotel z besedami popisati vse tisto, kar sem hotel izpovedovati z romanom, bi moral še enkrat napisati taisti roman. Če pa kritiki že zdaj razumejo in v člankih lahko izrazijo vse tisto, kar sem hotel povedati, potem jim čestitam...«¹⁰

To svarilo kajpada ne velja za vsak roman, saj vsak ni niti Tolstojev, še manj je vsak zares »neskončni labirint spojev«, podob, dejanj in stanj ter ustroj samosvojih zakonov, ki so osnova teh spojev. Toda tekst *Za svetlimi obzorji* vsekakor je neskončni labirint spojev, ki po Tolstoju predstavljajo bistvo romaneskne umetnosti, je epsko delo avtorja, ki obvlada ves »gigantski miniaturizem«, kot je skoraj neomejeno število drobnih sestavin v romanu imenoval Thomas Mann.¹¹

Da bi se izognili avtorjevi »čestitki«, ne da bi hkrati bežali pred težavami in odgovornostjo analize teksta, bomo tokrat pogledali nanj bolj ali manj s stališča izjave »bilo je preblizu dogodkom in nekaterim ljudem«, ki ne opozarja le na avtorjevo prekinitvev pisanja, ampak tudi na vrsto epskih oseb oziroma na estetsko dejstvo, da gre za roman kot ustroj zgodovinskih dogodkov in oseb ter fiktivnih dogodkov in oseb, in da je premajhna časovna distanca ovirala popolnoma sproščeno epsko izdelavo zgodovinskih dogodkov in oseb. Če pa upoštevamo še meje, ki jih je avtorju ob modelih stavila še umetnost sama, utegne biti roman *Za svetlimi obzorji* estetsko najbolj občutljiv in problematičen ravno v svoji dokumentarni plasti, ki pa si Kranjec brez nje »epopeje o NOB« sploh ni mogel zamišljati, saj v našem času brez nje najbrž ne bi bila niti mogoča.

Zgodovinska dejstva, čas, osebe

Predmet romana sta torej narodnoosvobodilni boj in družbena, proletarska revolucija na Slovenskem v okoliščinah fašistično nacistične okupacije od 1941 do 1945. V njem se prav posebej spopadata »slovenska domovina« in velikonemški pohlep po »življenjskem prostoru« oziroma kot ta osnovni spopad komentira avtor sam:

¹⁰ Lev N. Tolstoj, *Labirint spojeva*. Aleksandar Petrov, Roman. Beograd 1975.

¹¹ Thomas Mann, *Umetnost romana*. Ibidem.

In tako se zdaj srečujeta v teh gorah preprosta slovenska, borna majhna domovina, pregažena, izkrvavela in iztrpinčena, v delavskih in kmečkih srcih globoko pokopana, in nemški življenjski prostor, nemški red; slovenski nedresirani borec in nemški disciplinirani nadčlovek; bojujeta se — prvi, da bi osvobodil svojo skopo, majhno zemljo in na njej svobodno živel, in drugi, ki se je pred leti, ali pa že davno v zgodovini odpravil, da bi si pod zastavo takih in drugačnih ciljev, gesel, parol, idej, ideologij prisvojil celi svet in ga zaslužnil.

Pohod Štirinajste in njeno bojevanje z Nemci tvori vsekakor os celotnega teksta, vendar je ta kolektivni junak že izraz makrozdgovinskih dejstev ali temeljnih moči, ki se uveljavljajo po vsem romanu. Te moči so tri:

1. Okupatorjeva strahovlada v vseh svojih oblikah: pod Savo italijanski fašizem, nad Savo nemški nacizem, ki si po italijanski kapitulaciji prisvoji tudi podsavsko Slovenijo. V reflektivnih motivih in različnih dejanjih pripovedovalec temeljito označi njuno protičloveško, imperialistično in teroristično naravo; svoje nosilce sta moralno zmaličili in povampirili, zato sta bili potencialna nevarnost tudi za vse človeštvo.

2. Opozicijska moč je Osvobodilna fronta slovenskega naroda, politična in vojaška vsenarodna odporniška organizacija, ki je po Edvardu Kardelju povezana z glavnim štabom osvobodilne vojske Jugoslavije. Ideološko je humanistična, terja in se bojuje za človekovo narodno in socialno svobodo, za enakopravnost vseh ljudi in narodov.

3. Kot objektivni zgodovinar priznava romanopisec tudi konzervativne kapitalistične sile na Slovenskem, s katerimi sodeluje tudi cerkveni vrh. Te so v podravski Sloveniji organizirane v različne politične in vojaške oblike, hočejo ohraniti status quo ter s kontrarevolucijo in kolaboracionizmom pomagajo okupatorju slabiti osvobodilni odpor. Kot kulturni delavec je Kranjec pozoren še na dejstvo, da je delna razcepljenost zajela tudi kulturo, njeni skrajni meji predstavljata v romanu partizanski pesnik Karel Destovnik-Kajuh in domobranski pesnik France Balantič. Iz teksta je tudi videti, da je kulturni delavec v Osvobodilni fronti dobil izvršilno oblast, prvič v zgodovini slovenskega naroda.

Če je spopad med okupatorjem in slovenskim ljudstvom prva značilnost teksta, je torej druga spopad duhovnih in družbenopolitičnih nasprotij v narodu samem.

Romaneski načrt je balzakovski: skozi zgodovinske dogodke ne vodi enega junaka, ampak množico oseb. Glavna oseba je slovenski narod — torej sestavljeni junak. To je v romanu tudi edina izvirna literarna ideja, ker vse druge so že »zgodovinske« oziroma so dane, in Kranjec hodi med njimi kot med svojimi starimi znanci iz tridesetih let.

Snov osvobodilnega boja revolucije je bil namreč tudi sam pripravljaj, s seboj je iz tridesetih let prinašal tudi poznavanje poglavitnih ideoloških nasprotij in političnih programov, ki so se spopadli na slovenskih tleh in v tekstu.

Čim se je Kranjec odločil, da bo epsko dogajanje slonelo na celokupnem ustroju duhovnih in fizičnih sil, ki so se spopadale, je želel popisati vso slovensko psihično, ideološko in družbeno stvarnost, njene temeljne notranje težnje, programske in praktično moralne odtenke, enako pa popisati tudi »filozofijo« in prakso okupatorskih in drugih imperializmov, se je odločil za nekakšen polihistorični prozni tekst, po njegovem za tetraloški roman.

Upovediti spopad tolikšnih notranjih razsežnosti, biti umetniški polihistorik je pomenilo kajpada napraviti tudi več zahtevnih estetskih premislekov. Prvi in najtežji je bil, kako združiti zgodovinsko dokumentacijo in umetniško fikcijo; takšna simbioza je že vnaprej terjala, da morata pripovedno besedilo upravljati izostreni pogled zgodovinarja in nič manjša prodornost umetniškega psihologa. Kranjec se ni maral izogniti dokumentom, tj. zgodovinskim osebam in dogodkom, čeprav je vedel, da ti ne bodo zagotovili, da bo tekst učinkoval tudi kot roman, saj zgodovinske osebe napravi estetsko učinkovite predvsem tisto, kar biografsko ni povsem točno, zgodovinske dogodke pa tisto, kar zgodovinsko ni povsem točno.¹² Povrh so mu notranji zakoni umetnosti narekovali tudi naravnost povedati, da je roman eno, zgodovina pa drugo oziroma da je umetnikova obdelava zgodovinskih dejstev in oseb veliko bolj zapletena, kot zgodovinarjeva. V tekstu je takole opisal ta daljnosežni razloček:

Dejstva so zoprna, kadar jih soočimo, lahko začno preglasno govoriti. Vendar ima zgodovina pred romanom to prednost, da jih lahko obide z enim samim stavkom, ki pove vse, v resnici pa premalo, če jih potisnemo na obrobno opombo. V romanu pa je teže že zato, ker so ti dogodki vedno navzoči, pa če mi to hočemo ali ne, če smo jih namreč nekoč priklicali v življenje in spletli v niz dogajanja.

Premislek zadeva sicer razmerje Četrte operativne cone do Štirinajste, a je hkrati tudi načelen in pravi, da oba, romanopisec in zgodovinar, težita k resnici, da pa so njuna pota k njej metodološko bistveno različna. Kar znanstvenik lahko pove suho, na kratko, skoraj na robu, ne da bi

¹² Georg Lukács, Istorijški roman. Biografski oblik i njegova problematika. Beograd 1958.

poškodoval svoj tekst, mora umetnik do kraja oživeti, če noče poškodovati svojega teksta: če namreč neko dejstvo prikliče v rastočo estetsko zgradbo, ga mora spremljati do smiselnega ali do nesmiselnega konca, če naj ne naredi vtisa, da mu nečesa ni uspelo pretopiti v estetsko sklenjeno, zaokroženo umetniško resničnost. Bralec je namreč nepopustljiv, na molk Četrte operativne cone misli toliko bolj nepopustljivo, kolikor bolj dramatično se bojuje Štirinajsta, zaradi česar pripovedovalec motiva niti ne more niti ne sme več izpustiti iz epskega obzorja.

A to je bila šele ena sestavina estetske problematike, ki jo je postavljala objektivna zgodovinska snov.

Druga in hkrati najlažja naloga je bila obvladati objektivni ali dejanski zgodovinski čas teh treh makrozgodovinskih moči ali čas, v katerega so vpeta dejstva, dogodki in zgodovinske osebe in ki si jih zunaj tega časa ni moč predstavljati. Večina psihičnega in dogodkovnega teksta je položena v obdobje od sredine 1943 do marca 1944, objektivni čas Prve knjige obsega sicer ves odsek med 1941 in 1944, z objektivnimi dogodki pa je najbolj izpolnjen časovni lok od junija do decembra 1943.

Tudi Druga knjiga ne zanemari tega obdobja, a večino dogajanja vpenja v januar in februar 1944. Objektivni čas prestopajo v glavnem le spominski motivi fiktivnih oseb, pripovedovalčeve duhovne ali biografske oznake zgodovinskih oseb, s katerimi razlaga njihovo duhovno smer pred vstopom v roman, in še nekateri miselni motivi, ki izvirajo iz pripovedovalčeve suverene »vsevednosti« o fiktivnih osebah. Vsi takšni motivi segajo zlasti pred leto 1941. Objektivni čas se deli potemtakem na dve med seboj prepleteni časovni makrostrukturi, po njej pa je razporejenih polno mikročasovnih enot oziroma po dnevu in kraju dokumentarnih dogodkov. Objektivnost dogajalnega časa se potrjuje še tako, da si dogodki sledijo zaporedno in kronološko, kolikor je natančna kronologija zavoljo številnih prizorišč ter novel, romanov, ki segajo drug v drugega, hkrati pa tečejo tudi po svojih tirih, sploh mogoča.

Najtežje vprašanje, ki ga je stavljal zgodovinska snov, so bile zgodovinske osebe ali modeli. Kranjec je sicer znal delati po modelu, npr. že v predvojnih ljubezenskih novelah pa tudi v političnih romanih. Toda zgodovinske osebe iz narodnoosvobodilnega boja so bile vsekakor težja snov, kakor nekoč sosedovo dekle ali povojni vaški gruntar in socialistični sekretar. Osebe, ki so delale zgodovino in so še živele, so zaradi dozdevno popolnoma preverljivih učinkov njihove osebnosti in akcije zavezovale, da jih pisatelj natančno ponovi, posname, jim ne sme ničesar dodati in ničesar odvzeti, ne jih prilagajati epski ideji. Naloga je bila neizved-

ljiva, pisateljska domišljija je trčila na živo mejo, in vsak najmanjši odmik od posameznikove žive osebnosti bi pač pomenil ali idealizacijo ali črnotisanje, ponaredek ali literarno laž. A tudi če odmislimo širokorsno razumevanje, ki so ga udeleženci pokazali do svojih romanesknih podob, je treba računati z blokado, ki so mu jo povzročili nehote, zlasti pa je na njihovo estetsko izdelavo vplivala notranja meja, ki jo oblikovalcu stavi umetnost sama. Pri zgodovinski osebi je romanopisec namreč umetniški biograf in biografski psiholog hkrati. Zato je premalo, če pozna le njeno nazorsko usmerjenost in politično dejavnost, dotipati se mora predvsem do njenih zadnjih motivacij, spoznati tisoč drobnih intimnih odtenkov, ki jih najde v njenih osebnih virih, pismih, dnevnikih, saj šele iz njih zasluti intimno osebnost in lahko poustvari fluid, ki je kdaj vel iz nje. V Kranjčevem romanu je zelo mnogo zgodovinskih oseb: kako naj bi prodrli v njihovo duševno različnost, ko je vsaka zase tako samosvoja, izvirno zapletena, komaj opredeljiva, in kateri od njih naj bi dal prednost? Ustvariti bi moral literarno vrsto, ki je še ne poznamo, namreč kolektivni biografski roman.

Nesmotrno bi bilo po vsem tem naštevati vse vojaške in politične inštitucije glavnih moči romana ter dogodke in osebe, ki v njih delujejo ter jih analizirati ali s stališča avtentičnosti ali s stališča estetske izrazitosti. Polihistoričnost teksta pa se vendarle lahko pokaže šele, če navedemo vsaj najbolj značilne mikrozagodovinske oblike teh moči in tudi nekaj glavnih imen, ki jih je avtor posebej izpostavil in deloma celo oblikoval in ki so odločilno vplivale na ves potek osvobodilnega boja, protirevolucije in okupacije.

Značilni mikrozagodovinski dogodki in oblike so zlasti naslednji:

Reorganizacija partizanskih brigad v divizije nekaj tednov pred italijansko kapitulacijo, kar je bil pomemben kvaliteten skok v razvoju slovenske in jugoslovanske partizanske vojske navznoter in nasproti tujini, nasproti okupatorju. Nastala je Štirinajsta divizija, ki je že 8. septembra zlomila plavo gardo, četniški oddelek bivših jugoslovanskih oficirjev in žandarjev v Sloveniji. Kapitulacija italijanske vojske na slovenskih tleh ter zmaga Štirinajste nad belo gardo na Turjaku. Ujeti Italijani pomagajo streljati s topovi na Turjak. Oddelek bele garde se preda Nemcem v Krškem, drugi v Borovnici, Nemci pa zastražijo železnico proti Trstu. Tito ukaže na prošnjo zaveznikov podreti Štampetov most, da bi zaustavili nemški transport na južno fronto. »Rabska brigada« samih okostnjakov razpuščena. Štirinajsta osvobaja Dolenj-

sko, Notranjsko, Kočevsko. Kriza konservativnega ideološkega vodstva v Ljubljani oziroma prisega zvestobe nemškemu okupatorju. Kranjec se v Prvi knjigi dosti mudi pri ideologiji, ki se razkraja, pa je zato tem nevarnejša za Slovence, obiti noče nobene njene značilnosti, kot ne obide nobene značilnosti Osvobodilne fronte. Sem spada tudi obsodba šestnajstih belogardističnih poveljnikov, tudi nekaj duhovnikov, pred ljudskim sodiščem v Kočevju. Prav tam se 1. oktobra 1943 zberejo odposlanci slovenskega naroda in se odločijo za lastno republiko v jugoslovanski državi. Sledi nemška jesenska ofenziva na osvobojeno ozemlje ter partizanska protiofenziva, v kateri pade tudi Grahovo s pesnikom Balantičem. Med pohodom Štirinajste čez Hrvaško se avtor ozre v Zagreb ter označi ustaški cerkveni nacizem (Druga knjiga, str. 507—512), hrvaški cerkveni vrh je namreč enako sodeloval z nacistično ideologijo kot slovenski. Prihod Štirinajste na Štajersko terjta natančno razčlemba politike in etike nacistov nasploh in na Štajerskem še posebej (Druga knjiga, str. 899, 935—955, 957—958). Avtor tudi poroča, da so Nemci že spomladi 1941 izselili slovensko izobraženstvo, ki bi lahko organiziralo vstajo, da so uvedli talstvo in Slovence ubijali po etnocidni računici za enega Nemca sto Slovencev ter z gospodarskimi slepili hromili nacionalno zavest in odpornost kmetov, viničarjev, delavcev. Kot posebno obliko svoje strahovlade so ustanovili Heimatbund — Domovinsko zvezo, raznarodovalno organizacijo, ter njen polvojaški oddelek domobranstvo — Wehrmannschaft, ki je moralo udušiti vsakršen osvobodilni vzgib in sodelovati tudi v boju proti Štirinajsti. Vzporedno z opisi teh problemov in nemških nacističnih profilov poteka osrednji vojaški dogodek romaneskne epopeje, tritedenski boj Štirinajste z Nemci od Sotle do Mozirskih planin.

In imena zgodovinskih oseb?

Politični osvobodilni vrh v romanu predstavljata iz daljave Tito in Edvard Kardelj, iz slovenskega jedra pa Boris Kidrič, Josip Vidmar in Edvard Kocbek. Glavni štab narodnoosvobodilne vojske Slovenije sestavljajo komandant Franc Rozman-Stane, komisar Boris Kraigher-Janez in njegov pomočnik Viktor Avbelj-Rudi. Pogajalci z generalom Ceruttijem v Novem mestu so Boris Kidrič, generalmajor Jaka Avšič ter angleški major Jones kot zavezniški odposlanec pri slovenskem glavnem štabu. Komandant Štirinajste je najprej Mirko Bračič, komisar pa Joško Brilej-Bolko, v njeni kulturniški skupini dela tudi pesnik Karel Destovnik-Kajuh. Na pohodu in v bojih na Štajerskem ji poveljuje Jože Klajnsček-Vasja, komisar je Joško Brilej, delegat glavnega štaba Viktor Av-

belj ter pomočnik komisarja Matevž Hace. Z divizijo je tudi štajerski duhovnik Jože Lampret. Na Kozjanskem se divizija sreča s Kozjanskim odredom, v njem dela tudi Sergej Kraigher. Splošno oznako odpora na Štajerskem poglobljajo imena junakov iz vojaških enot: Slavko Šlander, Miloš Zidanšek, Slavka Klavora, Lojze Hochkraut, kmeta Lacko in Hermanko, Pohorski bataljon, Zidanškova brigada, ustanovljena jeseni 1943 iz koroškega in štajerskega odreda. Poimensko so navedeni tudi drugi sodelavci glavnega štaba, npr. Matija Maček, zlasti pa mnogi brigadni in bataljonski poveljniki, komisarji, kulturniki, pa sodni zbor v Kočevju in imena obsojenih, imena savinjskih planinskih kmetov, pri katerih je divizija počivala in še in še — Kranjčeva privrženost zgodovinski natančnosti se je spremenila že kar v spoštljivost tudi do najneznatnejšega imena, ki ga je lahko identificiral, saj je bil npr. radiotelegrafist pri divizijskem štabu, ki je ohranjal zvezo z glavnim štabom, nujen člen v počutju celotne divizije.

Osebe vodilne piramide osvobodilnega gibanja nastopajo v romanu največkrat v obliki »kaj so«, kako in kaj »razmišljajo« in še »kako so odločili«. Razen pri Stanetu Žagarju, ki se skupaj z Mačkom poslavlja od divizije v Vivodinah, Kranjec pri partizanskem vodstvu ne sega kaj daleč. Nekatere izvršnike Osvobodilne fronte je poznal že iz predvojnih srečavanj, zlasti pisatelja Vidmarja in Kocbeka, Titovega sodelavca Kardelja pa vsaj od septembra 1938, ko je v njegovih goricah nad Lendavo ustanovil pokrajinski komite KPS za Pomurje. Tita (»čarno ime«) in Kardelja predstavi kot odločilni vodilni osebi, Kardelj nekajkrat obišče slovensko politično in vojaško vodstvo na Rogu, Tito pa v romanu izda med drugim povelje, naj Štirinajsta odrine osvobajati Štajersko. Da je vodilne osebnosti hotel predstaviti zgolj in samo dokumentarično, pove zlasti predstavitev Vidmarja in Kocbeka, posebej še mesto, ko Kocbekovo duhovno krizo po kapitulaciji Italije dobesedno povzame iz njegovega dnevnika, v katerega si je bil zapisal pogovor s partijskim sekretarjem Osvobodilne fronte Borisom Kidričem 13. in 14. septembra 1943. Nikjer ne prestopa njunih objektivnih duhovnih biografij, obnavlja le njuno predvojno miselno usmerjenost, načela in merila, še posebej glede narodnega vprašanja in družbenega nazora. Objektivistična duhovna biografija razločno pokaže, da je svobodoumni Vidmar mogel sprejeti celoten program Osvobodilne fronte brez notranjega osebnega razdora, torej tudi njegovo marksistično revolucionarno sestavino, medtem ko kristjan Kocbek ni mogel sprejeti materialističnega pojmovanja človeka in je vztrajal pri krščansko eshatološki zamisli človekove usode.

Kadar pa si kje dovoli tudi svobodnejši prilastek za junaškost in siceršnje ravnanje politikov, partizanskih poveljnikov in komisarjev, ne more zgrešiti, saj v osnovi simpatizira z njihovim čustvovanjem, mišljenjem, ravnanjem, z njihovimi cilji. Toda prav intimnega se tudi tod raje izogiba, sproščen je le v globalnem čustvovanju in ravnanju ali za stvarno oziroma estetsko živost epskih oseb manj bistvenem, neodločilnem. Veliko več oblikovalne svobode si dovoli le pri osebah »svojega elementa«, pri pesnikih Kajuhu in Balantiču ter kasnejšem pripovedniku Hacetu. Toliko več svobode, ker mu je na voljo tudi najbolj intimna snov, namreč njihova literatura.

Kontrarevolucijo vodijo zlasti ljubljanski škof Gregor Rožman, belogardistični general Rupnik, plavogardist major Novak in razni ljubljanski meščanski politiki. Imenovan je »Štajerski bataljon« plavogardistov, ki so pod krinko partizanskih simbolov morili po Dolenjskem, tu sta belogardistični brigadi s svojimi poveljniki, tu so pogajalci bele garde na Turjaku in v Grahovem, imena kaplanov, ki so blagoslovljali morilce na Urhu pri Ljubljani, dalje »slovenska narodna vojska« in njeni poveljniki, klerikalni finančni mogotec Avsenek, ki skupaj s številnimi drugimi imenovanimi pričakuje kraljevo vrnitev in še in še.

Od italijanskih okupatorjev sta imenovana predvsem generala Cerutti in Gambera, mimogrede, že pri odhodu in zatonevanju italijanske okupacije politični upravnik »Ljubljanske pokrajine« Grazioli. Osrednja nemška figura je policijski general Franz Rösener, ki poveljuje iz Ljubljane in ima vojaško oblast tudi na Štajerskem. Drugi veljak je pokrajinski svetnik za slovensko Štajersko Franz Steindl, tretji pa poveljnik bojev zoper Štirinajsto polkovnik von Treeck. Bralec se srečuje tudi z imeni poveljnikov nemških enot, naštete so tudi vse nemške policijske in vojaške enote na slovenskem ozemlju Štajerske in Koroške v letu 1944, glavna imena celjskih renegatov, na splošno so imenovani nemški kmetje Kočevarji, Tirolci in Besarabci, ki so jih naselili na slovenske kmetije ob Savi in Sotli.

Kontrarevolucionarji so označeni mnogo svobodneje, kot partizansko vodstvo, vendar je Kranjec tudi pri njih kolikor mogoče biografsko oziroma ideološko natančen, posebno pri označevanju škofa Rožmana. Prav svobodno, tudi z ironično karikaturnimi črtami je izoblikovana fašistična in nacistična elita, posebno še Rösener, Steindl in von Treeck. In če se vrhovi kontrarevolucije in okupatorska elita obnašajo individualistično, je partizanski vrh enoten; v posameznikih je sicer »tajno« dogajanje, toda ideja in cilj jim ne omogočata tehnike spodrivanja. Pri niž-

jem partizanskem osebjem je »zavist« sicer možna, ker izvira tudi iz tekmovalnosti bojnih uspehov, vendar Kranjec tudi tod ne gre do zmalice.

Iz sproščenosti pri označevanju narodnih sovražnikov je videti, da je ob zgodovinskih osebah osvobodilnega boja čutil ovire, in da je bilo očitno veliko lažje izdelati »tip«, tipičen »partizanski obraz«, se pravi strniti v fiktivno osebo tisto splošno, ki je označevalo pripadnika partizanskih enot, kakor pa izdelati zgodovinsko osebo točno po modelu. Dvojna ovira, najprej tista, ki mu jo je stavila umetnost, in še tista, ki so mu jo nehote povzročale še žive osebe, končno tudi razloži, zakaj je osrednji junak teksta »množica«, divizija ali celo večinski del osvobajajočega naroda, tj. »skupni obraz« ljudstva, nikakor pa ena oseba. Kranjec na Slovenskem namreč ni našel legendarnega junaka, s katerim bi lahko nadomestil množico. Za partizanske poveljnike iz prvih dveh let, ko sta bila npr. Stane Semič-Daki in Nande Vidmar-Luka je sicer uporabljal izraz »junak« (»Tu pa so sedeli stari junaki, stari bojni tovariši,« 377) pripisoval jim je tudi premetenost, pogum, drznost, naravno bojno nadarjenost, celo karizmatičnost v svojem okolju. Toda naj partizansko ime Daki buri domišljijo še tako daleč naokrog, naj ob njem zatrepeče tudi sovražnik, naj Daki še tako drzno in uspešno napade Štampetov most, ne more biti in ni legendarni junak. Tak junak bi po avtorjevem mnenju lahko bil samo tisti, ki se je spremenil v legendo že med boji oziroma ga je tematizirala, mitizirala, vzdignila nad čas že partizanska pesem. To pa je bil Tito. Kranjec je legendarno namreč opisal in zamejil takole:

Vsaka doba preteklosti bi spletla okrog njega (Dakija) venec legendarnosti, nanizala neverjetnih, nemogočih zgodb drugo k drugi. Teh zgodb — »nemogočih, neverjetnih« — je bilo tudi zdaj na pretek, toda bile so resnične. Le čas ne bo nič naklonjen taki legendarnosti, ki bi v mirnih poveljnih letih celo naraščala. Daki pojde v zgodovino kot mnoge velike, enkratne stvari naših dni.

Ni mogel postati pravi legendarni junak. Legendarnost s časom samo rase, prehaja v ljudsko pripovedovanje in izročilo, celo v pesmi, ljudje nizajo okrog takih junakov s svojo domišljijo svoje sanje in svoje želje. Zato vsi legendarni junaki nekje, nekoč, v bojih ali kjer že skrivnostno poginejo, izginejo, izmaknejo se svoji resničnosti, nikdar se ne dekonspirirajo. Vsi taki junaki so v nečem tragični s svojo skrivnostno smrtjo vred. En sam od vseh, voditelj tega silnega, veličastnega upora, upora vseh jugoslovanskih narodov, Tito, bo preraščal čas, legendarni junak upora vseh malih, zatiranih narodov.

Kranjec je prepričljivo motiviral pojav, da so prostor, kjer bi mogel delovati legendarni junak, v romanu posedle številne zgodovinske osebe,

ki bodo pač potonile v zgodovino, in še večja množica fiktivnih oseb. Ta množica nastopa največkrat v trojkah, četverkah, v obliki množinskih subjektov, ki so včasih tudi dramatično zapleteni med seboj. Šele prek množičnega posameznega, epizodnega, fiktivnega je junak teksta bolj ali manj ves narod, in posamezno, epizodno, fiktivno prinaša v roman tudi veliko več živosti, kot ga prinašajo zgodovinske osebe, saj ga pisateljeva domišljija upodablja popolnoma svobodno.

Fiktivne osebe

Tudi fiktivne osebe se v romanu delijo v tri tabore: ene so v osvobodilnem boju, podaljšujeta jih planinska kmetska in proletarska družina na Štajerskem, ki vanjo vdirajo nemški vojaki in sodelavci gestapa, druge so v protirevolucionarnih oddelkih in po dolenskih vaseh, na nemški strani pa si je pripovedovalec izbral predvsem eno fiktivno osebo, da z njo potrdi neenotnost tudi znotraj okupacijskega naroda.

Če so zgodovinske romaneskne osebe predvsem organizatorji in izvajalci osvobodilnega boja, kontrarevolucije in okupacijskega terorja, so fiktivne tudi to in hkrati še mnogo več. Najprej so nosilke in izpovedovalke intimnega: ljubezni, zvestobe, poštenosti, sovraštva, radosti, bolečine, humorja in sadizma, lastnih usodnih odločitev in zmot, dramatičnih notranjih kriz in medsebojnih spopadov, vohunstva, izdajstva in sle po ubijanju. Nič intimnega se kajpada v tem romanu ne godi zunaj zgodovinskih premis, zunaj treh temeljnih moči, toda samo med fiktivnimi posamezniki se pleto novele, celi romani, se rojevajo dramatične napetosti, samo v njih se neovirano uveljavljata sadizem in humanost in šele v njih se zgodovinske moči sproščajo živo, tako kakor so se resnično sproščale. Le fiktivni epski junak lahko uživa lepoto, samo ta lahko opravičuje npr. lastna hudodelstva z revolucijo, ali pa trpi ob rezkosti zimske narave, samo tak junak je estetsko prepričljivo vznesen od spominov. Ta krog oseb je Kranjec oblikoval s svojim običajnim načinom: svobodno jih je opremil z liriziranimi in humoriziranimi refleksijami, ob njih je mogel preizkušati svojo težnjo po dramatičnosti ljubezenskih prizorov. Le fiktivne osebe tudi neobvezujoče filozofirajo, ali pa poskušajo psihološko ali socialno razumeti svojo dejavnost in usmerjenost, svojo družbeno ter narodno misel in moralo.

Zaradi takšnih lastnosti in možnosti imajo tudi poseben vpliv na estetsko naravo teksta, bistveno sodoločajo zlasti njegovo literarno vrsto. Če so namreč zgodovinski dogodki, zgodovinske osebe, če je Štirinajsta kot celota, kot legendarni pohod partizanske vojske nekaj, kar daje

tekstu nadih nekdanjega epa ali epopeje, saj so sklenjena, zaključena, tako rekoč za zmerom končana življenjska totalnost, kakor je bila in mogla biti samo enkrat, so belogardist Ovsenikov, revolucionar Joško Jarnik, nekdanji gestapovski sodelavec Lobnik, ki se je hoče spokoriti in odrešiti v brigadi, predvsem pa šaljivi partizan Matija, varnostnik Mitja ter nemški štabni pisar Piantick osebe, ki dajejo taistemu tekstu nadih romana. Res je, da so tudi te osebe zgodovinsko določene, enkratne, toda z njim razklepa in oblikuje avtor hkrati tudi nikdar do kraja razkrito, neizčrpljivo, odprto življenjsko totalnost. Tudi so te fiktivne osebe že kar osebe- ideje ali oživljene ideje, ki se spopadajo s svojim okoljem ali pa hočejo kar najbolj pričevati o zapletenih, nikoli do kraja razložljivih močeh človeške narave in njene družbene dejavnosti.

Osebe-ideje z na vse strani odprtimi življenjskimi horizonti pa niso junaki epa ali epopeje, ampak so junaki romana. In če se je Kranjec odločil, da svoj celotni tekst imenuje roman: je iskati težišče njegovega sporočila pa tudi najvišjo estetsko vrednost teksta v njegovi fiktivni sestavini, v polihistoričnosti pa videti le njen sprožilec ali objektivno ozadje za »nadgradnjo«, ki živi na fiktivni ravnini? No, tako daleč Kranjec nikakor ne gre, a z nekaterimi poudarki, ki jih mislijo in govore fiktivne osebe, hoče čisto zgodovinsko ali objektivno epsko vendarle tudi preseči. Najvidnejši izraz te težnje je problematizacija človeka v revoluciji.

Fiktivna oseba Joško Jarnik je predvojni marksist, ki hoče zdaj tudi kot praktični revolucionar ostati do kraja »pošten«. Njegovo načelo se glasi: »tudi v revoluciji mora biti človek prvo« in še: »nekaj je revolucija — to človek mora, nekaj smo mi sami, česar ne bi smeli, a skrivamo pod plašč revolucije.« Brani torej stališče, da resnično revolucijo opravlja le etično neoporečno bitje. Drugo njegovo načelo pravi: »Kadar je treba braniti ljudi pred grdīm hudodelstvom, pred umazanīm izdajstvom, tedaj se konča sleherno sorodstvo: ni več bratov, ne sestra, ne matere ne očeta. Nikogar, nikogar. Samo resnica, samo poštenost, samo sveti cilji vsega človeštva.« Sam tega načela ne more uresničiti, brata Mileta v imenu revolucije in narodnega izdajstva ne more ubiti, tu se njegov teoretični in praktični etos razhajata: abstraktni humanist se torej ne bi bil sposoben brezobzirno bojevati za svobodo. S položaja poplemenitene revolucije, morda tudi že s položaja povojnega humanega socializma (kar bi pomenilo, da se iz njega oglašā tudi avtor!), Jarnik svari Mitjo pred metodo, ki je sicer ne veže na nobeno stvarno ime, v njej pa je prepoznati stalinizem, fašizem in nacizem. Trdi namreč, da so

obdobja v zgodovini, ko posameznikom ni treba ničesar premišljati, o ničemer filozofirati, ampak se krasijo le s citati, čeprav jih ne razumejo, kot ne razumejo tudi del, iz katerih so vzeti; in so tudi obdobja, »ko je misliti sploh nevarno« (v Drugi knjigi tako označuje naciste!), kajti razred, ki nastopa, potrebuje sile, nasilja, oblasti, potrebuje Mitjo, ne mislečega Jarnika. Morda se v motivu oglašča tudi namig na citatomanijo, ki je po vojni preplavila tudi del slovenske in jugoslovanske publicistike.

In še ena misel označuje in vznemirja tenkočutnega humanista Jarnika: boji se, da bodo sistemi še dolgo več vredni, kot posamezni človek:

Tudi po vojni bo najbrž čas dolgo ostal gluh za posameznika. Ljudje pojdejo skozi sisteme, in ti jim bodo vse, najvišje, kar je treba braniti s človekom, z milijoni ljudi, če jim bo, sistemom, pretela nevarnost. Vsaka ideologija mora preboleti svojo mladost, svoja pubertetna leta, dorasti mora, dozoreti neke v živem življenju, v stvarnosti in ne le v glavah.

Podivjani revolucionar Mitja obsipa Jarnika z oznakami subjektivist, solipsist, revizionist in ga nazadnje ubije.

Če je Jarnik resnobni in tragični revolucionar-človekoljub, je partizan Mitja, Kranjčev Švejk, idejno enako resnoben, vendar optimistično šaljivi človekoljub. Ko se mora tragik umakniti z zgodovinskega prizorišča, pa radoživi optimist na njem ostaja in vztraja. Matija je že skoraj simbol »nezlomljivega življenja«, je »glas« partizanske čete, njena zgoščena modrost, odpornost, vzdržljivost, včasih robata včasih pretkana duhovitost, predvsem pa zmerom človek, ki »ne bi nikomur napravil troho žalega«. Pripraven je v vsakem položaju, spretno odmota vsakršno nevarno zanko, zmaguje v besedni bitki in fizični stiski, premaguje vsakršno zlo, premaguje ga dobrodušno in nezadržno, »kakor da snuje kakšno napeto detektivsko povest, ki jih je bil nekaj prebral v življenju«. V njem naj bi se zgostila tudi posebna slovenska lastnost: »To vedra slovensko srce vendar ni moglo zameriti, še manj molčati.« Kar naprej dobrodušno »godrnja«, »pripoveduje«, prebral je veliko knjig, motive iz njih prenaša na tekoče pojave in zaplete. Trajno veruje tudi v obrat iz hudega v dobro, srečno, pri čemer se šaljivo sklicuje na dozdevno zakonitost narave: »Pravim, v naravi stvari je, da hočejo biti srečne.« Ideologijo belih zna razvrednotiti tudi ob evangelijih, v frazah bojevitih katolikov odkriva zatajevanje biblije: »Kar se pa morale tiče, jo ima vsak svojo, po svojem značaju prikrojeno. Po njej se odloča, kam spada, na desno ali na levo stran Križanega, med razbojnike ali poštene.« (Tako ugovarja kaplanu Jakobu, ki v župnijski kleti nadzoruje mučenje ujetih

partizanov.) Skratka, njegova pripovedna in govorniška strast se ne izgublja v larpurlartistični tehniki, tudi ni le estetsko funkcionalna pri gradnji dialogov, Matija je oseba-ideja, je avtorjeva tribuna, po kateri izpoveduje življenjska spoznanja in življenje potrjujoča načela. Kakor pri Jošku Jarniku je tudi pri Matiji videti, kakor da bi avtor želel s svojim intuitivnimi spoznanji prehitevati filozofe, in čeprav se ne izgublja v oblikah eseja, ne skriva spoznavne strasti in težnje po izblikli spoznanj.

Joško Lobnik pride v tekst s Pohorja, kjer je moril, potem ko so ga izpustili iz Dachaua, pride z namenom, da se v partizanski brigadi očisti. Bojeval bi se rad za »prostost človeka«, rad bi služil vsebini pojmov, ki jih avtor imenuje »cilji... preprostih borcev: domovina, prostost, komunizem, človek, novo življenje, lepota, radost... novi svet«, skratka, za pomembne vrednote, ki se zlivajo tudi v metaforične celote »svetla obzorja«, torej v metafore vsega vzvišenega, plemenitega, srečnega«. Kranjec je to metaforo zapisal prvič in edinkrat na strani 752 Prve knjige, kot simbolično metaforo, ki označuje cilj »silne partizanske vojske... tisoče in tisoče imen, eno samo novo življenje«, kot med drugim razmišlja tudi Joško Lobnik. Res bi se rad maščeval nad gestapovcem Hlapšetom, ki ga je pripravil za sedanjo silovito razdvojenost, za hudo delstva na Pohorju, vendar sprva maščevanje odlaga, ker je prepričan, da »iz maščevanja ne more zrasti nič velikega«. Pri moralni renesansi mu pomaga Jarnikova Martina, medtem ko mu jo gestapovec poskuša preprečiti. Zato se v Drugi knjigi vendarle odloči za »maščevanje«, se odcepi od brigade, da bi na Štajerskem čim prej obračunal z njim.

Po moralnem stališču je Jarniku in Matiji sorodna Martina Jarnik-Slavka, ta epicenter nekaterih fiktivnih oseb in zgodb v romanu. Bratoma je nadomeščala mater, zdaj je sekretarka OF, ljubijo pa jo moški vseh pripadnosti in moralnih profilov, Ovsenikov, Mitja, Mežnarčkov, tudi Lobnik ni brezbrizen do nje. V vsakem trenutku hoče zmajevati, odpraviti, zaustaviti sovražnosti, je gradeče ljubezensko načelo, skoraj kohezivna moč ali simbolična Osvobodilna fronta, ki poskuša zatreti slo po ubijanju, zlasti še po bratomorilstvu. Posebno občutljiva je za narodno izdajstvo: ubila bi tudi oba svoja brata, če bi izvedela, da sta kdaj izdajala. Ko ji belogardist Gašperjev kot razkriti sekretarki fronte ponuja varnost za ceno ljubezni, dekle skoraj poblazni in mu s polenom raztolče glavo. Iz nje si ljubezen v romanu koplje strugo, ob njej se rojevajo ljubosumja, sovraštvo, dvomi, maščevanja — »čisto človeške stvari«. Je nekakšna »lepa Helena« iz antičnega epa, a je hkrati borka in »dobra

ženska«. Predvsem pa nevarna trajna »vest« varnostniku Mitji — Mirku Samcu, podivjancu revolucije.

Mitja je prav mučna, temna oseba romana, ki mora kar naprej nositi psihološko in moralno breme. Zgoščena oznaka zanj bi se nemara glasila: humanistična misel cepljena na hudodelski značaj, resnična socialna etika združena s surovo naravo. Tu ima Kranjec širok manevrski prostor za pričevanje o protislovjih človeške narave, ki je ne šteje niti zgolj za dobro niti zgolj za zlo, ampak »za najbolj neurejeno mešanico obojega«. Jarnik mu je pred vojno vcepil marksistični nazor in ljubezen do naroda. Revolucionarna ideja pa ga je zasvojila z močjo, da je zdaj v akciji izgubil merilo, kaj sme in česa ne sme delati kot revolucionar, zmaličila se mu je v absolut, v boštvo in mu skvarila razmerje do človeka. Jarnik, Matija in Martina dokazujejo s svojim ravnanjem, da so celoviti revolucionarji ali sinteza »ideje« in »srca«, Mitja pa goreče priznava in izpoveduje dvojnost: »eno je ljubezen, drugo je revolucija«. Podmolci podivjajo v boju za vero, cerkev, ravnajo brez »srca«, vesti, brez plemenite človečnosti, umor povzdigujejo v krščansko daritev. Tudi mladi varnostnik Mitja je hladen, brezčustven, brez vesti. Ve, da je »strašen človek«, ko ga čustvo še veže na Martino, hkrati pa se je odločil ubiti njena brata, ki ju sumi izdajstva. Tako se v njem kopiči, izostruje in preizkuša pomembno vprašanje romana: kaj vse se lahko pripeti revolucionarju »na usodni tehtnici«, ko ostaja na eni skodelici »jaz«, na drugi pa »ideja«. Mitja vztraja, da je ideja več kot vest, da se je za idejo treba prerasti, če treba tudi spotakniti in zlomiti, postati hudodelec. Zablodil je že do stopnje, ko mora avtor zapisati: »veličastno mu je postalo živo spreminjati v mrtvo«, torej podobno, kot fanatičnim Podmolcam. Mitja sicer ni brez notranjih pretresov, Kranjec mu morilstva ne poenostavi, iz njega mu prej napravi pekel, da mora kar naprej grebsti po sebi, si poskušati ubežati in huda dejanja kar naprej pokrivati s plaščem ideje. Ko se ne more izplesti iz sle po pobijanju dozdevnih izdajalcev, se začinja tolažiti, da smo »vsi enaki... vsem se hoče krvi«, kmet, delavec, intelektualec — vsi enako podivjajo zaradi ideje. Navidez je premočrten, a zmerom bolj razdvojen, ponosen je, da služi domovini, ljudstvu, Partiji, naprednemu človeštvu, a hkrati že naveličan, utrujen, brez cilja, »stvari izgubljajo svojo vrednost in nekakšno posvečenje«. In ko se še naprej slepi in opravičuje, da mori v imenu ideje, ki pomaga do boljšega, plemenitejšega človeka, se hkrati vprašuje, »ali je za idejo, in naj bo še tako visoka, čista, naj še tako služi pravemu človeku, da bi kdaj postal plemenit — ali je tudi za tako idejo treba in dovoljeno

ubijati? Ali je sploh treba ubijati za vse lepo in dobro? In kakšno bo to lepo in dobro, če se mora že pri svojem rojstvu okopati v krvi?« In spet so trenutki, ko prav nič ne dvomi v veličastnost revolucije, v njeno katarzično vrednost: »Človeštvo se mora očistiti, Dušan, vseeno, kako, po kom. Revolucija je veličastna, opravlja delo zgodovine za desetletja, celo stoletja naprej, očisti stvari — ljudi, vse postavi na svoje mesto. Vprašanje je samo, če smo mi tisti, ki pomagamo očistiti svet, ali tisti, ki bodo očiščeni. Revolucija je neusmiljena, do lastnih otrok celo bolj ko do drugih.«

Na vprašanje, kdo je kriv, pa si Mitja ne more ali pa noče natančno odgovoriti, krivdo porazširi na vsakogar, tudi na Dušana Lobnika, katerega hoče prav tako likvidirati. Zato npr. zahteva od njega, naj tudi on mori: »Hotel sem, da si pomočiš roke v krvi. Brozgal boš po krvi, za vse, kar skrivaš v sebi.« Seveda Mitja polagoma duševno zboleva, žrtve se mu spreminjajo v preganjalsko moč. Očistiti se poskuša v Štirinajsti, vendar še naprej uporablja uničujoče besede »kar pobiti«, »porušiti«, »požgati«, »vse potolči«, avtor pa pristavlja: »Večina borcev ni tako govorila.« In ko se naprej opravičuje z idejo, z revolucijo, se prepad med njim in borci še poveča: »Poglej jih — kako čisti borci so vsi ti ljudje, ki jih je Partija bogve kje in kako pobrala — Tone, Črt, Iztok, na stotine, na tisoče samih čistih borcev, tako rekoč brez preteklosti, Midva pa, Mitja — —.«

Mitja je v brigadi plašljiv borec, vdaja se tudi pijači, kot nemški ujetnik bo morda tudi izdajalec. Tudi v ljubezni je klavrn in nasilen. Slavka ga samo enkrat pusti do sebe, vendar hladno, mrtvo, brez čustva, samo zato, da mu dokaže, kako ga v resnici sovraži. Zato jo sadistično pretepe. Ženska Aljoša pa si ga poskuša zasvojiti zato, da bi tudi sama pozabila svojo krivdo, ki je podobna Mitjevi, skupna erotičnost naj bi zagnila huda dejanja.

Mitjeva zgodba torej pravi: nujno je premagati okupatorja, nujno je izvesti revolucijo, vendar človek nima pravice, da bi pri tem izživil kakšne sadistične instinkte. Zdi pa se, da je Mitja preveč avtorjeva in premalo iz same sebe delujoča epska oseba, da je bolj mehanični konstrukt kot živi stvor, rastoč iz samega sebe. Kdo namreč kar naprej ocenjuje druge, pobega samemu sebi in spet pada vase, da bi se ponovno pognal za svojim sklepom? Ali globinska misel o lastnem položaju Mitje vendarle ne bi morala dramatično pretresti, ga zaustaviti in končno odvrniti od hudega? Nekoliko prelahko se otresa napadov takšne misli, stresne z glavo, se zdrzne, zamahne ali kako drugače na hitro opravi

z njo, kadar ga hoče zmotiti: »Vstran z vso to miselno navlako in telovadbo, ki je čisto brez pomena. Premišljanje spada v kabinet in samostansko celico...« Če bi bila samorefleksija dovolj osebna, bi Mitja moral doživeti agonijo, resnični duševni pekel, kar pa se zgodi samo enkrat in še to med boleznijo. Prav nič pa se ne boji, da bi po vojni spadal med tiste, ki so si »obremenili duše«, pa bi krivdo ne mogli vzdržati. Kranjec je iz njega mestoma napravil nekakšnega mehničnega »dvojnika«, kakor ga sam imenuje; tu ilegalec Mitja, tam Mirko Samec. Prav takšen dvojnik pa je avtorju potreben zato, da ilegalec lahko hladno ukrepa v imenu »revolucije«.

V tekstu so še druge mračne figure, med njimi gestapovski agenti Hlapše, Hedica, grbasti Miha, belogardistični kaplan Jakob in France Kremžar, »malomeščanska gos« Lida Zajčeva, kmetica Mica Prosenčeva, hlapec Mihl, na poseben način pa Jelo Ovsenikov.

Hlapše je po rodu iz Zdol, nato delavec v Mariboru, leta 1941 pa začne sodelovati z gestapom in je v zgodbi zmerom spretni, uspešni vohun ter povsod prisotni organizator izdajalske in morilske mreže. Pripovedovalec sicer večkrat ugotavlja, da ni iskren vohun in izdajalec, da se hoče zavarovati le za prihodnost, zaradi česar poskuša skleniti zvezo tudi s plavogardistom Novakom. Kranjec ga postavlja tudi kot nekakšen strup, ki znance obrača v medsebojne sovražnike, povzroča nezaupanja med njimi, šahira z njimi kot zapredkar, ulovi v svojo mrežo Bevčevega, Kavčičevega, belogardistično vohunko, podrediti si ne more le Ovsenikovega in zaman preprečuje Lobnikovo očiščevanje. Posebno mračno je Hlapšetovo likvidatorstvo na Štajerskem, koder z roko morilske ljubice Hedice, nekdanje Lobnikove žene, pobija pohorsko delavsko družino Urmaherjevih. Ravnanje morilske ljubice, ki vsakič, ko pride, izbere za ljubezen in hkrati za umor po enega Urmaheričinih sinov, zato da bi maščevala svojo mater, ki ji je Urmaherica odzela fanta, predstavlja enega najbolj krvavih romanov v tekstu.

Duševno pohabljen je tudi grbasti partizan Miha, ki je povezan z nemško varnostno službo, seje med partizanskimi borci nezaupanje in sumničenje, ter z veliko ljubosumnostjo pobija telesno in duševno zdrave partizane in druge. Sadistična figura, ki spada sicer med mordske, dokumentarne osebe, je hkrati tudi svobodno oblikovana.

Kako je izdajstvo pohabilo tudi vaški proletariat, ki so mu Nemci za izdajstvo nad gospodarji, partizanskimi sodelavci, obljubljali lastništvo na planinskih kmetijah, dokazujeta hlapec Mihl in dekla Jera na Brinškovi kmetiji.

Kako so ljudi maličili tudi erotična sebičnost, krvoločnost in verski fanatizem, kako je materinstvo podivjalo, ljubezen pa z naslado terjala moritve, dokazuje vrsta ženskih likov: od Zajčeve Lide, ki po analogiji ljudske balade terja od Mileta Jarnika partizanovo »živo človeško srce — toplo, še polno krvi«, nato pa v trenutkih, ko Prosenčeva Mica zadavi partizanko, sama iztrga partizanki srce (»moralna je priti do žrtve, kakor zver, ki je zavohala kri«), pa do podmolske Mice, ki versko blazni ob svojem »daritvenem človeku«, »daruje« in se očiščuje, kakor se moralno »očiščuje« slepa »vojska Kristusa kralja« raznih kaplanov Jakobov in belogardistov Kremžarjev.

Ko pa so ti in takšni liki nravno odurni, je Jelo Ovsenikov, prav tako obremenjen z umori, vendarle tudi tragičen. Res je oboroženi vodja četice belih, res je kriv, da se nad marsikatero hišo ne kadi več in mora skupaj z Mežnarčkovim priznati: »Vse smo izgubili na tej poti,« je vendarle nekakšen outsider kontrarevolucije, nekakšen samohodec, morda najizrazitejši lik slovenske literature, ki živi po Finžgarjevem reflu: »Grunt ima korenine do pekla.« Kajti Jelo je tipično kmetski sovražnik boljševizma, ki se bojuje zoper partizanstvo le zaradi njegovega revolucionarnega programa. Res se ne more izogniti sodelovanja niti s kontrarevolucijo niti z okupatorjevo vojsko, pa vendar se mu oboje upira, saj se hoče boriti zgolj in samo »za čisto slovensko, preprosto misel o prostosti kmetkega in delavskega človeka, proti gospodi«. Ve, da drvi v pogubo, pa ne odstopa: »Crknil bom kje v domačih gozdovih, na naši zemlji, svoboden — ne hlapec rdečim, še manj Nemcem.« Zanaša ga torej abstraktno platonična misel na kmetko — delavsko svobodo v obliki gruntarskega individualizma.

Ko mu Martina iz zdesetkane četice pobije še krvoločnega Gašperjevega, ga Jelo pokoplje in se zave, da osvobodilni sili ne bo kos. In ko belogardisti ubijejo še njegovo mater ter požgejo njegov dom (Bevc, Kavčičev, Žužkov in drugi), on požge Jarnikovino, saj se mora posloviti tudi od ljubezenske sanje o Martini. Njegova pot v neznano v tekstu ni zaključena, kot je prekinjena tudi zgodba marsikatere druge osebe.

In končno še posmehljivo otožni pisarniški »ščurek« Erich Piantick, ki je po kritičnosti ali »godrnjanju«, po večnem premišljevanju in vrednotenju še najbolj podoben Matiji. Kajpada, tudi Piantick hoče služiti svoji, tj. »nemški domovini«, a ne nacistični. Njegov oče je bil delavec socialist, umrl pa je v taborišču, čigar sopoveljnik je bil tudi njegov starejši sin, »zagrizen nacionalsocialist«. Piantick se ni okužil z velikonemško »idejo«, ne obožuje Hitlerja, ne hrepeni po nemškem »življenj-

skem prostoru«, upira se mučenju ljudi, noče pobijati, kar ni »rasno čisto«, noče biti »nadčlovek«, kakor se nazivajo njegovi sadistični so-narodnjaki. Nacistično ravnanje z ljudmi in narodi mu dokazuje, da se Nemci ne bojujejo za nič poštenega, pravičnega, ampak zgolj in samo »za svoj plen«. Zato je samo v izjemnem primeru pripravljen streljati ujetega partizana: ko mu ta prizna, da je dezerter, izdajalec slovenskega partizanstva. Skratka, Piantick je objektivni kritik in zanikovalec nacistične oholosti, predrzne nadčloveškosti in teroristične osvajalnosti. Njegov pobeg od nacistične armade je v resnici upor proti nečlovečnosti in obenem Kranjčevo priznanje, da nacistična ideologija nemškega ljudstva ni v celoti razčlovečila. Ostanek človečnosti pa je mogel prikazati le v fiktivni osebi, ni pa je našel med zgodovinskimi osebami, ki so na slovenskem Štajerskem delale v nemškem militarističnem in političnem stroju.

Skupni pogled na zgodovinsko-fiktivni ustroj teksta *Za svetlimi obzorji* navaja na tale sklep:

Zgodovinske in fiktivne osebe, mavrica njihovih čustvovanj, misli, usodnih odločitev in drobnih dejanj, boji Štirinajste in boji proti njej, različni spopadi znotraj naroda in z okupatorjem — vse to se dogaja v okviru dveh stvarnih vrednot: prva je narodna svoboda, druga pa družbena svoboda, je boj zanju ali pa zanikanje obeh. Zavest o svobodi je vrednostno zdiferencirana: Ovsenikov se bojuje za prostost kmečkega grunta, Podmolci se ženejo za prostost vere, cerkve, za »oblast boga«, partizanom pomeni prostost odstranitve okupatorja in razrednega izkoriščanja. Slovenske udeležence označuje še ena značilnost: tiste, ki branijo status quo, nahaja Kranjec v agoniji: ali si zaradi hudodelstev ohranjajo le še »golo življenje«, ali se gredo »mučence« in vojake »Kristusa Kralja«, ali pa umore povzdigujejo v daritvene obrede, se štejejo za posvečene izvajalce »nevidne božje roke«, v resnici kajpada za nevedne izvajalce klerikalnega kapitala. Partizani vse take presegajo z visoko moralo končnega namena, razen Mitje so tudi osebno blažjih nravi, »čisti«, brez moralnih »bremen«. To sicer ne pomeni, da v bojih ne ubijajo, a tako ravnaajo zavoljo stvarne svobode in da uničijo mračne protičloveške sile.

Kranjčev estetski cilj je vsekakor dosežen: v tekst je spravil vse človeške in politične moči, ki so tedaj sestavljale slovensko narodno stvarnost, izdelana sta narodov junaški vzpon zoper okupatorja pa tudi zaton notranjih razkrojnih moči. Uresničil je pripovedno dejanje, kakor ga je kot idealni veliki tekst o narodnoosvobodilnem boju opisal Ivan Križnar,

ko je dejal, da bi moral »tak 'véliki tekst' z realnimi in fiktivnimi osebami in dogajanji z izredno izrazno močjo predstaviti pogloblitve značilnosti stvarnega življenja slovenske družbe med fašistično okupacijo in osvobodilnim bojem ter pokazati razreševanje njenih najpomembnejših zunanjih in notranjih razmerij in nasprotij.«¹³

Če zdaj pomerimo to vsebinsko in fabulativno mnogoplastno pripovedno avanturo, ta gigantski miniaturizem z imeni, ki jih poetike naštevajo za roman, smo v zadregi. Zgodovinska fakta pomikajo naš tekst k epsko objektivni totalnosti, k epu v prozi, ki zaradi svojih zaključenih dogodkov odpira le malo možnosti za neovirane polete domišljije v duševna prostranstva. Kdor se bo na epizirani pohod Štirinajste lahko ozrl čez dvesto let, bo v njenem spopadu z notranjim in zunanjim narodnim sovražnikom in v zmagi nad njim najbrž zagledal analogijo s srednjeveškim junaškim epom. Opazil pa bo tudi bistven razloček: da gre tukaj za ep brez legendarnega junaka oziroma je tak junak kolektiv, in še, da kolektivnega junaka spremlja en del naroda sodelujoče, drugi del zavirajoče, opazil bo neenotnost nasproti skupnemu sovražniku, neenotnost zaradi razredno zdiferenciranega naroda. Pred seboj bo imel narodni ep dvajsetega stoletja.

Kakor pa Kranjec »epopeje« ni mogel delati brez preverljivih zgodovinskih dejstev in oseb, tako romana ni mogel pisati brez svobodne domišljije in psihološke bistrovidnosti, ki šele priključeta in oživita duševno stvarnost, kot je bila, čeprav jo seveda — enako kot zgodovinska fakta — podajata kot umetniško resničnost. Volja po živosti udeležencev je pisatelj gnala k romanu, bila je prava umetnikova volja, in se je potrdila z vrsto novel in romanov kot nepogrešljivim tkivom celotnega teksta. Tako smo pred kombinirano epsko vrsto, pred epopejo in romanom v enem, pred zgodovinsko zaključenostjo in življenjsko odprtostjo, skratka, pred — romansirano epopejo.

O fiktivnem in zgodovinskem v tej romansirani epopeji pa še tole: Kam namreč hiti Kranjčeva misel, ko pripisuje Matevžu Hacetu tale miselni motiv:

Da, in Matevž ima še svoje posebne sanje ... nekoč, potlej, že dolgo po vojni — — nekoč bi rad pisal o tem pohodu. Če pa zdaj odide, ravno pred koncem — kako pa naj piše? Človek vendar mora biti zraven, če hoče vse dobro, zvesto prikazati. O Štirinajsti bo lahko pisal le, kdor je na tem njenem pohodu, — da samo tako, samo tisti ...

¹³ Ivan Križnar, Nazori zunaj konkretnega časa. Delo 20. XII. 1980, št. 20.

Takšen načrt in izključnost za »zvesto prikazovanje« je seveda mogoče pripisati potencialnemu pisatelju, ki se je udeležil nekega zgodovinskega dogodka, še tem bolj, ker je Matevž Hace zares napisal knjigi *Komisarjevi zapiski* in *Naši obrazi* o pohodu in ljudeh Štirinajste. Pa je Kranjec hotel povedati prav to, ko je zapisal sintagmo »samo tisti«, mu je sploh mogoče pripisati naivnost, da ne bi vedel, kakšno pot prehodi objektivna resničnost na poti do umetniške resničnosti, mu je sploh mogoče pripisati misel, da nepoznavanje dogodka, kakor je bil v vseh podrobnostih, onemogoči umetniško resnico o njem, da torej udeleženec dogodka naredi prodornejšo umetnino kot neudeleženeec? Kranjec je že do početkov svojega pripovedništva sicer bolj mimetik kot romantični vizionar. Pa vendar je v sintagmi »samo tisti« čutiti ironijo do vse tiste napisane in nenapisane kritike, ki je njegovi romansirani epopeji odrekala objektivno pričevalnost. Se morda v tej sintagmi oglašča tudi pravo ozadje za resignacijo na tretjo in četrto knjigo?

ZUSAMMENFASSUNG

In dem Text *Za svetlimi obzorji* (Hinter hellen Horizonten) verläuft zwischen den Personen, die sich auf historische Modelle beziehen und den fiktiven epischen eine spürbare Grenze. Bei den ersteren ist der Autor nämlich auf ein zweifaches Hindernis gestoßen: auf ein äußeres, das die Personen einzig und allein deshalb errichteten, weil sie noch zu »nahe« waren und viele von ihnen noch lebten, und auf ein inneres, das die Kunst selbst setzt, wenn der Autor nach dem Grundsatz der *adaequatio ad rem* arbeiten soll. Ästhetisch weit suggestiver sind deshalb jene fiktiven Figuren, die Kranjec frei nach seiner Konzeption und seinem Ziel geschaffen hat. Im ganzen hat er sein ästhetisches Ziel erreicht und schöpferisch gestaltet, er hat alle menschliche und politische Kraft, die während des Volksbefreiungskampfes (1941—1945) die slovenische und nationale Realität bildete, in den Text integriert, die heldenhafte nationale Erhebung gegen den Okkupanten, die Niederlage des Okkupanten, aber auch den Untergang zersetzender innerer nationaler Kräfte sind herausgearbeitet.

Messen wir die inhaltlich und fabulativ mehrschichtige erzählerische Aventure, diesen »gigantischen Miniaturismus« mit Namen, wie sie die Poetiken zur Bezeichnung des Romans heranzählen, so geraten wir in Verlegenheit. Die geschichtlichen Fakten rücken unseren Text in die Nähe der episch objektiven Totalität, zum Epos in Prosa, das wegen seiner geschlossenen Ereignisse nur wenig Möglichkeiten läßt für den ungehinderten Flug der Phantasie in die psychische Unendlichkeit. Wer in zweihundert Jahren zurückblickt auf den episerten Marsch der Vierzehnten Division, wird in ihrem Kampf mit dem inneren und dem äußeren Feind und im Sieg über ihn wahrscheinlich eine Analogie zum mittelalterlichen Heldenepos sehen. Er wird aber auch den Unterschied bemerken, nämlich daß es hier um ein Epos ohne legendären Helden geht, beziehungsweise dieser Held das Kollektiv ist und ferner, daß ein Teil der Nation entweder mitwirkend oder

hemmend den kollektiven Helden begleitet, er wird die Uneinheitlichkeit gegenüber dem gemeinsamen Feind bemerken, eine Uneinheitlichkeit, die aus der Klassendifferenzierung der Nation herrührt. Er wird ein Nationalepos des zwanzigsten Jahrhunderts vor sich haben.

So wie Kranjec seine »Epopöe«, wie er den Text in irgendeinem Brief nennt, nicht ohne überprüfbare geschichtliche Tatsachen und Personen erschaffen konnte, so konnte er den Roman nicht ohne freie Phantasie und psychologische Klarheit schreiben, die die seelische Realität erst herbeirufen uns beleben, so wie sie ist und wie sie war, obwohl sie natürlich — ebenso wie die historischen Fakten — als künstlerische Wirklichkeit wiedergegeben wird. Das Verlangen nach Lebendigkeit der Beteiligten hat den Autor zum Roman gedrängt, es war ein richtig künstlerisches Verlangen, das sich in einer Reihe von Novellen und Romane als unvermißbarem Gewebe des Gesamttextes bestätigte. So stehen wir vor einer kombinierten epischen Gattung, vor einem Epos oder Epopöe und Roman in einem, vor geschichtlicher Geschlossenheit und lebensnaher Offenheit; also vor einer romanisierten Epopöe.

PROBLEM GLAVNEGA JUNAKA V SODOBNEM
SLOVENSKEM VOJNEM ROMANU

Razprava je osredotočena na tri reprezentativna pripovedna dela s tematiko vojne oziroma narodnoosvobodilnega boja, ki jih označuje monofiguralni ustroj, taka notranja zgradba, v kateri sta glavni junak in pripovedovalec združena v isti osebi. Avtor poskuša raziskati, kakšno je v teh proznih delih iz sedemdesetih let pisateljevo razmerje do predmeta, tj. do vojne tematike, koliko je v teh zgodbah neshematičnega, novega, osebnega pojmovanja narodne zgodovine.

The article concentrates upon three representative prose narratives from the 1970s dealing with W. W. II and characterized by the monofigural structure, i.e. such internal structure as combines the main hero and the narrator in one and the same person. The author tries to determine the three novelists' relationship to the subject, i.e. war, and how much they have managed to fill their stories with unaccredited, new, personal comprehension of national history.

Kakor vsaka tema, ki je vezana na zgodovinsko snov, ponuja tudi tema vojne ali tema narodnoosvobodilnega boja pisatelju več možnosti za literarno oblikovanje. Ena takih možnosti je pričevanjska obravnava teme, ki jo predvsem zaposluje obnavljanje zgodovinske resničnosti in ki se v zadnji doslednosti razvije v spominsko dokumentarno prozo. Druga skrajnost je taka predstavitev zgodovinske snovi, v kateri prevladuje pripovedna fikcija. Pisatelj se ne čuti pripetega na konkretne, izkustveno preverjene ali vsaj možne dogodke, temveč v polni meri sprosti svojo predstavno domišljijo. Opisani odnos do gradiva seveda ni edino področje, kjer se razhaja vojno pripovedništvo. Pisatelj se neizogibno sreča tudi z vprašanjem časovne perspektive prikazovanja dogodkov in človeških usod. Ali gleda na zgodovinsko snov s stališča sodobnosti ali pa se nasprotno poskuša kar najbolj približati minulemu dogajanju in se z njim poistovetiti — to so ob različnih ideoloških izhodiščih literarnega oblikovanja poglobljena vprašanja, s katerimi se spopada pisatelj vojnih romanov. Reševanje teh vprašanj sooblikuje tako idejno vsebino vojne proze kakor njeno morfološko podobo, znotraj nje tudi lik glavnega junaka, ki je predmet našega razpravljanja.

Raziskava glavnega junaka je utemeljena v razvoju našega vojnega romana. Šestdeseta leta so vsa v znamenju intenzivnega prizadevanja, da bi Slovenci dobili veliki tekst o vojni in narodnoosvobodilnem boju. Trije taki poskusi v tem desetletju popolnoma zasenčijo novelistično

in kratko prozo na to temo: Miška Kranjca nedokončana tetralogija *Za svetlimi obzorji*, od katere sta izšla dva dela (1960—1963), trilogija Toneta Svetine *Ukana* (1965—1969) in Vladimirja Kavčiča roman *Žrtve* v treh delih (1968—1970). Za te mamutske pripovedi je značilna velika razčlenjenost dogajanja, prepletanje več vzporednih ali med seboj povezanih zgodb, predvsem pa nastopa v njih množica oseb, od katerih nobena ni osrednja ali glavna oseba v pravem pomenu. S tem seveda nečemo označevati omenjenih velikih tekstov, temveč zgolj opozoriti na neko njihovo posebnost. Kot iz odpora do teh obsežnih multifiguralnih epopej, iz odpora do kolektivnih romanov pa se slovenska literatura v sedemdesetih letih spet vrne k proznim delom, v katerih je ena oseba tako pomaknjena v ospredje, da lahko govorimo o romanu osebe, o monofiguralni pripovedi. Enoosebni model proze omogoča pripovedovalcu intimnejši stik s pripovedno resničnostjo, spodbuja ga k večji zaupljivosti, k večji odprtosti, saj je taka notranja zgradba dela posebej prikladna za prikazovanje človeka v prelomnem dogajanju, za prikazovanje epskega, pa tudi bolj subtilnega razmerja med posameznikom in zgodovino.

V kratkem romanu Marjana Rožanca *Ljubezen* (1979), ki sodi med opisano prozo, gre za dogajanje v konkretnem prostoru in konkretnem času. Gre za pripoved o delavskem predmestju Ljubljane in njenih prebivalcih v drugi svetovni vojni, vendar z dvema važnima, ne zgolj formalnima omejitvama. Prvič: Roman je notranja prvoosebna pripoved. Pripovedovalec je kot oseba s pravim imenom in priimkom vključen v pripoved. Fabula, vsi motivi v njej in vsi človeški liki so predstavljeni z njegovega zornega kota, saj je pripovedovalec kot glavna oseba navzoč v romanu od začetka do konca. Je njegovo težišče, njegova dogajalna in duhovna istovetnost. In drugič: Prvoosebni pripovedovalec o vojni ne pripoveduje od daleč, iz razdalje petintridesetih, štiridesetih let, temveč opisuje oziroma poskuša opisati nekdanje dogajanje skozi optiko nekdanjega časa. Prvoosebni pripovedovalec postavlja samega sebe v otroško dobo, njegovi spomini na vojno naj bi bili spomini otroka.

Pisatelj se zaveda tveganja, ki spremlja tako razmerje do vojne tematike, zato utemeljuje svoj vidik pripovedovanja in ga že vnaprej brani pred morebitnimi ugovori. Naglaša, da pripadajo tudi otroci, njihov svet, njihov pogled na ljudi in njihova presoja dogodkov človeški skupnosti, da tako imenovana resnica ni samo resnica odraslih ali celo ne »samo nekaterih med njimi, tistih močnejših, zmagovitejših«,¹ kolikor

¹ Marjan Rožanc, *Ljubezen*, Mladinska knjiga 1979, 6.

je sploh resnica v posesti ljudi in njihovega ravnanja. Tukaj nas ne zanima pisateljeva polemičnost, njegov agnosticizem v pojmovanju zgodovine, izziva nas vprašanje, ki je najbolj povezano s samim romanom, z njegovo fabulativno in idejno strukturo. Kako se je pisatelju posrečilo vrniti v duševni položaj otroka, prenesti samega sebe v nekdanja že močno odtujena, pa spet obujena doživetja vojne?

Otroška perspektiva gledanja in dojemanja sveta, s katero se pripovedovalec istoveti, ima določene zakonitosti. Kot temeljno značilnost otroka pripovedovalec upošteva »čustveno razpuščeno in razvezano«² dušo ali »na stečaj odprto, brezmejno srce«,³ upošteva torej čustveno spontano razmerje do življenja, tudi do vojnih strahot in uničevanja. Posledica takega odnosa do sveta je pripovedovalčeva ljubezen do vseh svojih vrstnikov in do vseh znanih ljudi. Otrok v romanu oziroma prvoosebni pripovedovalec ima zato enako rad vse osebe v pripovedi, čeprav vsako izmed njih na svoj način. Ljubezen čuti tako do partizanov in privržencev narodnoosvobodilnega gibanja kot do njihovih nasprotnikov in do okupatorjevih vohunov oziroma narodnih izdajalcev, erotično privlačnost doživlja tako ob narodno zavednih dekletih kot ob italijanskih vojaških ljubicah.

Na prvi pogled kaže model Rožančevega pripovedovanja romana dvojno omejitev. Najprej imamo osebno perspektivo, ki izključuje vse, kar se odvija zunaj nje, izključuje npr. vsevednega pripovedovalca, nato utesnjuje osebni kot gledanja še recepcijska sposobnost otroka. Tako zoženje pripovedne perspektive pa ni samo zoženje, kajti pisatelju se v nadomestilo za izgubljeno odpira drugačen pogled na stvari in pojave. Če izrazito čustveno, nereflektirano spremljanje resničnosti še ne odslikava v zavesti otroka nacionalnih, političnih in svetovnonazorskih pojavov v njihovih izključujočih oblikah, pa jih mladi junak sprejema z neko vseumevno širino, saj izjavlja, da mora ustreči različnim, med seboj na življenje in smrt sprtim ljudem, če hoče občutiti pravo zadovoljstvo.⁴ Vsemogoča ljubezen do vseh in vsakogar ali popolna odsotnost sovraštva je tako prikazana v romanu kot privilegij otroškega sprejemanja sveta, ki še ne vidi socialnih zakonitosti v družbi, ki brez vrednostne selekcije nabira vtise iz okolja in jih enakovredne, brez logične povezave razvršča drug ob drugega. Razen tega otrokova zavest, tudi zavest otroka v romanu, ne dojema kronološkega zaporedja dogod-

² Prav tam, 5.

³ Prav tam, 7.

⁴ Prav tam, 134, 148.

kov. Spomin glavnega junaka v Rožančevi *Ljubezni* ni kronološki, marveč tematsko asociativen in raznorodn. Res najdemo v romanu ob dogodkih nekaj natančnejših datumov, ki jih je pisatelj nedvomno pozneje vključil v spomin, vendar še zmeraj prevladujejo v pripovedi nedoločne časovne oznake: nekoč, prej nekoč, pozimi nekoč, nekega jutra, nekega dne, neko popoldne itd. Tudi organizacija poglavij naj bi dokazala, da zavest pripovedovalca spominov ni socialna oziroma družbena zavest odraslega človeka, ki ima v dogajanju zanesljivo časovno orientacijo. Razmejitve poglavij in njihovo zaokroženost določajo na videz samovoljno izbrani pripetljaji, pomembni zgolj za otroka in njegovo sprejemanje življenja.

Ob vsem tem najdemo v romanu nekaj sestavin, ki se ne skladajo z optiko doraščajočega otroka. Glede na to, da pisatelj natančno opredeljuje svoj model pripovedovanja, postavlja pred raziskovalca zahtevo po soočenju, po soočenju načela pripovedovanja in njegove uresničitve, zavezuje nas k primerjavi. Ko npr. pripoveduje o posebnem dogodku svojega otroštva, o pravem ritualu spolnega uživanja z italijanskima prostitutkama in o krstu svoje moškosti, je očitno, da ta prigoda nekako gre v perspektivo pripovedovanja. Dvomljiv znotraj zamišljene recepcije sveta pa se zdi junakov globlji premislek o tem dogodku, dvomljiva se zdi ob vznemirljivem doživetju visoka stopnja reflektiranosti, ki ni v skladu z normalnim duhovnim razvojem pubertetnika. Pozornost zbuja tudi drugi pripovedovalčevi komentarji, segajoči močno čez avtentično perspektivo gledanja, tako tisti, ki za politično ideologijo odkrivajo človekove zasebne interese, kakor tudi tisti, ki se ne ustavljajo pri zunanostih in tipajo za globljo vsebino pojavov.⁵ Take sestavine romana ne prihajajo iz predstavnega sveta otroka, temveč iz zrele kritične zavesti pripovedovalca, iz takega pogleda na svet, ki bi moral po pravilu ostati zunaj spominske pripovedi, v resnici pa vdira v pripoved in ustvarja v njej vsebinsko in slogovno hibridnost. Roman Marjana Rožanca tako proti svoji lastni zamisli potrjuje tezo, da se tako imenovano verodostojno obnavljanje spominskega izročila nujno prepleta z njegovim poznejšim

⁵ Prav tam, 119, 134. Tudi Taras Kermauner v spremni študiji h knjigi pod naslovom *Vrnitev ljubezni* kritično obravnava pisateljeve intervencije v spominsko pripoved. Na primer: »Če se [pisatelj] kje vmeša, in sem pa tja se, ga polomi; nepoklicani zabriše pretresljivo neposrednost narurne slike. Ko sam sebe zvabi v komentar, tekst derealizira in deimaginizira in desimbolizira; na teh gnilih mestih ga ideologizira in pedagogizira.« In na drugem mestu piše: »Kadar pa jih [spomine] zagrne ali celo nadomesti komentar, se tkivo suši, energetska napetost prazni, in naenkrat se manj prijetno, čeprav redko, pritakne nekdanja spakljivost, narejenost, posrednost: umetnost literarstva.« (*Ljubezen* 1979, 171, 172).

osmišljevanjem ali kakor je podobno zapisal Cankar o sebi kot junaku avtobiografične proze »... še si tisti, kakor si, in hkrati si tisti, ki je bil.«⁶

Če je Rožanc iz pripovedne perspektive izločil časovno razdaljo do snovi in prikrl kasnejše osmišljanje spominov, Vitomil Zupan v romanu *Menuet za kitaro* (1975) ne skriva preseganja in preoblikovanja spominov na vojno. Zgolj vsebinsko obnavljanje dogodkov ga ne zadovoljuje, ob minulo dogajanje postavlja kasnejša gledanja, kasnejše izkušnje ter preverja odnos različnih časov do vojne tematike. V temeljnem pojmovanju zgodovine seveda kljub drugačni časovni formalizaciji snovi ni bistvenih razločkov med Rožancem in Zupanom, saj oba ostajata v območju agnosticizma. Zupan v zadnji doslednosti sploh ne vidi druge možnosti v odnosu do zgodovine kot mistifikacijo resničnosti: »Ko bo vse minilo«, razmišlja glavni junak v njegovem romanu, »bodo vsi pisali knjige o teh dogodkih, vsak bo skušal vse razložiti po svoje, tako da spet ne bomo vedeli, kaj se je pravzaprav zgodilo.«⁷ Glavni junak, ki dvomi v verodostojno obnovitev preteklosti, je po pisateljevih besedah lik netipičnega partizana,⁸ lik intelektualca, ki v romanu nastopa kot Jakob Berk. Pripovedovalec pripoveduje zgodbo v prvi osebi skoraj izključno skozi njegovo zavest, samo na nekem mestu za hip spremeni perspektivo, ko izhaja iz zavesti nasprotnikov, nemških vojakov,⁹ sicer se dosledno drži optike glavnega junaka. Subjektivnost v razumevanju zgodovinske snovi izraža pisatelj tako ne le z epsko vsebino in idejnim sporočilom romana, temveč tudi z obliko pripovedi.

Roman *Menuet za kitaro* ne predstavlja široke freske vojnih dogodkov. Osebna pripoved glavnega junaka je osredotočena na krajši čas po kapitulaciji Italije, opisuje partizanske boje od oktobra 1943 do januarja ali februarja naslednjega leta. Berkova zgodovinska izkušnja se po teh nekaj mesecih pretrga in pripoved se obnovi šele pred koncem vojne, vendar ne več s tako pozornostjo in s takim smislom za detajle zgodbe. Dogajanje pred osvoboditvijo opisuje pisatelj v impresionističnem slogu, večji del s kratkimi neglagolskimi konstrukcijami in eliptičnimi stavki. In ne samo pripovedna vsebina, tudi obseg kaže, da je bil roman prvotno širše zasnovan, kasneje ga je pisatelj močno skrajšal. Tako so prva tri poglavja najboljše, naslednja so precej krajša, zadnje poglavje pa

⁶ Ivan Cankar, *Moje življenje* (Zbrano delo XXII, 1975, 46).

⁷ Vitomil Zupan, *Menuet za kitaro* (na petindvajset strellov), Cankarjeva založba 1975, 46.

⁸ Prim. pisateljevo besedilo na zavihu ščitnega ovitka knjige.

⁹ *Menuet za kitaro*, 1975, 276–277.

je sploh izjemno kratko, saj pokriva komaj dobro petino poprečnega obsega v prvih poglavjih.¹⁰

Omenili smo že, da pisatelj opisuje vojno kot časovno zaključeno dogajanje, vendar v luči kasnejših izkušenj. Vidno znamenje te dvojnosti v notranji zgradbi romana sta dve pripovedi: prva ali osrednja zgodba pripoveduje o partizanskem bojevanju na Dolenjskem, druga, bolj obrobna in manj obsežna zgodba se odvija v povojnem času, približno tri desetletja kasneje v Španiji. Ta dvodelnost seveda ne pomeni, da predstavlja osrednja zgodba le obnovitev preteklih dogodkov, vložna pripoved pa zgolj kasnejšo, tj. sodobno razlago druge svetovne vojne, kajti že neposredno dogajanje vojne je prikazano v optiki izkušenj iz mirnega časa. Dokaz za tak oblikovalni postopek najdemo v petem poglavju, kjer pripovedovalec hote ali nehoče razkrije razdaljo, iz katere pripoveduje, čeprav jo sicer dosledno prikriva.¹¹ Nasprotno pripovedovalec tudi nekatere meditativne plasti prenaša iz glavne zgodbe v špansko pripoved, kar nemara ustvarja vtis, da funkcija obeh delov ni natančneje določena in razmejena.¹² Vendar ima španska pripoved, ki se v kratkih fragmentih vleče skozi besedilo in ga prekinja, tako da dela fabulo romana bolj mozaično, strukturo pripovednega tkiva ohlapno, skoraj raztrgano, predvsem vlogo kompozicijskega povezovanja obeh zgodb. Prav v zadnjem Berkovem pogovoru z nemškim turistom v Španiji, nekdanjim oficirjem, ki se je boril proti partizanom v istem času kot Berk proti Nemcem, prav v tem pogovoru pride na dan tisto, kar sodi med pisateljevo »izkušnjo kasnejših desetletij«¹³ in kar nam približa glavnega junaka oziroma njegov idejni svet. Kljub temu da nekdanja nasprotnika v tem najbolj radikalnem besednem spopadu vztrajata pri svojem stališču, Berk kot nekdanji partizan, Bitter kot nekdanji nemški vojak v Jugoslaviji, najdeta »skupno občutenje človekovega sveta«.¹⁴ V tem skupnem občutenju sveta, v tem strinjanju, kjer ima Berk prvo besedo,

¹⁰ Prvo poglavje obsega 69, drugo 63, tretje 78, četrto 38, peto 51, šesto 38, sedmo 41 in zadnje 12 strani.

¹¹ Ko npr. opisuje kritične trenutke glavnega junaka in njegovega tovariša med nemško ofenzivo, poroča, da sta se partizana tedaj pogovarjala, dodaja pa, očitno iz sodobne časovne perspektive, tale komentar: »... nobene besede se ne spominjam.« Pisatelj se torej natanko ne spominja več dogodka pred tridesetimi leti in več, kar dokazuje, s katere točke gledanja opisuje vojni čas.

¹² Andrej Inkret piše, da so španske sekvence »rezonerske, se pravi, brez tiste eksistencialne usodnosti in teže, ki jo odkrivajo partizanski pasusi v Zupanovem romanu.« Po njegovem romanu »ne uspe skriti oziroma premagati razlike med obema svojima kompozicijskima sestavinama.« (Novi spomini na branje 1980, 149—150).

¹³ Besedilo na zavihu ščitnega ovitka.

¹⁴ Menuet za kitaro 1975, 362.

zasledimo nekaj že znanih povezovalnih misli, npr. tisto, da noben od njiju ne ve, kaj se je v minuli vojni pravzaprav zgodilo, da vojna še traja, da iz starega sovraštva nastaja novo sovraštvo itd, ob teh in podobnih spoznanjih si nazadnje nekdanja nasprotnika skupaj zastavita ključno vprašanje o najglobljih vzrokih vojne in slehernega nasilja na svetu.¹⁵ To vprašanje ostaja sicer brez neposrednega odgovora, vendar nakazuje tisto idejno obzorje glavnega junaka, znotraj katerega poteka njegovo dejanje in nehanje v romanu.

In kdo je glavni junak romana? Jakob Berk, aktivist narodnoosvobodilnega gibanja, zapusti Ljubljano in odide na osvobojeno ozemlje, toda tam ga sprejmejo s precejšnjim, že kar nevarnim nezaupanjem, ga za nekaj dni celo zaprejo, nato pošljejo v boj in ga še nekaj časa nadzorujejo. V tak položaj pahnejo Berka politične razmere, ki določajo usodo posameznikov, čeprav tudi Berk sam prispeva svoj delež k napetemu razmerju z novim okoljem. Uradna ideologija na osvobojenem ozemlju označuje Berka kot meščanskega individualista, kot skeptika in defetista, junak misli o sebi seveda drugače in takega nam prikazuje pripovedovalec v številnih dialogih, pa tudi v notranjih monogih in lastnih oznakah, saj ni težko uginiti, da velja pisateljevo intimno razmerje prav temu drugemu, avtentičnemu Berku. Ta Berk opazuje življenje, tudi družbeno življenje, brez iluzij, od znotraj, zanima ga tisto, kar se skriva za videzom, za propagandnimi gesli in ideološkim okrasjem. Zato njegov domiselni humor in njegova nekoliko hudobna ironija ne prizanašata miselni preproščini, ne političnemu samoveličanju ne naivnosti, pa tudi ne hierarhični organizaciji oblasti, ki nastaja v boju proti nasilju. Nič manj kot nagnjenje h kritičnemu opazovanju pojavov in meditaciji ni za glavnega junaka značilna radoživost. V tem pogledu izstopa njegova ljubezenska senzibilnost, ki je vsa v znamenju telesnega, favnovsko pohočnega uživanja. Hkrati se glavni junak potrjuje, kar je morda nekoliko manj pričakovano, kot nadvse pogumen bojevnik in nesebičen tovariš, čemur daje pisatelj v romanu poseben pomen, saj odmerja vojnim prizorom približno polovico knjige. Skozi štiri poglavja se vlečejo obsežni, naturalistično izčrpni, mestoma utrudljivi opisi bojev med partizani in Nemci. Tako predstavlja Zupanov roman kot središčnega junaka mladega intelektualca, ki se bojuje proti fašističnemu nasilju, a stoji zunaj vseh ideologij. Do vseh političnih sistemov ohranja enako neobremenjen, svoboden, kritičen odnos. Razumljivo pa je, da

¹⁵ Junak se sprašuje, »kaj se zgodi, da se zgrnemo v množice z orožjem v rokah, kričimo in se spopademo na življenje in smrt.« (Prav tam, 361).

glavnega junaka obvladuje težnja po samoohranitvi, po preživetju vojnih strahot in nevarnosti. Kot tak se Jakob Berk v svoji materialni pojavnosti, kot individualni in družbeni subjekt dejavno vključuje v narodnoosvobodilni boj, v katerem vztraja do zmagovitega konca.

Kakor pri Rožancu in Zupanu imamo tudi v romanu Vladimirja Kavčiča *Obleganje neba* (1979) prvoosebno pripoved. Slovnico gre večidel sicer za drugoosebno pripoved, značilno za francoski novi roman, ker pa je podkategorija ti-pripovedi vsebinsko vključena v prvoosebno, v nadaljevanju govorimo o prvoosebni obliki. Pripovedovalec v Kavčičevem romanu, ki je tudi njegov glavni junak, se nam predstavlja kot močno zabrisana, težko določljiva, skoraj abstraktna oseba, deloma kot otrok, deloma celo kot reinkarnirani človek. Ravno ta oblika eksistence, ta nauk o prekinjanju in obnavljanju življenja, utemeljen v mišljenju vzhodnih narodov, omogoča glavnemu junaku oziroma piscu spominov razbijanje enotnosti prostora in časa, omogoča mu preseganje časovne in prostorske pogojenosti, s tem pa tudi drugačen pogled na vojne spomine. To konkretno pomeni, da se pripoved v romanu svobodno premika iz najbližjih v najbolj oddaljena geografska območja in da hkrati združuje različne čase dogajanja. Glede na to prvoosebno ni in ne more biti edina oblika pripovedi, saj preraščanje prostorskih in časovnih zakonitosti naravnost vsiljuje glavnemu junaku privilegij vsevednega pripovedovalca. In v resnici imamo v *Obleganju neba* razen prvo oziroma drugoosebne pripovedi še tretjeosebno pripoved, torej vse tri možne položaje pripovedovalca, kar nedvomno kaže na polifono strukturo Kavčičevega proznega dela. Sicer je mnogoplastnost značilna tudi za organizacijo snovi v pripovedi. Roman nima klasičnih poglavij, temveč je razbit v vrsto samostojnih, notranje zaokroženih prizorov s posebnimi naslovi in različnim obsegom. Zaporedje teh pripovednih fragmentov ne utemeljuje kronološki vrstni red, ne sklenjeno dogajanje ne istovetnost prostora. Kot celota in vsak posebej učinkujejo fragmentarni prizori mozaično, hudo razdrobljeno in nepovezano, kljub temu da jih nekje na dnu združuje tema vojnega in povojnega časa, kakor se odslíkava v senzibilni zavesti glavnega junaka.

Nedoločnost, na nekaj mestih celo brezobličnost pa ni značilna le za pripovedovalca in glavnega junaka, taka je večidel tudi vsebina njegovih spominov. Zlasti na začetku romana lahko samo iz drobnih asociacij oziroma metonimij sklepamo na čas in prostor dogajanja. Policijska ura, vojaki v zelenih uniformah, sivozelene postave, očeladeni vojaki na motorjih — to so zunanja znamenja nemške okupacije na Gorenjskem.

Prvič in edinič so Nemci s pravim imenom označeni precej kasneje v romanu.¹⁶ Predstavitve partizanov in njihovih domačih nasprotnikov niso nič manj zastrte, čeprav postajajo od prizora do prizora manj dvoumne. Tudi istovetenje pripovedovalca z otrokom v pripovedi se zdi po nekaj poglavjih bolj gotovo, kljub temu da posegajo spomini še v povojna leta in se percepcija dogajanja tako nujno spreminja. Seveda so nekateri prizori opisani bolj konkretno od drugih, tako tisti, ki prikazujejo zadnjo ofenzivo proti partizanom, konec vojne, umikanje Nemcev in njihovih zaveznikov na Koroško, taborišče poražencev na Vetrinjskem polju, študentovska leta v Ljubljani, bivanje političnih emigrantov v Argentini itd. Skoraj za vsa poglavja v romanu pa velja, da v njih prevladuje mračna zgodba. Pregarjalci in preganjani v mejnih, brezizhodnih položajih, ranjenci in mrtveci izpolnjujejo pripoved, ki jo praviloma spremlja meditacija in komentiranje dogodkov. Če bi raziskali genezo teh dogodkov ali prizorov v romanu, ne njihovo zvezo z empirično resničnostjo, temveč njihovo nastajanje znotraj Kavčičevega pripovednega opusa, bi prišli do zanimivih ugotovitev. Kakor je za nekatere motive ali motivne kroge pri Kavčiču očitno, da se pojavijo najprej kot zarodki v njegovi prozi, nato pa jih pisatelj dodelane oziroma dopolnjene predstavlja v novelski obliki ali vključuje celo v romaneskna besedila,¹⁷ pojav, ki ga imenujemo širjenje motivov, tako se v romanu *Obleganje neba* srečujemo z nasprotnim procesom oblikovanja. Nekaj motivov iz romana zasledimo namreč že v prejšnjih Kavčičevih proznih delih,¹⁸ zdaj pa jih pisatelj v obliki nekakšnega sinopsisa, močno skrčene in predrugačene uporablja na nov način, torej gre za proces krčenja in preoblikovanje motivov, za njihovo recidivnost. Ta proces se kot po nekem naključju ali nenaključju ujema s Kavčičevo vojno prozo, ki razkriva podobne tendence kot obravnavani deli Rožanca in Zupana.

V Kavčičevem romanu še najdemo refleksije, ki izhajajo iz natančno opredeljenega ideološkega gledanja na zgodovino. Pripovedovalec govori npr. o zakletih sovražnikih, o belem sovraštvu, o rdečih rokah, upira se prepričanju, da bi bili v vojni krivi vsi.¹⁹ Hkrati se v njem oglašča težnja

¹⁶ Vladimir Kavčič, *Obleganje neba*, Državna založba 1979, 43.

¹⁷ Motiv vojne žrtve, ki ga poznamo iz romana *Ognji so potemneli* (1960), pa iz nekaterih prejšnjih pripovedi, se ohranja tudi v nadaljnjem razvoju Kavčičevega pripovedništva. Motiv sosedskega maščevanja sega prav tako iz pisateljevih zgodnjih del v trilogijo *Zrtve* (Marjan Dolgan, *Pripovedna dela Vladimira Kavčiča z vojno tematiko*, Slavistična revija 1981, 3, 306, 312).

¹⁸ Motiv begunca iz povojnega taborišča na Koroškem obravnava Kavčič že v noveli *Beg* (*Čez sotesko ne prideš* 1956) in v romanu *Ne vračaj se sam* 1959 (prav tam, 21).

¹⁹ *Obleganje neba* 1979, 95, 139, 141.

po višji in globlji resnici, najbolj radikalno se ta težnja izraža v ugotovitvi, da je zgodovina ena sama zmeta.²⁰ Na videz s pridržkom, v bistvu pa pritrdilno ponovi pripovedovalec to misel na koncu romana, v sklepnem komentarju k lastnim spominom na vojno, kjer beremo: »Morebiti je vse, kar so ljudje doslej napisali, napisano z napačnega izhodišča.«²¹ Če v doslej navedenih izjavah glavni junak zavrača po njegovem napačna ali vsaj nezadostna gledanja na zgodovinsko dogajanje, pa niso redke njegove pozitivne, čeprav kritične izkušnje o svetu. Ena takih je nedvomno tista, ki jo kot svojo poslednjo voljo, kot zadnjo besedo sporoča sinu: »Za tisto, kar smo preživeli, ni mogoče kriviti časa. Povsod so bili ljudje, a nihče ne vidi krivca v sebi, vsakdo ga vidi v drugih.«²² V tem spoznanju junak bistveno prevrednoti ustaljen pogled na vojno, saj ocenjevanje pojavov prenese iz socialnozgodovinskega območja na človeka. Ko postavlja etiko za poglobljeno merilo posameznika in s tem zgodovine, ko izhaja iz vseobveznega in za vse enakega načela, pušča nazorsko usmerjenost zunaj sveta vrednot. V tej točki, v odsotnosti ideološke, po Marxu sprevržene, odtujene zavesti človeka je težišče Kavčičevega romana in njegovega duhovnega sporočila.

Ob zaključku bi naše razpravljanje o zastavljeni temi lahko strnili v naslednji povzetek: Prva najbolj vidna značilnost obravnavanih romanov, ki bi jim lahko pridružili še kakšno pripovedno besedilo z vojno tematiko, je njihov monofiguradni ustroj, model pripovedi z glavnim junakom. Gre za model, v katerem sta glavni junak in pripovedovalec združena v eni osebi. Junak je del pripovedne resničnosti in hkrati prvoosebni pripovedovalec, njegova zveza s pripovedjo je kar najbolj intimna in zaupna. Taka struktura romana je tudi v skladu s temeljno idejno naravnanoostjo glavnega junaka, z njegovim zunanjim pa tudi subtilnim razmerjem do sveta. Razumljivo je, da so med obravnavanimi pripovednimi deli razločki, vendar so podobnosti v položaju glavnih junakov znotraj dogajanja močnejše od razhajanj. Skupno jim je že to, da nobena izmed njih ne moremo opredeliti s konvencionalnim pojmom literarne vede. Nobeden ni heroj, nobeden ni vsakdanji, tipični posameznik, nobeden tudi ni negativen junak v tem smislu, da bi stal zunaj pripovedovalčevih vrednot. Opraviti imamo z močno individualiziranimi, vendar ne odtujenimi človeškimi liki, saj vsak na svoj poseben način, s svojim dejanjem in nehanjem, pa tudi z intenzivno duhovno navzočnostjo so-

²⁰ Prav tam, 107.

²¹ Prav tam, 178.

²² Prav tam, 179.

ustvarja zgodovino, čeprav se ji istočasno upira. Opozicija do zgodovine, opozicija do vojne se v sodobnem slovenskem romanu odvija v različnih človeških usodah, izhaja pa v glavnem iz dveh izhodišč. Shematičnemu, togo vistousmerjenemu mišljenju, ki ne trpi izjem, se postavlja nasproti klasični individualizem, mestoma v obliki anarhičnega zasebnitva pri Zupanu, manihejsko preprostem vrednotenju sveta, uklenjenemu v ideološko logiko, pa oporeka etično naziranje. Pri Rožancu je to absolutna ljubezen, pri Kavčiču individualni etos, osebno merilo dobrega in zlega. Taki vidiki obravnavanja vojne tematike v naši literaturi sicer niso brez tradicije, vendar moramo priznati, da jim je šele sodobni roman osebe izbojeval estetsko in družbeno legitimost.

ZUSAMMENFASSUNG

Das erste augenfällige Charakteristikum der behandelten Romane, denen noch einige erzählende Texte hinzugefügt werden könnten, ist ihr auf einer Figur basierender Bau, das Modell der Erzählung mit einem Haupthelden. Es geht um ein Modell, in dem Hauptheld und Erzähler in einer Person vereint sind. Der Held ist Teil der erzählten Wirklichkeit und gleichzeitig Erzähler in der ersten Person, seine Verbindung mit der Erzählung ist äußerst intim und vertraulich. Solch eine Romanstruktur befindet sich in Übereinstimmung mit der grundlegenden ideenmäßigen Ausrichtung des Haupthelden, mit seinem äußereren aber auch subtilen Verhältnis zur Welt. Es ist verständlich, daß es zwischen den behandelten Prosawerken Unterschiede gibt, jedoch sind die Ähnlichkeiten in der Situation des Haupthelden innerhalb des Geschehens stärker als das Trennende. Gemeinsam ist ihnen bereits das, daß sich keiner von ihnen mit einem konventionellen Begriff der Literaturwissenschaft erfassen läßt. Keiner ist heroisch, keiner ein alltägliches, typisches Individuum, auch keiner ein negativer Held in dem Sinne, daß er außerhalb des Wertgefüges des Erzählers stünde. Wir haben mit stark individualisierten, jedoch nicht entfremdeten Menschenbildern zu tun, gestaltet doch ein jeglicher auf seine besondere Weise, mit seinem Tun und Lassen, aber auch mit intensiver geistiger Gegenwartigkeit Geschichte, obwohl er sich zugleich gegen sie auflehnt. Opposition gegen die Geschichte, Opposition gegen den Krieg entwickelt sich im slovenischen Roman in verschiedenen menschlichen Schicksalen, geht aber im wesentlichen von zwei Ausgangspunkten aus. Einem schematischen, starr gleichgerichteten Denken, das keine Ausnahme duldet, stellt sich der klassische Individualismus entgegen, stellenweise in Form anarchischer Privatheit wie bei Zupan, einer manichäisch einfachen Bewertung der Welt, die in ideologische Logik eingezwängt ist, widerspricht aber die ethische Anschauung. Bei Rožanc ist das die absolute Liebe, bei Kavčič das individuelle Ethos, das persönliche Maß für Gut und Böse. Solche Gesichtspunkte der Behandlung von Kriegsthematiken sind in unserer Literatur zwar nicht ohne Tradition jedoch müssen wir bekennen, daß erst der zeitgenössische Einfigurenroman ihnen ästhetische und gesellschaftliche Legitimität erfochten hat.

HISTORISTIČNA PROJEKCIJA V SODOBNEM
JUGOSLOVANSKEM ROMANU

Prispevek načinja vprašanje žanrske inovacije, t. i. historističnega romana. Njegovo bistvo je navidezni ali pogojno historični okvir, prek katerega je iz današnje socialne izkustvenosti grajena zgodbena projekcija. Njen agonalni značaj in živa idejno-etična razsežnost določata svojevrstno recepcijo. Na osnovi avtorjevega teksta (prototeksta) nastaja ob recepciji vsestransko zahtevno bralčevo oblikovanje metateksta. V tej žanrski obliki je nastalo nekaj najboljših povojnih jugoslovanskih romanesknih besedil.

The article deals with the question of a »genre innovation«, the so called historic novel. Its essential feature is a fictitious or conditionally historical frame into which the plot is projected from the social experience of today. The agonal character and the ethical and ideological dimensions of the plot entail a specific reception by the reader: his all-out effort in forming the metatext on the basis of the author's text (the prototext). This genre yielded some of the best Yugoslav novelistic writing after W. W. II.

Kot specifično inovacijo v današnjih jugoslovanskih književnostih je mogoče historistični roman — nasproti zgodovinskemu — spoznavati na vseh poglavitnih strukturalnih ravneh. Raven pisateljevega, avtorskega besedila kot izoblikovane celote (tak tiskani tekst lahko pogojno imenujemo prototekst) in njegov položaj nasproti zgodovinskosti oziroma resničnosti, mitu ali fikciji, je vsekakor temeljnega pomena. Metoda sporočanja in pripovedovanja v razponu obče — individualno, posamično, je najpogosteje v korelaciji z določili iz obsega tako imenovane epske narave dela. Razločujemo namreč pripovedovanje dogodkov ali pa poročanje o dogodkih in o dogajanju, kar oboje je pri zgodovinskem mediju tesno povezano s stopnjo in obliko pisateljevega odnosa, njegove identifikacije.

Kaj naj to pomeni, lahko nazorno pokažejo romani Miloša Crnjanskega, zlasti *Seobe 1929* in *Druga knjiga Seoba*. V prvi knjigi poroča o dogajanjih, torej predvsem o notranjih procesih nosilcev zajetih dogajanj, v drugi knjigi pa pripoveduje dogodke, bralec neposredno sledi njihovem zunanjemu in notranjemu toku. Podrobna razčlemba bi pokazala, da je eno kot drugo povezano s posebnim časovnim, torej glagolskim aspektom. Hkrati je povezano z možnostmi pisateljevega odzivanja na pripovedovano, kar pomeni, da poteka njegova notranja identifikacija prek vseh tistih temeljnih določil, po katerih se prva knjiga Selitev razlikuje od Druge knjige Selitev. Na prvem mestu je ravno stilizacija prvega besedila, ki daje delu izrazite lastnosti lirsko kontemplativnih razsežnosti,

te pa so povezane s pripovedovanjem o dogodkih, kar poteka od junakove refleksije nazaj k sprožilcem, k dogodkom, začetnikom misli, spodbujevalcem kontemplacije. Globlji smisel tega procesa je samoodkrivanje in samoprepoznavanje, čemur je Vuk Isakovič podvržen vseskozi v zajetem epskem prostoru in času.

Iz povedanega je mogoče vsaj deloma sklepati, kako metoda pripovedovanja korespondira z obliko in stopnjo pisateljeve identifikacije. Prav tako nam razločevanje med rabo preterita v Selitvah 1929 nasproti prevladujočemu aoristu v Drugi knjigi Selitev s temeljno prvino predstavlja razliko med poročanjem o dogajanju ter pripovedovanjem dogajanja. Seveda se vse druge uporabljene pripovedne oziroma poročevalne prvine koherentno navezujejo na temeljno prvino, na izbrani in prevladujoči časovni, glagolski aspekt.

Selitive s svojimi posebnostmi pa so navedene kot pojasnilo še zaradi tretje ravni, na kateri je mogoče dokaj nazorno spremljati razmerje med zgodovinskim in historističnim romanom. Gre za razlike, ki se kažejo pri nastajanju tako imenovanega metateksta in njegovega učinkovanja. Z izrazom metatekst lahko dogovorno poimenujemo tisti nenapisani tekst, ki nastaja ob vsakem branju avtorskega teksta (prototeksta), ko bralec glede na svoje intelektualne in psihosocialne izkušnje vpleta zunajliterarne prvine, kakor jih asociira, spodbujen z miselnimi in sploh vsebinskimi značilnostmi prototeksta. (Izraz metatekst je uvedla znana slovaška šola literarne komunikacije v Nitri. Anton Popovič in František Miko v pojem metatekst vključujeta najširšo kulturno in kulturološko izrabo in obravnavo avtorskega besedila, medtem ko nas v tem primeru zanima le recepcijska »usoda« individualnega branja.)¹

Če opazujemo delež bralca, oblike in stopnje njegove dejavnosti in soustvarjalnosti bodisi ob branju zgodovinskega ali pa ob recepciji historističnega romana, ne moremo spregledati velikih, prav kategorialnih razlik. Pred sabo imamo seveda literarnega bralca, kamor kajpak prištevamo tudi kritike in se na njihove odzive smemo v tem smislu tudi sklicevati. Razen tega imamo sicer nekoliko posplošeno, a vendarle izkustveno preverjeno predstavo o obči recepciji zgodovinskih romanov na posamezni stopnji bralčevega razvoja, medtem ko so se spričo spontanega in dosti širokega odmeva na historistične romane pri nas vsaj ob pedagoškem procesu dale spoznavati najbolj pogostne percepcijske in recepcijske značilnosti in je izkustveno tudi o njih mogoče govoriti.

¹ Prim. František Miko-Anton Popovič, *Tvorba a recepcia (Estetická komunikácia a metakomunikácia)*, Tatran, Bratislava 1978.

Prototekst zgodovinskega romana je načeloma deskriptiven, nasproti bralcu je njegova narava v celoti denotativna, medtem ko se posamezne konotacije uveljavljajo prek zgodbe in njene paraboličnosti — torej že z osnovno pisateljevo odbiro zgodbenega medija —, v besedilu pa zlasti preko mišljenja, čustvovanja in delovanja posameznih osebnosti. Dogajanje in njegovi nosilci dajejo vtis zgodovinske resničnosti, zgodovinskosti, kar je povezano z zgodbenim medijem, z njegovo zgodovinsko postavitvijo, še bolj pa v resnici z idejnimi in čustvenimi poudarki, ki so navadno narodnozgodovinske in narodnobivanjske narave. »Svet dejanj« in »svet misli« se soočata in spopadata, sta v agonalnem razmerju. Krivica in pravičnost, nasilje in žrtev, zlo in dobro so temeljne miselne in zgodovinske kategorije, ki na narodnoidejni ravni spodbujajo bralčevo umevanje in sprejemanje prototeksta. Ob kategoriji narod — množica preostaja bralcu manj možnosti, da bi v oblikovanju metateksta črpal iz lastne nacionalne (družbene) izkušnje.

Na splošno je mogoče trditi, da je znotraj posamezne bralne skupine mogoče zaslediti majhne razlike v oblikovanju metateksta na osnovi istega teksta, zgodovinskega romana. Pač pa se pojavljajo izrazitejše razlike, če primerjamo odziv pri posameznih generacijah bralcev. Zato je mogoče sklepati, da dobiva zgodovinski roman kot prototekst idejne, zlasti narodnoidejne posplošitve z recepcijo posameznih generacij. Prav tako je mogoče sklepati, da dobiva možnosti univerzalne povednosti le posamezna zgodovinska »resnica« ali epoha kot temeljna razsežnost posameznega prototeksta, zgodovinskega romana. Okoliščine, ki preprečujejo ali zamejujejo možnost, da bi neko besedilo bogatila univerzalna povednost, tudi preprečujejo, da bi posamezno besedilo dobivalo mitične razsežnosti. Univerzalna povednost in mitičnost se z obogatitvenim odnosom v zgodovinskem besedilu na primer celovito uveljavljata v Prešernovem Krstu pri Savici.

Skleniti je torej mogoče, da je avtentična, pogojna ali možna zgodovinska resničnost temeljna določnica zgodovinskega romana ter da se denotativna narava besedila ohranja tudi v bolj ali manj skromnem in neindividualiziranem metatekstu literarnega bralca.

To se nasploh lahko nanaša na zgodovinske romane minulega in prve polovice tega stoletja, a tudi na povojne romane, ki obravnavajo motiviko ljudske revolucije in narodnoosvobodilne vojne. Prav slednji, nastali v zadnjih dveh desetletjih, se glede recepcije pojavljajo v specifičnih recepcijskih okoliščinah, ker se v tem času pri nas kot izrazita inovacija pojavljajo historistični romani. In kakšni so ti?

Nasproti zgodovinskemu romanu ali ob njem se v jugoslovanskih književnostih zadnjih petindvajset let pojavlja historistični roman. Nasproti zgodovinskemu zato, ker je oblikovan iz nasprotnega gledišča, kar zadeva spremljanje nekega dogajanja, naravo perspektive ali projekcije. Ne posega namreč v preteklost, da bi s svojo, agonalno zajeto podobo zgodovine ali z njenim videnjem nudil bralcu v obliki prototeksta možnost, da z dejavnim branjem in odzivanjem soustvarja metatekst, torej da bi projekcijo minulosti soočal s sodobnostjo ob svojih lastnih psihosocialnih izkušnjah in mišljenjskih posplošitvah. Nasprotno, pri historističnem romanu je postopek obrnjen.

Iz svojega prostora in časa projicira pisatelj svoje izkušnje in izkušnje epohe na neki minuli čas, v bližnjo ali daljnješo preteklost. Toda ta preteklost ni zgodovinsko natančna, a tudi ni ne psevdo- na kvazihistorična. Označujejo jo nekatere običajske, civilizacijske in bivanjske lastnosti, še najbolj pa nenavzočnost civilizacijskih pridobitev 19. in 20. stoletja. Pisatelj ne teži za tem, da bi ustvaril zgodovinsko verjetnost ali možnost, poglavitna mu je ambientna celovitost in vseskozi ustrezna atmosfera, ki ju dosega z omejevanjem civilizacijskih in sploh zgodovinsko določljivih konkretnosti na najmanjšo možno stopnjo.

Te lastnosti lahko spoznavamo pri Selimoviću, v romanu *Derviš i smrt* ali v *Tvrđavi*. Na začetku je pohočimski trenutek, ki je pa za nadaljnji razvoj pomemben le kot trenutek po pravkar končani krvavi vojni, prav malo pa za zgodovinsko sociološke in psihološke značilnosti dela. Te so v romanu najpomembnejše. Zgodovinsko so nezamejene, po civilizacijskih določnicah so obče, zlasti ko nosijo v sebi univerzalni pomen, obče veljavno povednost. Ohlapna zamejitev projekcije omogoča njeno vsakokratno historično veljavnost. Zato se zdi najbolj primerno označiti tako delo kot historistično, ko vsebuje zgodovinsko in današnjo veljavnost, a jo njena današnja aktualnost pomika tako iz časovne minulosti kot v nadčasovnost. A da bi se o tem prepričali, je treba pojav osvetliti še z nekaterih bistvenih plati.

Koliko je čas, ki se nanj historistična projekcija, historistični roman nanaša, zgodovinsko resničen, možen ali umišljen, se da preverjati na različne načine. V literarni zgodovini je vsekakor najbolj pogostna tekstološka metoda, ki išče in raziskuje zgodovinske vire, kakršne je pisatelj imel ali mogel imeti pri roki, ko je delo pisal. Minuciozna študija Midhata Šamića o zgodovinskih virih enega Andrićevih romanov² bi bila ob Seli-

² Midhat Šamić, *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića*, Veselin Masleša, Sarajevo 1962.

movičevem Dervišu i smrti ali ob Tvrđavi verjetno nemogoča, vsekakor pa docela nepotrebna in nekoristna za razumevanje dela. Opozarjamo na dela, ki so zgodovinsko in ambientno spoznavno blizu drugo drugemu.

Drugo, tako literarnoteoretično kot tudi zunajliterarno merilo zgodovinskih ali historističnih določnic posameznega romana nastaja ob rekonstruirani pisateljevi politični misli ali konstruirani njegovi politični mitologiji. V delu se kaže tako, da se sooča z mislijo (dogmo) in z mitologijo literarno zajetega sistema, človeške skupnosti. Ta odnos je najpogosteje agonalne narave. Še zlasti zanimiv pa postane ob bralčevem odnosu. Bralec se s svojim političnim mišljenjem ali z mitologijo in s svojim psihosocialnim izkustvom pojavlja ob recepciji historističnega romana v izrazito drugačnem položaju, kar zadeva možnost dejavnega sooblikovanja metateksta, kakor pri recepciji tradicionalnega zgodovinskega romana.

Kakor je bilo že poudarjeno, zmore videnje zgodovine prek zgodovinskega romana dandanes v odločilno manjši meri spodbujati bralca k ustvarjanju metateksta; zlasti pa domala ne zmore zadevati bralčeve politično idejne fiziognomije, njegove politične mitologije, ki se nanaša pač na sodobnost, danes tako zelo drugačno in daleč od romaneskne zgodovinske preteklosti in njenih meščanskih političnih aktualizacij.

Ker puščamo pomenske razsežnosti posameznih historističnih romanov ob strani, saj ni naša naloga, da bi jih kakorkoli razlagali ali da bi celo aktualizirali povednost posamezne historistične projekcije — iz prej povedanega pa je tudi očitno, da je njihova recepcija zelo različna, pač zaradi različnih socialnih, intelektualnih, generacijskih in drugih določil, ki označujejo posamezne skupine bralcev —, pa se velja soočiti z metodami poročanja in pripovedovanja, ki so oblikovalec in znanilec povednosti posameznega dela. Glede dosedanjih del je nasploh mogoče govoriti o dveh tipih historistične projekcije, o sestavljeni in o enostavni, enoviti. Vso dosedanjo razvojno pot v oblikovanju historistične projekcije sicer označujejo vztrajna eksperimentiranja (navsezadnje ima zgodovinski roman dandanes že nekak predznak minulosti, če že ne zastarelosti!), ki so skušala odkriti nove možnosti v oblikovanju odnosa sedanje — minulo. Vendar je nasploh le mogoče govoriti o omenjenih dveh skupinah. Pri tem se v enem kot v drugem primeru pojavljajo zaznavne vezi in stikališča z zgodovinskim romanom.

Če obravnavamo Crnjanskega Seobe (1929) kot prvi poskus historistične projekcije v naših književnostih, potem se opiramo zlasti na eksistencialni sloj tega dela, ki je zagotovo najpomembnejši, ki pa je oprt na

zgodovinsko določen in ne le določljiv čas. Vendar je pri tem romanu, kot že zgoraj rečeno, najvažnejše razmerje med zunanjim, zgodovinsko objektivnim svetom, ki se pojavlja v drugem planu, in pa individualnim, subjektivnim, notranjim Vukovim, Arandelovim in Dafininim svetom, ki je poglavitni in v ospredju in ki se ob njem spričo specifičnega pisateljevega poročanja o dogodkih razkriva posledično in torej v drugem planu. Agonalne sile so vseskozi v ospredju, a so v posamezniku samem. Čeprav so posledica zunanjega, občega in zgodovinskega dogajanja, se le-to pojavlja zgolj kot dispozicija ali pa v procesu subjektovega doživljanja. Tako se tudi zunanji agonalni svet na narodnozgodovinskem ozadju oblikuje in izraža le preko subjektovega doživljanja, preko njegovih bivanjskih stisk, preko njegovega iskanja eksistencialnih možnosti.

Ta eksistencialni nemir in to iskanje pa zajemajo in zrcalijo bolj notranja kakor zunanja beganja, opotekanja, omahovanja in vračanja v izhodišče. Ali se vse to ne pojavlja že v prvem romanu Crnjanskega, v njegovem Petru Rajiču-Čarnojeviću leta 1921? Ali se beganja in opotekanja ter zaziranja v »širni, modri krog in zvezdo« kakor poprej Vukova ne pojavljajo potlej s Pavlom Isakovičem pa celo z Repninom? V Crnjanskem samem je zasajen ta globoki eksistencialni nemir, ki se je kot neodstranljivo želo zadril v človeškem gomazenju in propadanju v prvi veliki vojni, pač kot se neposredno kaže v Dnevniku o Čarnojeviću. Ali je v nemiru in brezpotju mladih rodov po vojni mogoče odkrivati in najti implicirano politično mitologijo ali pa demitizacijo tedanjega zgodovinskega trenutka?

Še bolj boleče se to vprašanje ob Crnjanskem zastavlja deset let po Ujedinjenju in osem let po Dnevniku o Čarnojeviću iz l. 1921, po njegovih nerazpoznavnih, vsekakor pa nezačrtanih in nepoudarjenih horizontih. Seobe (1929) bi mogle biti mimo tedanje avtorjeve zunanje biografije, morda pa v skladu z njegovo notranjo biografijo, kakor jo posredno ponuja Dnevnik, boljša alternativa v iskanju pisateljeve politične mitologije! In če je roman Seobe (1929) odraz pisateljevega resničnega, intimnega mišljenja in čustvovanja, kar potrjujejo tudi vsa kasnejša njegova dela, zlasti še Druga knjiga Seoba in Roman o Londonu, potem bi veljalo to alternativo bolj upoštevati kot pa tisto, ki jo nudi tedanja zunanja pisateljeva človeška pot. Proces samospoznavanja in samoodkrivanja, začeti v Dnevniku, se v Seobah (1929) nadaljuje; zgodovinsko ozadje ima zagotovo stikališča s pisateljevim časom.

Roman Seobe (1929) današnji bralec prav gotovo ne bere predvsem kot pisateljevo videnje zgodovine; najbrž ne čuti resnične potrebe, da bi

to podobo soočal z dejansko zgodovino, kar zadeva temeljno povednost, temeljno sporočilo dela. Če je to delo ob nastanku doživelo sprejem, kot ga doživi zgodovinski roman in so posamezniki iskali zanj zgodovinske in spominske spodbude (npr. Simeona Piščeviča), je za njegovo današnjo percepcijo kaj takega povsem nepotrebno, čeravno se v interpretacijah še pojavlja.³

Gotovo je ta sprememba povezana z izkustvenimi možnostmi današnjega bralca. Zahvaljujoč se tej okoliščini današnjemu bralcu ni težko odkrivati pisateljeve politične mitologije, ki so jo ob prvem izidu večinoma spregledovali.⁴ Eksistencialni nemir že sam po sebi zavzema središčno mesto, vseskozi pa je z njim povezan etični kriterij, in sicer v vseh treh subjektih, nosilcih tega nemira: v Vuku, v Arandelu in v Dafini. Ti kategoriji, ki se napovedujeta že v Dnevniku o Čarnojeviću, pa sta temeljni določnici tistega tipa historističnega romana, ki se izoblikuje v povojnem obdobju, v minulem četrstoletju. Etična substanca človeka in družbe, pri posamezniku najobčutljivejša, najbolj ranljiva, pri družbi najbolj izpostavljena in nestanovitna ter varljiva, se v Seobah (1929) in v kasnejših besedilih Crnjanskega drobi in razpada.

Ni naključje, da se ob tej prvini s poudarjeno navzočnostjo pojavlja ironija (v Seobah iz 1929 zlasti v zvezi s politično mitologijo, z »roko carja Lazarja«) in celo grotesknost (lažna carica v Drugi knjigi Selitev), do česar dospel Pavel Isakovič po dolgotrajni, krčeviti in bolesteri poti samospoznavanja, ko se končno razblini vsa njegova mitološka sanja v eksistencialno ničlo. Spričo lastne življenjske izkušnje, na poti od 1929 do 1960 in še kasneje, Crnjanski ponovno in ponovno uvideva, da je vse le tožen »lament«, da usoda prej ali kasneje dodeli Pavlov konec še tako zanosni in svetli mitologiji, naj bo nacionalni in obči ali osebni.

S prvinami, ki se kažejo v Seobah iz 1929, je dal Crnjanski pomembne osnove tako v metodološkem kot v strukturalnem in miselnem pogledu, kar zadeva iskanje novih možnosti romanesknega soočanja sodobnosti in minulosti. Čeprav je še tesno naslonjen na značilnosti zgodovinskega romana, je v ospredje pomaknil posameznika, njegovo samospoznavanje, njegove bivanjske stiske, njegovo etično izpostavljanje, preizkušanje. V tem je poanta dela, ne pa v tradicionalnem katarzičnem porazu ali v moralnem zmagoslavju junakov zgodovinskih romanov.

³ Slavko Leovac, *Romansijer Miloš Crnjanski*, Svjetlost, Sarajevo 1981.

⁴ Prim. Jovan Deretić, *Srpski roman* (XI. Poetski roman: Rani Crnjanski, Rastko Petrović); v: *Književna istorija* X/37, 1977, 113–126.

Do eksperimentiranja na področju zgodovinskega romana, do soočanja minulosti in sedanjosti v epski, pripovedni obliki je pot pripeljala tudi Iva Andrića, čeravno dosti pozneje. Že v njegovih dveh velikih zgodovinskih romanih je mogoče zaslediti specifične eksperimente;⁵ v najobsežnejšem, Na Drini ćuprija, srečujemo oba opazovana postopka: poročanje o dogodkih in pripovedovanje dogodkov. »Konzulske čase« prikazuje v Travniški kroniki tako, da dogodke skoraj v celoti pripoveduje. Pač pa je za razvoj historistične projekcije izredno pomemben kratki roman Prokleta avlija iz leta 1954.

V Prekletem dvorišču pisatelj dosledno poroča o dogajanjih, pri čemer so zunanja večinoma le sprožilci poglobitvinih, notranjih procesov. Ta lastnost v postopku pripovedovanja pride do izraza zaradi dveh specifičnih značilnosti: prvič se omenjena metoda poročanja pojavlja v celotnem delu od začetka do konca; drugič, in to je zlasti izvirno pri Andriću: vsakdo, ki navzočemu pripoveduje, govori o usodi tretjega, nenavzočega. Tako se prva značilnost (poročanje o dogodkih in usodi nekoga tretjega) potrjuje vsakič znova, npr. ko govori neimenovani mladenič o fra Petru, ko govori fra Petar o Haimu, ko Haim govori o Čamilu in ko Čamil govori o Džemu. Vsaka od teh zgodb je iz časa pripovedovanja (in poslušanja) pomaknjena v bližnjo ali daljno minulosť, medtem ko je središčna zgodba, ki jo doživlja Čamil, torej Džemova zgodba, prava zgodovinska pripoved z določeno zgodovinsko zamejitvijo, medtem ko se nato projekcijsko ponovi v usodi samega Čamila v fra Petrovi pripovedi. Združena sta postopek projekcije in identifikacije, ob čemer je časovni, zgodovinski razmak povsem nepomemben. Tiste zgodovinsko označujoče okoliščine, ki se pojavljajo ob Džemu, se uveljavljajo več sto let kasneje ob Čamilu, predvsem pa je njun proces samospoznavanja, etičnega preizkušanja in vztrajanja ter končno propada pač neodvisen od zgodovinskih okoliščin. O človeku ne odloča konkretni zgodovinski čas, ampak odločata moč in doktrina dobe, posameznik pa se s to močjo in njeno mislijo sooča agonalno. In propade, ker išče alternativno možnost mišljenja.

V sporočanju središčne usode, Čamilove zgodbe, se pojavlja še ena svojevrstna prvina, ki je sicer povezana z narativno stilizacijo celotnega besedila. Zlasti je pomenljiva za naravo projekcije in njeno miselno razsežnost. Uveljavlja se namreč posebne vrste identifikacija pripovedovalca zgodbe z njenim nosilcem. Medtem ko je identifikacija pri Crnjanskem potekala na ravneh subjektivne stilizacije pripovedi in dognanja (z iro-

⁵ Jovan Deretić, Srpski roman (XIII. Romani Iva Andrića); v: Književna istorija X/40, 1978, 645—674.

nijo ali grotesko), se pri Andriću identifikacija uresničuje z metodo in sredstvi literarnega sporočanja, in sicer v glavnem na dva načina.

Prvi je v intenzivnem pripovedovanju o mišljenju in čustvovanju tretje osebnosti (o kateri teče pripoved), pripovedovalec pa ob tem naslavlja na bralca nekakšne didaskalijske vložke, in sicer ob posebej krčevitih notranjih položajih ali stanjih. Postavljene v oklepaje so te didaskalične naslovitve tudi grafično poudarjene. Na ta način je kajpak poudarjena tudi sama projekcija, saj se ob takšnih didaskalijah iz so-besedja projekcije oglašča pripovedovalec in se neposredno povezuje z bralcem, stopajoč v njegov, torej sedanji čas. Seveda je to tudi oblika avtorjeve identifikacije nasproti subjektu same projekcije; izraža se tudi s prevzemanjem prve množinske osebe in tedaj še na ta način izpostavljenim stikom z bralcem.

Drugo obliko identifikacije srečujemo v avtorski didaskaliji, s katero se Andrić prek pripovedovalca zgodbe obrne k bralcu. Najnazorneje jo pojasnjujejo Andrićeve besede same:

Fra-Petar se nije pravo ni sećao kad je u stvari počela ta priča bez reda i kraja. Isto tako nije odmah ni primetio trenutak, teški i odlučni trenutak, u kom je Čamil jasno i po prvi put sa posrednog pričanja tuđe sudbine prešao na tok lične ispovedi i stao da govori u prvom licu.⁹

V inovativno žanrsko obliko vnaša Andrić torej nekatere bistvene formativne prvine. Pomik v določno zgodovinsko zamejitev ponazarja, da človekovo bivanje ni odvisno od posamičnega zgodovinskega trenutka, ampak od danih medčloveških odnosov, ti pa se z zgodovino ne spreminjajo. O tem pričajo ponavljajoče se človeške usode v agonalnem odnosu med posameznikom in organizirano skupino ali skupnostjo. Hkrati je razvidno iz Prekletega dvorišča, da ob spoznavanju tuje človeške narave in usode človek ne more ostati brezbrizen, predvsem pa ob tuji spoznava človek svojo naravo in usodo. Če se z njo poisti, zaide v agonalni odnos z organizirano močjo kot celoto ali s posameznikom, ki jo predstavlja, doleti ga enaka ali podobna usoda in propade. Vzrok propada je v njem samem prav tako kot v organizirani moči skupine: ko vztraja pri svojih etičnih načelih, se sooča z okoljem in ugonobita ga organizirana moč in črka njenega zakona, torej dogma.

To so Andrićeve kategorialne novine, ki se v bistvenem ujemajo s tistim, kar je prispeval že Crnjanski s prvo knjigo *Selitev*. Andrić je

⁹ Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, 11. odstavek VI. poglavja.

s Prekletim dvoriščem dal če ne čvrste fiziognomije pa vsekakor trdno osnovo nadaljnjemu razvoju te romaneskne inovacije, in sicer tako v literarno-metodološkem kot v miselno-vsebinskem pogledu. To pa je pomembno tudi, kar zadeva recepcijo. Kajti področja in vsebina dejavnosti, ki so povezana z bralcem ob nastajanju metateksta, so v Prekletem dvorišču že nekako zastavljena in začeta z avtorjevimi didaskalijami in tudi z razvrstitvijo pripovedovalcev. Res je sicer, da so bralci leta 1954 sprejemali delo in oblikovali metatekst v skladu s tedanjim zgodovinskim trenutkom, s svojimi psihosocialnimi izkušnjami in kajpak s travmami. Odkrivali so pomen in prepoznavali alegorezo dela morda tudi prek mej pisateljevih namenov, predvidevanj in hotenj.

To samo po sebi niti ni tako pomembno. In trenutno tudi nimamo nikakršnega pravega empiričnega gradiva, na osnovi katerega bi mogli sklepati tako ali drugače. Pomembno pa je nekaj drugega, kar sledi iz takšnega odzivanja bralcev. Prekletega dvorišča namreč ti vsekakor niso jemali kot pripovedi o strahotah v nekem konkretnem carigrajskem zaporu, o strahoti ječe. Iskali so parabolčnost celotnega dela in alegorezo posamičnosti in ravno teh je za tako malo obsežen tekst razmeroma veliko in so nekako notranje stopnjevale. Razen tega je mogoče sklepati, da se je aktivnost bralcev ob specifičnih povojnih besedilih nenavadno stopnjevala in nikakor ni primerljiva z aktivnostjo bralcev tradicionalnih zgodovinskih romanov. Avtorske didaskalije kakor tudi drugi podobni vložki so zagotovo imeli in imajo spodbujevalni značaj, kar zadeva oblikovanje metateksta pri bralcih, saj se pojavljajo kot svojevrstna metodična napotila, ki naj bralcu približajo povedanost celotnega dela. Andrićevo Preklete dvorišče torej predstavlja nastajanje neke nove knjige za bralce ali žive literature, kar je mogoče bolje razumeti v povezavi z drugimi, kasnejšimi historističnimi projekcijami.

Strukturalna organizacija Prekletega dvorišča kot tudi njene notranje razsežnosti, posebno kar zadeva središčno, Čamilovo zgodbo, so zagotovo bile močna spodbuda mlajšim oblikovalcem epskih del o soočanju sodobnosti in minulosti, zlasti usode posameznika v njem. Kakor novo literarno razreševanje tega soodnosa, tako je mogla biti ustvarjalno spodbudna Andrićevo usmerjenost v notranje procese posameznih osebnosti, posebno Čamila. Tok samospoznavanja in samoodkrivanja v sodobni literaturi vse bolj pridobiva na veljavi. Da so takšne obravnave mogoče tudi ob najbolj protislovnih zunanjih pojavih v sodobni družbi, če jih pisatelj projicira na neki način v minulost, je postajala ne le mikavna, ampak posameznemu avtorju tudi izredna in posebna priložnost.

Pri tem avtobiografskih pobud oziroma osebnih doživetij avtorjev nika-
kor ne gre zapostavljati ali omalovaževati. Že literatura Crnjanskega, po-
sebnost vsa kvalitetna romaneskna dela podpirajo tako sklepanje.

Vseh historističnih romanov, ki so v jugoslovanskih književnostih na-
stali v zadnjih petindvajsetih letih, kakopak ni mogoče zajeti v to obrav-
navo. Vsekakor pa se je treba ustaviti pri tistih, ki so prispevali največ
tvornega v to žanrsko inovacijo. Pokazalo bi se, da so v teh delih na svo-
jevrsten način zajete avtorske motivacijske oziroma doživljajske pobude
psihosocialne in etične narave. Vendar se ne razkrivajo naravnost, naj-
manj v kakem aktualističnem »j'accuse!«. Kažejo se v tistem plemenitem
smislu, ki ga pri Andriću najdemo izrečenega v Mostu na Žepi: »Razoča-
ranje in bolečina obračata misli v preteklost.« Bolečina je umetniku
ustvarjalna spodbuda, kakor Andrić večkrat poudarja v znameniti knjigi
Znakovi pored puta. In z druge strani pogledano: »Zakaj je v vsakem
ustvarjanju, ki je vendar najvišja radost, tudi kaplja grenkobe?« se spra-
šuje Peter Majcen v imenu Cirila Kosmača v znameniti Baladi o trobenti
in oblaku.

Selimović je prvi avtor, ki ga je treba upoštevati v nadaljnjem razvoju,
ker je z dvema historističnima romanoma izoblikoval trdne prvine tega
žanra, in sicer zlasti z osredotočanjem na eno samo središčno človeško
usodo in na njeno soočanje z močjo in doktrino organizirane skupnosti.
Največji del subjektive aktivnosti je namenjen samospoznavanju in sa-
moodkrivanju znotraj eksistencialnih možnosti in nemožnosti, kakršne
oblikuje agonalni odnos neke politične mitologije in njene organizirane
moči ter posameznika. Človekovo bivanje in vztrajanje ni odvisno od
socialnih okoliščin, ampak od posameznikovega ravnanja, od njegovega
iskanja alternativne možnosti. Človekova eksistencialna izpostavljenost
je najtesneje povezana z njegovo etično naravo, kar je v delu očitno
prek neposrednega subjektivega ravnanja in tudi iz posledic njegovega
mišljenja. Receptija literarnega bralca se lahko razvija z največjo in-
tenzivnostjo, površni bralec pa se bo zadovoljil z golo zgodbo.

Kaže, da je prav v tem eden od vzrokov, da je Selimović isto temo s so-
rodno zgodbeno oživitvijo romaneskno razvil še enkrat; poučen s spreje-
mom Derviša i smrti je prvi izdaji Tvrđave dodal kratko opombo, v ka-
teri so tudi tile značilni stavki:

'Tvrđava' je pandan 'Dervišu i smrti'. Tvrđava je svaki čovjek, svaka za-
jednica, svaka država, svaka ideologija.

Glavni junak romana, Ahmet Šabo, želi da nađe most do drugih ljudi, da
izađe iz tvrđave, jer zna, razdvaja i uništava nas mržnja, održaće nas samo

ljubav, ili makar vjera da je moguće ma kakvo sporazumijevanje među pojedincima i zajednicom. Voden tom vjerom i željom, on ostaje vedar i moralno čist.⁷

Ta temeljna tema se torej pojavlja v dveh možnostih: Ahmet Nurudin v prvem romanu skuša vztrajati pri etičnih načelih. Dokler ostaja sebi zvest, je to mogoče, a kakor hitro popusti, se sproži proces, ki ga v sistemu organizirane moči zmelje. Ahmet Šabo, osebnost drugega romana, krene po isti poti, a ostaja zvest človečnosti in svojim načelom, ne da se zavesti s sprejemanjem položajev, ugleda, moči. Oprt na sočloveka, na čisto medsebojno privrženost s Tijano, lahko vztraja in ostaja veder in moralno čist. Tok samospoznavanja poteka v obeh delih z vso intenzivnostjo. Ambient in atmosfera sta v obeh romanih identična. Sile in nasprotnje sile, svet dejanja in svet ideje sta tako rekoč ista, različno pa je ravnanje središčne osebnosti v dihotomno zajetem svetu, svetu posameznika in institucij. Alternativna možnost mišljenja in trajanja vsaj v zasebnosti obstaja!

Tako zasnovana in tako strukturalno izoblikovana Selimovićeve historistična projekcija ni mogla ostati nedekodirana. Paraboličnost celote in alegorezo posamičnosti so bralci morali sprevideti, prav tako pa ob vzporejanju Nurudina in Šaba ni moglo ostati neodkrito jasno razvidno etično načelo: »Ostati veder in moralno čist.« Končno pa je avtor v svojem avtobiografskem delu dovolj jasno opozoril na doživetje, ki ga je gnalo v oblikovanje teh dveh umetniško popolnih del.⁸

Ko se zlasti s Selimovićeve romani uveljavi in potrjuje enovita historistična projekcija, drugačni inovativni poskusi znotraj same historistične projekcije vendarle ne pojenjajo. Po temeljni formalni rešitvi narave projekcije bi iz sestavljene Andrićeve projekcije mogla izhajati sicer enovita, a nekajkrat ponovljena ali variirana projekcija, ki jo v Grobnici za Borisa Davidoviča uresničuje pisatelj Danilo Kiš. Zgodovinsko ciklično variiranje kakega motiva v zgodbenem jedru sicer srečujemo danes tudi v drugih književnostih,⁹ kakor se pojavlja tudi nenehno fluidno prehajanje med minulostjo in sedanostjo, oziroma je na specifičen metodološki način uresničeno stikanje zgodovinskega in avtorjevega časa.¹⁰ Vendar Kiševa inovacija ne sodi med take poskuse, ampak je nastala v kontinuiteti naših inovativnih poskušanj in uresničitvev, torej v zvezi s historistično projekcijo. Kiševa ciklično se ponavljajoča projek-

⁷ Meša Selimović, *Tvrđava*, Svjetlost, Sarajevo 1970, str. 421.

⁸ Meša Selimović, *Sjećanja*, Sloboda Beograd/Otokar Keršovani Rijeka, 1976.

⁹ V tem pogledu je zanimiv roman *Das Medaillon* C. C. Bergiusa; Verlag Bertelmann, GmbH, b. l.

¹⁰ Ponazorilen je roman *Der But* (List) Günterja Grassa; slov. prevod Janko Moder, Ljubljana 1980.

cija preko posameznih izbranih zgodovinskih ambientno-geografskih ozadij skuša na svoj način bralca pritegniti k sodelovanju in k povzemanju univerzalnosti sporočila. Potrjuje se z zgodovinsko ponavljajočim se izidom posameznikove poti in usode v dihotomno zajetem svetu. S svojimi temeljnimi literarnimi prvini in s posebej izpostavljeno in ponavljajočo se eksistencialno in etično človekovo stisko in katastrofo na fizični in na duhovni ravni je Kiševa Grobnica za Borisa Davidoviča izviren, kakovosten in tvorni prispevek k razvoju in bogatenju historističnega romana ter historistične projekcije v naših današnjih književnostih.

Treba je poudariti, da Kiš ne gradi tiste kvalitete, ki vseskozi označuje Andrića in Selimovića, namreč osebkovega samoodkrivanja in samoznnavanja v spopadu med njim in organizirano skupino, skupnostjo. Osredotoča se na raziskavo in literarno obravnavo preiskovalnega rituala in njegovega doktriranega (ideološkega) *raffinementa*, psihološke prevejanosti. Projekcijsko oblikovanje vzporedne usode v Baruhu Davidu Nojmanu v 14. stol. tudi ne skuša nadoknaditi procese osebkovega samoznnavanja, ampak še bolj poudarjati literarno tematsko vlogo rituala preiskave, ki postaja znak skozi stoletja nespremenljivih in nespremenljajočih se medčloveških odnosov. S tem kajpada tudi razširja tematsko naravo historične projekcije sploh. Ko odkriva tragično ravnanje obeh osebkov preiskave, Borisa Davidoviča in Fedjukina, opušča dosedanje naravo in navzočnost etičnega načela, in sicer z akvivalentom — revolucionarno predanostjo, kajti oba skušata ohranjati in varovati svoj revolucionarni lik in etos.

Obojica su, najzad, verujem, delovala iz razloga koji su prevazilazili sebične i uske ciljeve: Novski se borió da u svojoj smrti, da u svom padu, sačuva dostojanstvo ne samo svog lika, nego i lika revolucionara uopšte, a Fedjukin je nastojao u svom traganju za fikcijom i za uslovnostima da sačuva strogost i doslednost revolucionarne pravde i onih koju tu pravdu dele; jer bolje je da strada takozvana istina jednog jedinog čoveka, jednog sićušnog organizma, nego da se zbog njega dovedu u pitanje viši principi i interesi.¹¹

Tragika revolucionarnega samožrtvovanja za načela, zaradi načel in videza, potemtakem predstavlja specifično Kiševo tematsko obogatitev historistične projekcije v sodobni prozi pri nas.

V najnovejši slovenski književnosti je nekaj zanimivih del, kjer se človek sodobnosti in zgodovine soočata glede bivanjskih možnosti in nemožnosti ob vseskozi izpostavljenem etičnem načelu. Roman Alojza Re-

¹¹ Danilo Kiš, Grobnica za Borisa Davidoviča, Zagreb-Beograd, 106.

bule V Sibilinem vetru je grajen na avtentičnem zgodovinskem ozadju, a so v njem izredno močno implicirani bivanjski problemi današnjega človeka. V bližino historistične projekcije sodi to monumentalno delo zaradi svoje izrazite univerzalne povednosti. Besedilo je po miselni in literarni strani torej blizu tistim povojnim dramam v evropskih in v naših književnostih, ki svojo univerzalno povednost vpenjajo v zgodovinsko avtentično ozadje (npr. Antigona Dominika Smoleta) ali pa jo oblikujejo skupaj s projekcijo (npr. Gregor Strniša, Samorog; Andrej Hieng, Cortesova vrnitev, Gluhi mož na meji, Burleska o Grku; zanimiv je tudi Đorđe Lebović, Nebeški odred, Haleluja, in drugi).

Zgodovinski pripovedi tradicionalnih literarnih lastnosti se izmika kratki roman Vladimirja Kavčiča Pustota in se po bivanjskih in etičnih razsežnostih nagiba bliže historistični projekciji. To besedilo je zanimivo tudi zaradi širše in ne le ozko zasebne doživljajske izkušnje, ki je verjetno motivacija, če ne tudi pobuda ubeseditve, kot pradoživetje pa v njej še naprej tli.

Izredno celovito glede ambienta kot tudi glede celotne atmosfere se v slovenski književnosti historistična projekcija uresničuje v romanu Draga Jančarja Galjot (1978). V njem je izrazito v ospredje pomaknjeno junakovo bivanjsko beganje, njegovo nenehno iskanje, stiske in omahovanja, a skupni imenovalec vsega je iskanje alternativne možnosti. Osebna izkušnja je podobno neuklonljivo netivo kot Selimoviću. »Johan Ot prepotuje daljave, spozna različne ljudi, doživlja mučenje inkvizicije, najde kratko pomiritev med ženskimi bedri, da bi končal kot pobegli galjot, ki ga pokosi kuga. Pri tem uspe ohraniti integriteto svoje osebnosti — ne podvrže se niti ljudem niti Bogu,« piše srbska kritičarka Mirjana Jovanović¹²

Vendar se Jančar v nečem bistvenem ločuje in oddaljuje od bolj ali manj že zamejene antropocentrične tematske naravnosti historističnih projekcij. Andrić, Selimović pa seveda tudi Rebula zajemajo etično načelo na kategorialni ravni, kot izrazit *kat exochén* v dihotomno zajetem in literarno opazovanem svetu in človekovem bivanju. Pri teh pisateljih prehaja etično načelo pravzaprav že v etični kompleks. Jančar, pripadnik mnogo mlajšega rodu, etično načelo na svojevrsten način relativizira. Njegov osebek ne brani svojega obstoja izraziteje z zrelišča kategorialno podloženega etičnega načela, ampak v golem boju in uporabi zoper razosebljanje v anarhoidni množici razosebljenih posameznikov in brez-

¹² Mirjana Jovanović, Občutljiva vprašanja; Drago Jančar, Galjot, Izd. Narodna knjiga, Beograd 1980; v: Naši razgledi 26. XII. 1980, 724.

glave kupnosti. Posebno močno se relativizacija etičnega zrelišča izraža in zlasti učinkvito se zanikuje etični kompleks, ko pisatelj zajema v čisto vsakdanje in povsakdanjeno, banalno človekovo dejanje in nehanje, očitno že na meji brezdušnega animalizma, naravnane in gnanega s črednim nagonom.

Podobne človeške doživljajske intenzivnosti, kot jih je v enem in v drugem svojem delu zajel Meša Selimović, se sedaj na povsem izviren način pojavljajo pri Jančarju. V njih je zajeto avtorjevo pradoživetje in tli z močjo umetniške ubeseditve, da jo bralec, tu prepuščen samemu delu brez avtorskih didaskalij in naslovitev, odkriva in čuti v vsej neposrednosti in brez etičnega naravnjanja. Kajti »agresivnost, naturalistični prizori, obscene situacije, atmosfera, ki je do skrajnih meja nabita z erotiko«, kakor piše M. Jovanović, vse to živi v svoji prvinski neposrednosti in njegovega bistva projekcija ne more zastirati. Tu bi bile didaskalije po Andrićevem zgledu docela nepotrebne, bralečvo prepoznavanje parabole in alegoreze je prepuščeno njemu samemu. A dekodiranju se literarni bralec ne more izogniti, potrjen mu je od začetka do konca. Prav zato je izjemno močno pitegnjen v sodelovanje z avtorjem in uresničuje metatekst najbrž predvsem intelektualistične, duhovne narave.

O podobni dejavnosti misli tudi Radivoje Mikić, srbski kritik, ko razpravlja v anketi o sodobnem jugoslovanskem romanu:

Vantekstovne veze su posebno značajne za niz romana u kojima su se pisci vratili prošlosti nastojeći da niz podataka i činjenica, a pre svega u istoriji sačuvanu sliku nekih zbivanja, 'prizovu' u čitaočevu svest i pretvore je u podlogu na kojoj će on projektovati sliku koju sam pisac gradi u romanu.¹³

Vendar je treba reči, da je literarno neizkušnemu bralec historistični roman lahko docela samozadosten s svojo zgodbeno plastjo, z zgodovinskim ambientom in atmosfero. To je kajpak povezano tudi z umetniško sugestivnostjo, prepričljivo umetniško izoblikovanostjo posameznega besedila, z njegovo mikavnostjo in slikovitostjo. Torej smemo trditi, da zavoljo takšne recepcije roman ne zdrsne na raven zabavnega branja. Tudi z »agresivnostjo, naturalističnimi prizori in obscenimi scenami pisatelj braleca prisiljuje, da razmišlja o naših arhetipskih strahovih«, kakor meni M. Jovanović o Jančarju, ki da se ukvarja s »tabu temami, potisnjenimi globoko v sloj podzavesti«. In zato Johanovo beganje ni izmika-

¹³ Radivoje Mikić, I nove vrednosti i nov odnos prema nasleđu. (Savremeni jugoslovanski roman); v: Književne novine, Beograd 10. 1. 1981, 32.

nje človekovi odgovornosti, marveč je nenehno iskanje bivanjske možnosti, alternativne možnosti mišljenja in bivanja človeka v diaspori.

Ker pa se bralčeve izkušnje in njegova psihosocialna doživetja spreminjajo iz obdobja v obdobje, s tem pa se spreminja tudi soodnos z literarnim berilom, je na mestu vprašanje, ki si ga ob sodobnih romanih zastavlja srbska kritičarka Ljiljana Šop:

Postoji u našem savremenom romansijerstvu mnoštvo ambicioznih, inovativnih pokušaja destruiranja klasičnih normi romana /.../. Ali upravo kod ovako, ponekad i sasvim temeljno obavljenog posla, počinje se javljati i produbljivati pukotina — hoće li, zahvaljujući opisanim osobinama ili možda uprkos njima, delo *trajati*, čime će i kako komunicirati sa sledećim naraštajima, da li će ga potisnuti nove književne mode jer je i samo bilo moda datog trenutka ili će mu vreme podariti, makar i sasvim drukčiji sjaj od onog kojim je zračio pri našem čitanju?¹⁴

To vprašanje se vendarle zdi bolj retorično kot problemsko, kajti tudi poslej bodo za vsa dela minulih obdobij veljala ista vrednostna merila, s kakršnimi so vsakokratni kasnejši bralci sprejemali ali zavračali vrednote minulih ustvarjalnih in slogovnih obdobij. Univerzalna povednost nosi v sebi tako konkretno zgodovinsko aktualizacijo, ki jo sooblikuje bralčeva lastna življenjska izkušnja, kakor vsebuje temeljno razsežnost, nanašajočo se na — v resnici — nespremenljive značilnosti medčloveških odnosov in iz njih izvirajoče bivanjske stiske, iskanja in propade. Če odmislimo motivno konkretizacijo teme in v pisateljevem temperamentu pogojeno stilizacijo besedila in tudi dogajanja, potem je med Don Kihotom, Pavlom Isakovičem in Johanom Otom razlika prav majhna, je predvsem v pozunanjem svetu, v zunanjem ambientu; že dosti manjša je v notranji atmosferi, tematsko in elementarno človeško pa je med njimi večja bližina kot razdalja.

Če trdimo, da je v Andrićevem Prekletem dvorišču, v Selimovićevih romanih Derviš i smrt in v Tvrđavi pa v Jančarjevem Galjotu historistična projekcija izoblikovana do žanrskega vzpona in potrditve, potem je ta trditev povezana tako z notranjo strukturo teh del kot z njihovim trajanjem in obstajanjem v soodnosu z bralcem. A poglobitnega pomena je seveda notranja strukturalna narava, pridobljena arhetipska stalnica.

Dihotomno zajeti svet obravnavanih romanov označuje krog organizirane moči in ideje — dogme, ki se medsebojno najčešče pogojujeta, podpirata in opravičujeta in ustvarjata ter poglobljata zavest privr-

¹⁴ Ljiljana Šop, Ne koketovati sa smrću romana (Savremeni jugoslovenski roman); v: Književne novine 10. 1. 1981, 33.

ženosti tako množice kot posameznikov v njej. Zavest in privrženost pa sta najpogosteje lažni, odtujeni od resničnega življenja in njegovih izkušenj. Posameznik, ki prepozna te sorednice in se jih začenja zavedati ter se z njimi soočati in spopadati — v čemer je temeljni agonalni odnos — ostaja osamljen in propade, ne da bi uresničil svojo nasprotno, alternativno možnost. Kot duhovna kategorija ostajajo kvalitete vnaprej obsojene na propad, ker jih pemaguje moč organizirane družbene skupine s svojo institucionalnostjo in s svojo dogmo. Tema je potemtakem univerzalna: »Sukob između ideologije i pozlijedenog pojedinaca,« kot ugotavlja Selimović.¹⁵

Posameznik more obstajati kvečjemu s svojo etično pogojeno mitologijo v svojem osebnem, zasebnem notranjem svetu. A tudi tak posameznik je ogrožen, ker samostojna človeška entiteta s svojo celovito človeško vsebino kot posledico samostojnega in torej kritičnega mišljenja nenehno stopa v agonalni soodnos z institucionalno močjo in dogmo in jo torej moti, vznemirja in s tem tudi ogroža. Bolj kot katerikoli posameznik v obravnavanih delih to okoliščino ponazarja usoda mladega, razmišljujočega in iščočega Čamila.

Tematska sorodnost med vsemi zajetimi besedili je tolikšna, da je mogoče govoriti o enotni notranji strukturalni pogojenosti historističnih romanov. Svet, življenje, je v njih zajeto v dihotomnih položajih, ki pa niso nastali sami po sebi, ampak so nasledek človekove zmožnosti individualnega mišljenja in pa njegove potrebe, da se ohranja, da beži pred mišljenjskim odtujevanjem, razosebljanjem. To je temeljno bistvo notranje dinamike teh del. Osnovna moč in dinamika človekove zavesti je ravno v zmožnosti posameznika, da se na obkrožajoči ga svet odviza, da ga percipira. Dinamiko mišljenja poganjajo nasprotja, kontroverze, s katerimi se misleči in presojojajoči človek sooča. Ali kot dobro pravi Zdenko Škreb;

Značajka ljudske svijesti ne sastoji se u boljoj recepciji informacija, nego u njihovoj internoj obradi. Svjesna obrada informacija zove se mišljenje /.../. Ljudska je svijest postizala napredak u teorijskom poznavanju izvanjske prirode samo time što je bila kadra uzajamno uspoređivati predmete i pojave. To uzajamno uspoređivanje najjače je sredstvo ljudske svijesti, da stekne teorijsko poznavanje svijeta oko sebe.¹⁶

Dihotomija znotraj prostorsko in časovno zamejenega kroga je pogojena prav s posameznikovo zmožnostjo in potrebo po kritičnem miš-

¹⁵ Meša Selimović, *Sjećanja*, 197.

¹⁶ Zdenko Škreb, *Književnost i povijesni svijet*, Školska knjiga, Zagreb 1981, 20.

ljenju in vrednotenju, etičnem vrednotenju, a hkrati s težnjo, da se izmika prevladi organizirane moči in ideje (dogme). Odteguje se pritisku mitologije, nastale na odtujeni moči posameznikovega mišljenja, na njegovi človeški razosebljenosti. Takšna postane podloga lažni zavesti ter je nasprotje mitski in filozofski predstavi in možnosti polnega življenja posameznika, ko se s preverjanjem v posameznih historističnih projekcijah v zgodovinskih ali človeško izkustvenih videnjih navadno ne potrjuje. Eksistencialno je neobstojna, propadanje je etično označeno, a brez tradicionalne katarzičnosti. Nasledek posameznikovega propada je vsakovrstna nova potrditev konstituirane moči, oprte na neko doktrino ali dogmo. Torej gre za vprašanje človekove notranje mišljenjske in zunanje bivanjske svobode, alternativne možnosti, ta pa ostaja iluzija.

Projekcija in njena mitska (filozofska) zamisel imata potemtakem specifični pomen. Agonalni duh kot temeljna izkušnja človekovega mišljenja, čustvovanja in verovanja, torej spopadanje institucionalnih oblik življenja in pa posameznika znotraj okvirov posamezne historistične projekcije, vsebuje univerzalno povednost, univerzalno veljavo. Podobno kot so od nekdanj imele in imajo univerzalni pomen biblijske parabolčne legende in prilike, tako imajo nadčasovno veljavo tudi mitične razsežnosti v svetu ustanov, organiziranih družbenih oblik oziroma posameznega zaprtega sistema. A zanje so značilna mišljenjska soočanja in bivanjska spopadanja ob porazih na eni in zmagah na drugi strani. Vendar — ali obstaja velik razkorak, temeljna razlika med bivanjsko priliko in legendno moraliteto? Je »politična mitologija«¹⁷ sodobnega romana, zlasti močno navzoča prav v historističnih projekcijah in tudi v sodobnih zgodovinskih romanih, vendarle tudi izraz današnjih vse bolj rafiniranih medčloveških odnosov!?

Historistična projekcija ni edina pomembna inovacija, ki se uveljavlja zlasti v odnosu pisatelj — delo — bralec. Miselno in genetično ji je zelo blizu tako imenovana otroška perspektiva doživljanja sveta in vrednotenja medčloveških odnosov ter socialnih in zgodovinskih dogajanj. Pojavlja se razmeroma pogosto, zlasti še v obravnavi naše polpreteklosti, epohe narodnoosvobodilne vojne. Tudi ta perspektiva zasluži veliko razčlenjevalno pozornost, saj skupaj s historistično projekcijo predstavlja velik delež v tako imenovani »živi literaturi«. Mogoče ni odveč opozoriti, da je med različnimi perspektivami mogoča tudi starčevska perspektiva,

¹⁷ Prim. Nikola Kovač, *Andrićeva politička mitologija (Analiza Proklete avlije)*; Travnik i djelo Ive Andrića; Zavičajno i univerzalno, Veselin Masleša, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 1980, 185.

ki iz nekako obrnjene smeri opazuje in ocenjuje tisto, kar je nastalo kot nasledek zgodovinskega dogajanja, opazovanega sicer pogosto iz otroške perspektive.¹⁸

»Živa literatura«, knjiga za bralca, je tista literatura, ob kateri se bolj kot ob preostali uveljavlja močnejše bralčevo sodelovanje, nastaja izrazitejši metatekst. Zunanjliterarne prvine iz bralčevega doživljajskega in osebnega izkustvenega in mišljenjskega sveta vstopajo vanj, spodbuja pa jih narava avtorjevega besedila. Vendar je treba takoj reči, da je celovito in univerzalno življenje te in takšne literature žal omejeno na majhen krog literarno in mišljenjsko izkušenih bralcev in da je dosti obširnejši krog tistih bralcev, ki jim avtorjevo besedilo zadostuje samo po sebi. In tudi to je potrdilo umetniške moči posameznega besedila, njegove možnosti, da obstaja kot živa književnost. Končno takšno delo zaživi in obstaja s svojimi literarnimi, estetskimi prvinami. Pretirano vztrajanje v iskanju »politične mitologije« gotovo ne more biti v prid celovitemu sprejemanju besedne umetnine, spoznavanju in doživljanju vseh njenih miselnih, čustvenih in izraznih prvin. Čeprav je povednost del, ki so obogatena tudi s »politično mitologijo«, dandanes univerzalna, vsake posamezne politično mitološke implikacije ne odlikuje ta lastnost. Ni odveč, spomniti se znamenitih modrih misli iz Andrićevega *Mosta na Drini*:

Švaki ljudski naraštaj ima svojo iluzijo u odnosu prema civilizaciji. Jedni veruju da učestvuju u njenom rasplinjavanju, a drugi da su svedoci njenog gašenja. U stvari, ona uvek i plamsa i tinja i gasne, već prema tome sa koga mesta i pod kojim uglom je posmatramo.¹⁹

V prizadevanjih, da bi ohranjal in izpopolnjeval svoj osebni duhovni svet, ostaja posameznik osamljen in najpogosteje propada, kakor se kaže pravzaprav v vseh historističnih projekcijah. Propada brez tradicionalnega katarzičnega ekvivalenta in brez razbremenjujočega deleža bodisi zase bodisi za okolje oziroma za doktrino, s katero se sooča. Takšen miselni poudarek govori o človekovi nemoči, o navideznosti njegove mišljenjske svobode in o neresnični, nestvarni eksistencialni možnosti, kar zadeva celovito človekovo zavest in osebnost. Kakor se zlasti očitno kaže v usodi Andrićevega Čamila ali Jančarjevega Johana Ota, dospe človek spričo svojega individualnega mišljenja in iskanja alternativne možnosti življenja v diasporo in v njej ostaja do izničenja. Projekcija in njena filozofska zasnova potemtakem vsebujeta univerzalni pomen.

¹⁸ Prim. roman Slavka Lebedinskega, *Kasni orasi*, Beograd 1977.

¹⁹ Ivo Andrić. *Na Drini ćuprija*; v: *Sabrana djela*, 1976, Svetlost, 287.

Če naj odgovorimo, zakaj se torej pojavlja historistična projekcija v jugoslovanskih književnostih s tako izrazito notranjo naravo in največkrat v umetniško celovitih in domala popolnih besedilih, si spet velja pomagati z besedami Meša Selimovića: »Zašto sam otišao u istoriju? Možda i zato što sam se plašio direktne faktografske silovitosti teme i privatne omeđenosti, koja bi me opet mogla povući u neželjeno afektivno reagovanje. A ja sam želio da iz nje izvučem njej univerzalni smisao.«²⁰

²⁰ Meša Selimović, *Sjećanja*, 198.

SUMMARY

The distinction between the historical novel and the novel whose plot is projected into a historical frame from the social experience of today is inevitable in the Yugoslav post-1945 literatures and presents their specific innovation of the genre.

The "historicist" novel differs fundamentally from the historical in that it is not the historical frame but the parable of the whole and the allegory of particulars which are decisive and which jointly make the message of the novel universal. In the closed circle of Power and Dogma, the two being mutually conditioned and fortified, the mythopoeic conscience of the individual forms itself in the agonal process and proves itself an existential impossibility. It is defeated by the alienated social power of the group/mass and its false conscience which is, in effect, divorced from the living tissue of the genuine world of experience. The dichotomous world is the place in which the individual acquires self-understanding and awareness on an explicitly clear ethical denominator. The agonal principle or the spirit as the fundamental motor and experience of the individual's thinking, feeling and believing, the clash of the individual with the institutionalized modes of thinking and living for his own entity and existential alternative, for his own ethos — all these are given by the historicist projection a general significance in terms of time, and a universal significance in terms of society and thought.

The historicist novel is exceptionally interesting also from the point of view of reception. The intellectual activity of the literary reader is more intense here than in the case of other current genres of the historical nature. Among the historicist novels we include certain works of the most powerful authors, such as Ivo Andrić, Meša Selimović, Danilo Kiš and others; the beginnings, however, can be traced already in the *Seobe* by Miloš Crnjanski.

DIE ZEITGENÖSSISCHE RUSSISCHE NOVELLE AM BEISPIEL
VON JURIJ TRIFONOV'S *DOLGOE PROŠČANIE* (LANGER
ABSCHIED)

Esej je posvečen spominu Jurija Trifonova, umrlega pred kratkim v starosti 56 let. Njegova novela je razčlenjena z namenom določiti njeno bistveno hotenje in osvetliti njeno globoko humanistično filozofsko jedro. Razčlemba hkrati osvetljuje različna formalna sredstva, ki niso značilna samo za umetnost Trifonova, marveč so inherentna sovjetski prozi 60. in 70. let.

The essay is dedicated to the memory of Jurij Trifonov, who recently died at the age of fifty-six. His novella *A Long Departure* is analysed in an attempt to determine the essential concern of Trifonov's text and to illustrate the deeply humanistic philosophy at its core. Simultaneously the analysis illustrates various formal devices which characterize not only Trifonov's art, but are inherent features of Soviet prose of the 60's and 70's.

Im März dieses Jahres starb nach einer schweren Erkrankung im 56. Lebensjahr Jurij Valentinovič Trifonov, gelernter Schlosser, dann Absolvent des Gorkij-Literaturinstituts und seit seinen ersten Veröffentlichungen in den Jahren ab 1947 bzw. 1950 einer der bedeutendsten Schriftsteller der Sowjetunion. Seinem Andenken sei die Studie gewidmet, die hier referiert wird.

Die Prosa Trifonovs — Analoges läßt sich übrigens von vielen Texten der 60er und 70er Jahre sagen — nimmt Tendenzen des Modernismus zu Beginn unseres Jahrhunderts auf und verbindet sie mit einem »Alltagsrealismus« neuer Prägung. In diesem Zusammenhang wurde auf die Verbindung zu Čechovs impressionistischer Wortkunst hingewiesen.¹ Ebenso bedeutungsvoll sind Parallelen zur Geschichte der russischen Prosa von Andrej Belyj zu Pilnjak, bzw. von Remizov zu Oleša. Es finden sich bei Trifonov ähnliche formale Bestrebungen wie dort, aber auch Parallelen zu Texten der 20er Jahre im Westen von James Joyce und Virginia Woolf. Man könnte in diesem Zusammenhang auf die Bedeutung des *inneren Monologs* und des *assoziativen Erzählens* hinweisen, wie es schon vor Joyce bei Belyj und später wieder bei Pilnjak vorliegt, ebenso auf die Ablehnung des Realismus im Sinne einer geradlinigen und eindeutigen Wiedergabe der Wirklichkeit, wie sie von Zam-

¹ Auf den Einfluß Čechovs hat beispielsweise Sidorov in *Voprosy literatury* 9 (1973): 77—85 hingewiesen.

jatin theoretisch in den 20er Jahren untermauert wurde. Auch inhaltlich lassen sich Verbindungen zur Tradition der 20er Jahre herstellen.² Die »bytovaja proza« (Alltagsprosa), der Trifonovs Werk zugeordnet wird, erlebte gerade damals — allerdings in sehr unterschiedlicher Weise — einen Aufschwung. Wir brauchen nur an M. Brochs Charakterisierung des *Ulysses* als die Beschreibung des »Weltalltags der Epoche« denken, oder, was näher liegt, an Tendenzen, wie sie etwa bei den »Serapionsbrüdern« zur Geltung kamen, die sich selbst »bytoviki«, d. h. »Alltags-schilderer« nannten. Auch in einem Essay Zamjatins, des anerkannten literarischen Mentors der Serapionsbrüder, aus dem Jahre 1923 »Über die Literatur, die Revolution und die Entropie« finden sich manche Zeilen, die man auf Trifonovs Werk beziehen könnte. Vor allem aber hat die zentrale Problematik, — das, was in Diskussionen der Texte Trifonovs meist als »meščanstvo« (Kleinbürgerlichkeit) apostrophiert wird, eine lange Tradition in der russischen Literatur. Wir finden sie nicht nur bei Čechov, Gorkij und den russischen Modernisten vorgegeben, sondern schon bei Gogol unter der Bezeichnung »pošlost'«. Etwas später wurde dieselbe Thematik bei Herzen als »meščanstvo« zu einem grundlegenden Thema literarischer Bemühungen. Ebenso sinnvoll wäre es, die antirationalistische und antipositivistische Tendenz in Trifonovs Werk, oder — umgekehrt formuliert — die Betonung des Subjektiv-Persönlichen, des Irrationalen, der Individualität in der Tradition der russischen Literatur von Gogols »Nase« über Dostojevskijs berühmter Formel vom »2 × 2«, das auch 5 ergeben kann, wenn *ich* es so will, bis zu Zamjatins Feststellung, daß »Irrtümer wertvoller als Wahrheit sind: die Wahrheit ist mechanisch, der Irrtum lebendig, die Wahrheit beruhigt, der Irrtum beunruhigt; und wenn die Antworten gar völlig unmöglich sind — um so besser«, bis hin zu Trifonovs Wort vom Charakter als »etwas Unikalem, Singulärem« zu verfolgen.

Die Einordnung des Werkes Trifonovs in die russische literarische Tradition wird sicher diese und andere Aspekte aufgreifen und verfolgen. Hier soll anhand einer Werkanalyse das literarische und humane Anliegen Trifonovs, das, was wir als wesentlichsten Teil seines Erbes betrachten können, in den Blick gebracht werden. Zugleich damit sollen Tendenzen der Gegenwartsprosa, insbesondere der *Alltagsprosa*, der diese Novelle zuzuordnen ist, dargestellt werden.

² M. E. bedeutungsvoller sind die Parallelen zur Samizdatliteratur der 60er und 70er Jahre, der dieselben Tendenzen in noch viel größerem Maße inne-
wohnen.

In der Novelle »Langer Abschied« treten zwei Verfahren hervor: Die *szenische Darstellung* einzelner Momente der Erzählgegenwart, die vom Sommer 1951 bis März 1953 reicht, und weit ausholende *Rückblenden*, zu denen auch Erinnerungen zu zählen sind, die sich in den Formen der erlebten Rede bis hin zum inneren Monolog entfalten. Dazwischen stehen resümierende Erzählberichte, die an einigen Stellen einem quasiauktorialen Erzählstil nahekommen.

Aus der immerhin etwa 20 Monate währenden Erzählgegenwart werden nur 5 bis 6 Tage und — im Schlußteil — einzelne Bruchstücke von Tagen in *szenischer Darstellung* gebracht. Ihre Schilderung nimmt allerdings die Hälfte des Textes ein! Demgegenüber beanspruchen die Rückblenden nur ein Fünftel des Umfangs. Doch diese objektiven Zahlen täuschen. In der Wahrnehmung des Lesers nehmen die Rückblenden einen viel größeren Raum ein, als es ihrem tatsächlichen Anteil entspricht. Einerseits sind ihnen um ein Vielfaches größere Zeiträume zugeordnet, als den szenischen Darstellungen, reichen doch die meisten Rückblenden in die 1930er Jahre zurück, in einem Fall (Erinnerungen des Vaters Ljaljas) sogar bis unmittelbar vor die Revolution! Darüber hinaus ist die Vergangenheit immer wieder in Form von kürzeren Rückblenden und Erinnerungen in die szenische Darstellung eingeblenet, so daß ihre Wirkung auch noch diese bestimmt. Dieses Verfahren verdeutlicht den dynamischen, energetischen Fluß der Zeit: das stete Eingreifen der Vergangenheit in die Gegenwart, ihre stete Präsenz in der Gegenwart.

Die in szenischer Darstellung gebrachten Handlungssegmente sind vier Ereigniskomplexen gewidmet:

1. Einem Abendessen der Schauspieler bei Smoljanov im Juli 1951. (Beginn des Verhältnisses zwischen Ljalja und Smoljanov.)
2. Premiere eines neuen Stückes von Smoljanov mit Ljalja in der Hauptrolle im März 1952. (Höhepunkt in Ljaljas Karriere.)
3. Abendgesellschaft bei Smoljanovs Gönner Agabekov. (Ljalja muß erkennen, daß Smoljanov sie an seinen Gönner »vermittelt« hat.)
4. Abschied und Neubeginn: a) Ljalja bricht mit Smoljanov; b) dieser versucht erneut Zugang zu ihr zu gewinnen, indem er Rebrov zu protegieren versucht; c) Rebrov weist Smoljanovs Angebot zurück und bricht mit Ljalja; d) Rebrov reist mit der Transsibirischen Eisenbahn einer neuen Aufgabe entgegen.

Im 4. Block fehlen sowohl ausgedehnte szenische Darstellungen wie auch längere Rückblenden. Die Handlung beschleunigt sich und besteht

nur mehr aus einzelnen knappen Momentaufnahmen, die wie in der Erinnerung gespeicherte Schnappschüsse wirken. Damit wird die Erzählperspektive an die Perspektive des Rahmens angeglichen, in dem sozusagen aus der Vogelperspektive die Moskauer Vorstadt und darin das alte Haus Ljaljas und Rebrovs geschildert werden, sowie die Veränderungen, die der Wandel der Zeit mit sich gebracht hat.

Etwa die Hälfte der Novelle besteht aus resümierenden Erzählberichten und ausgedehnten Rückblenden. In beiden dominiert assoziatives Erzählen, das wiederholt in längere innere Monologe mündet. Die Grenze zwischen erlebter Rede und innerem Monolog ist verwischt. Der Autor zieht sich jedoch nicht nur in den Erzählberichten und Rückblenden hinter seine Figuren zurück, deren Standpunkt und Perspektive dann die Erzählsituation bestimmt. Auch die Segmente des Textes in szenischer Darstellung werden jeweils von unterschiedlichen Personenstandpunkten aus erzählt. Hier kommt es immer wieder zu zeitlichen Überlappungen, insofern Trifonov ein und dieselbe Periode einmal vom Standpunkt Ljaljas und darauf von dem Rebrovs schildert.³ Diese Aufeinanderfolge der Standpunkte dient dabei als Organisationsprinzip des Textes und bestimmt seine äußere Struktur (Segmentierung). Durch einen äußeren und inneren Rahmen, beide im Gegensatz zum restlichen Text in quasiauktorialen Erzählstil, ergibt sich eine Dreiteilung des Textes. In jedem dieser drei Teile steht ein von Ljaljas Standpunkt erzähltes Segment einem zweiten gegenüber, das aus Rebrovs Perspektive berichtet wird. Diese beiden Figuren sind es auch, deren Abschied voneinander der Novelle den Titel gibt. Die so auch in der Struktur verankerte Gegenüberstellung der beiden Figuren hat eine über den individuellen Bereich hinausgehende Bedeutung, denn jede Figur bringt ihre *Welt* mit sich: Ljalja — die Welt des Theaters, eines Schauspielers, dem es an Talent mangelt und zugleich eines Theaters, das angefangen vom Spielplan bis zur Besetzung der Rollen von Heuchelei und Intrigen bestimmt wird. Beispiele dafür sind Smoljanov, der Regisseur Smurnyj und der Direktor Sergej Leonidovič. Rebrov bringt mit sich die Welt einer fernen Vergangenheit, die er in historischen Studien erforscht. Daneben stehen Figuren, die zu den negativen Randerscheinungen der sowjetischen Gesellschaft gehören, wie Kostja Šachov und Ščokin, beide

³ Beide Teile des inneren Rahmens beginnen im quasiauktorialen Erzählstil, dann allerdings wird (im 1. Teil) vom Standpunkt des Vaters Ljaljas, bzw. (im 2. Teil) von dem Smoljanovs aus erzählt. Zwischen äußerem und innerem Rahmen stehen drei Erzählsegmente, in denen jeweils die Standpunkte Ljaljas und Rebrovs einander gegenübergestellt werden. Vgl. dazu Anhang.

Muster des ewigen Spießbürgers, der es versteht, sich durch alle Fährnisse hindurch einen individuellen Bereich eines bescheidenen materiellen Glücks zu sichern, dann auch Kanunov, der Rebrov mit Winkelzügen die alte Wohnung abnehmen will.

Bemerkenswert ist die unterschiedliche Anwendung der Personenperspektive im Laufe des Textes. Im ersten, expositionellen Teil dominiert Ljaljas Standpunkt, dem fast dreimal soviel Raum gewidmet ist, als dem Rebrovs. Im mittleren Teil ist es genau umgekehrt und im dritten Teil sind Ljaljas Standpunkt nur mehr zwei Seiten gewidmet. D. h. etwa ab Mitte des Textes verlagert sich das Schwergewicht auf Rebrov, der von einer Randfigur, die er am Beginn zu sein scheint, nun zur zentralen Bezugsperson für den Leser wird. Schon damit ist eine indirekte Wertung durch den Autor gegeben. Mittels der oben erwähnten Dreiteilung der Novelle durch die Rahmenstruktur wird der mittlere Abschnitt hervorgehoben und so seine zentrale Bedeutung unterstrichen. Er ist übrigens nicht nur seitenmäßig am umfangreichsten, hier finden sich auch die wesentlichsten Aussagen des Textes. Besondere Beachtung verdient die Rahmenstruktur. Ihr sind mehrere Funktionen zugewiesen.⁴ Durch die Schilderung aus der Vogelperspektive im *äußeren* Rahmen, vor allem am Ende der Novelle, wird der Wandel umrissen, der die Großstadt im Laufe der 18 Jahre nach Stalins Tod (1953—1970) ergriffen hat. Der *inneren* Rahmen (1. Teil) fügt den Beginn und das Ende einer anderen Epoche hinzu, die der ersten vorangegangen ist: Die Zeit von der Revolution (Erinnerungen des Vaters Ljaljas) bis zum Ende der Stalinistischen Herrschaft im Jahre 1953. Auf dieses zu-Ende-Gehen deutet der erste Satz des Schlußteils des inneren Rahmens hin (»Das Gestirn

⁴ Bei genauer Betrachtung lassen sich der Rahmenstruktur sechs verschiedene Funktionen zuweisen, auf die aus Raumgründen nicht ausführlicher eingegangen werden kann. Sie seien hier summarisch angeführt:

Außerer Rahmen

1. Gegenüberstellung von individuellem (Datsche) und gesellschaftlichem Bereich (Wohnblöcke).

2. Illustration der negativen Wirkung der Zeit als zerstörerischer Kraft.

Außerer und innerer Rahmen

3. Abstecken des Zeitgefüges in seiner Tiefendimension.

4. Segmentierung des Textes und Hervorhebung des mittleren Teils.

Inneerer Rahmen

5. Entwicklung des unter (1) genannten Themas am Beispiel des Kampfes von Ljaljas Vater um den Garten (im 1. Teil) im Gegensatz zu gesellschaftlicher Anpassung (2. Teil). Die Seitenzahlen nach Textzitate beziehen sich auf die Ausgabe Ju. Trifonow: Langer Abschied, Luchterhand 1976 (Sammlung Luchterhand 165).

6. Funktion eines Übergangs von der Erzählgegenwart (Stalinismus) in die nachstalinistische Zeit (Niedergang Smoljanovs; 2. Teil).

Smoljanovs, ... verlangsamte seinen Flug...«). Genau zwischen den beiden Epochen — stalinistische Herrschaft und Zweiter Weltkrieg einerseits und die achtzehn Jahre nach Stalin, die von der sogenannten »wissenschaftlich-technischen Revolution« charakterisiert sind, andererseits — eingebettet liegt die kurze Periode, die als Erzählgegenwart Gegenstand der Novelle ist. So ergibt sich auch hier eine Dreiteilung, wobei Rebrov als Hauptperson mit der Periode der ausklingenden Herrschaft des Diktators und des Übergangs in die nachstalinistische Zeit identifiziert wird.

Diese drei Epochen werden auch im Leben der Personen der Handlung dargestellt. Die ferne Vergangenheit wird mit knappen Erzählsegmenten, die in wenigen Worten ein Schicksal umreißen, wiedergegeben und als Zeit des Leids dargestellt. Das zeigt sich vor allem anhand des Schicksals von Ljaljas Tante Toma, deren nächste Angehörigen »irgendwo umgekommen« sind, wie auch am Beispiel der Mutter Ljaljas, von der Tante Toma sagt: »... alle ihre Hoffnungen ... — alles ist vom Erdboden verschwunden.« Aus der Perspektive der Vergangenheit erweisen sich die Menschen als »drjan' ljudiški«, wie es Smoljanov in betrunkenem Zustand formuliert. Auch in langen Rückblenden, in denen die Jugend Ljaljas und Rebrovs geschildert wird, erwacht die Vergangenheit zum Leben und wirkt noch in die Gegenwart hinein. Auf die ausführliche Schilderung der Erzählgegenwart folgt im Epilog, der dem 2. Teil des äußeren Rahmens unmittelbar vorangeht, ein Bericht über Ljaljas neues Leben nach dem Abschied. In einem sich daran anschließenden Gespräch Ljaljas mit ihrer Freundin Maša wird schließlich vom Schicksal Smoljanovs und Rebrovs in den 60er Jahren berichtet. Da im assoziativen Erzählen Trifonovs stets ein Wechsel der zeitlichen Ebenen möglich ist, wird jede der drei Ebenen potentiell jederzeit verfügbar. Aussagen des Textes können so eine Mehrdeutigkeit bekommen, je nachdem, auf welche Zeitebene sie der Leser bezieht.

Dazu ein Beispiel. Das dritte Erzählsegment endet im Frühjahr 1953. Die Erzählgegenwart reicht bis in den März dieses Jahres. In einer szenischen Darstellung dieses Teils wird Rebrovs Reise in der Transsibirischen Eisenbahn geschildert. »Am fünften Tag« der Reise findet ein Todesfall Erwähnung, der im Zug für Aufregung sorgt — wir lesen dort: »Ist gestorben ... um 5.00 Uhr morgens ...« Trifonov überläßt es dem Leser, aus diesen dürftigen Andeutungen Schlußfolgerungen zu ziehen: Am 5. März 1953 starb Josef Vissarionovič Stalin! Dieses Ereignis wird ohne Namensnennung im Text erwähnt. Scheinbar ohne Bezug darauf

stellt sich Rebrov eine in diesem Kontext gewichtige Frage: »Wird es ein anderes Leben geben?« Unmittelbar darauf wird berichtet, daß Rebrov vom Fenster seines Hotels mit ansieht, wie ein Unbekannter erstochen und der Mörder von der Menge fast gelyncht wird. Rebrovs Gedanken hierbei — »Wie leicht ist es, einen Menschen zu töten. Und wie unendlich schwierig ist es, den Menschen zu töten.« — lassen sich gleichsam wie auch die vorangegangene Frage Rebrovs als Spiegelung der drei chronologischen Ebenen (Rückblenden, Erzählgegenwart, Rahmenzeit) auf drei Kontexte beziehen: Rebrovs eigene Lebenserfahrung (er beginnt gerade ein neues Leben), die Zeit der Stalinschen Herrschaft und die im äußeren Rahmen dargestellte Zeit der 60er und 70er Jahre. Rebrovs Gedanken zielen simultan auf alle drei Kontexte. Der Autor aber enthält sich einer jeden weiteren Konkretisierung der Reflexionen seines Helden. Der Leser wird aufgerufen, den Text selbst »zu Ende zu lesen«, um die Unbestimmtheit der angedeuteten Bezüge zu konkretisieren.

Der äußere Rahmen ist noch in anderer Hinsicht bemerkenswert. In seinen beiden Teilen bringt er eine Gegenüberstellung von individuellem Glück (die Datsche und der Garten des ersten Teils des Rahmens) und einer technologischen Massengesellschaft (die Wohnsilos der verbetonierten Vorstadt im zweiten, abschließenden Teil). Wenn so Individuelles und Gesellschaftliches einander gegenübergestellt werden, ist damit wieder ein wesentliches Strukturelement angesprochen. Ist doch bei Trifonov das Gesellschaftliche stets nur durch den Raster des Individuellen erfassbar. Dies erklärt sich auch aus der durchgehenden Anwendung der Personenperspektive, erweist sich aber zugleich als geeignetes Verfahren, gesellschaftlich relevante Kommentare zu verfremden und zu verschlüsseln. Auch dafür sei ein Beispiel angeführt. Rebrov fürchtet und haßt zugleich seine künftige Schwiegermutter, die Mutter Ljaljas. Im Lauf intimer persönlicher Reflexionen, die als innerer Monolog detailliert dargeboten werden, kommt er zum Schluß, daß man »doch immer alle Jahre sehen müßte, das Ganze ... dann gäbe es keinen Haß ... wir sind ein geschlossenes Ganzes. Wie ein Baum mit seinen Ästen«. (S. 80 f.) Diese privaten Überlegungen müssen mit Rebrovs historischen Quellenstudien in Beziehung gesetzt werden, denn hier gewinnen sie erst eine gesellschaftspolitische Relevanz. Rebrov sucht in den verschiedenen Repräsentanten der Revolution, von den Dekabristen der 20er Jahre bis zu den Revolutionären der 70er Jahre des vergangenen Jahrhunderts, diese Einheit des Ganzen, die verbindende, motivierende Kraft, die letztlich aus Einzelschicksalen wie Ivan Pryžov, dem Dichter Michajlov, dem

Beamten Nikolaj Vasilevič Kletočnikov die Revolution und damit eine neue Gesellschaftsordnung entstehen läßt.⁵

Um die auktoriale Konzeption noch deutlicher in den Blick zu bringen, sei nochmals auf die Darstellung der Zeit vor allem im äußeren Rahmen eingegangen. Im ersten Teil des äußeren Rahmens erscheint die Vorstadt als »alte Stadt am Meer, im Süden«, als »eine alte Stadt in der Dämmerung«. Die Bezauberung, die in diesen Bildern liegt, geht von der Datsche mit dem Garten voll blühenden Flieders aus. Diese individuelle Idylle wird im zweiten Teil des Rahmens gestört. Verben wie »reißt auf«, »rammt ein«, »schüttet zu«, »reißt ab«, »richtet auf«, »vernichtet spurlos«, die gehäuft auftreten, weisen auf Veränderung, den Untergang des Einzelnen in der Masse, im Chaos der verasphaltierten und verbetonierten Hochhauslandschaft hin. Die Zeit wird als gewaltsam verändernde Kraft beschrieben, der das Individuum schutzlos ausgesetzt ist. Auf Veränderung und Wandel wird in der Novelle mehrfach hingewiesen.⁶ Der Einzelne ist so sehr diesem Wandel unterworfen, daß er »ja nicht merkt, wenn er sich in etwas anderes verwandelt«. (S. 81) Rebrov formuliert dieses Verständnis der Zeit als negativer Kraft an anderer Stelle noch präziser: »Genau genommen lebt jeder Mensch ... nicht ein, sondern mehrere Leben. Er starb und wurde wiedergeboren, war bei seiner eigenen Beerdigung zugegen, und sah bei der eigenen Geburt zu: wieder die gleiche Saumseligkeit, die gleichen Hoffnungen.« (S. 126) In Übereinstimmung damit sucht er auch in seinen historischen Forschungen zu erkennen, »in was es [der jeweilige Gegenstand seiner Studien] sich durch die Macht der Zeit verwandelt hat«. Wandel und Veränderung in dem gesellschaftlichen Bereich, der Ljalja und Smoljanov zugeordnet ist, bedeuten stete *Anpassung*, oder wie es Sergej Leonidovič, der Theaterdirektor, formuliert, »universelle Heuchelei«, sie führen zu »Mythenbildung«. Heuchelei und Anpassung — wir befinden uns ja in der ausklingenden stalinistischen Epoche — reichen bis ins unbewußte, private Leben des Individuums. Ljaljas Affäre mit Smoljanov kam zustande, weil »es sich Ljalja richten wollte«, wie Rebrov vermutet. Rebrov selbst schrieb Stücke über den Koreakrieg und die stalinistische Architektur, die zu recht vom Direktor Sergej Leonidovič getadelt werden.

⁵ Ivan Gavrilovič Pryžov hatte auf Befehl des Revolutionärs Nečaev seinen eigenen Genossen, den Studenten Ivanov, ermordet, worauf Dostoevskij im Roman »Die Dämonen« anspielt. Trifonov hat dieses Thema ausführlicher in seinem Roman »Ungeduld« behandelt.

⁶ Der Theaterdirektor Sergej Leonidovič erkennt selbst die Bedeutung von Wandel und Verwandlung: »Ach, könnte man den Strom der Zeit, der alle und alles trägt, auf die Bühne bringen!« (S. 100)

Kehren wird jedoch zur *Einheit des Ganzen* zurück. Rebrov sucht nach einer Kraft, die der negativen, zerstörenden Einwirkung der Zeit Widerstand leisten kann, und findet sie schließlich in seinen Studien zu Kletočnikov im *Gewissen*, das er »eine gigantische Kraft« nennt: »Eine Kraft, die zu verschiedenen Zeiten mal zunimmt, mal schwindet.« (S. 99) Es ist dieses Gewissen, das auch in Rebrov erwacht und ihn dazu bewegt, mit seinem Moskauer Leben an der Seite Ljaljas zu brechen und den Sumpf kleinbürgerlichen Erfolgsstrebens mittels Anpassung zu verlassen. Dieser Entschluß fällt wohl nicht zufällig zeitlich mit dem Tod Stalins im März 1953 zusammen. »Langer Abschied« kann so nicht nur als ein verzögerter Abschied Rebrovs von der Schauspielerin Ljalja, sondern auch als ein Abschiednehmen von einer ganzen Epoche verstanden werden.

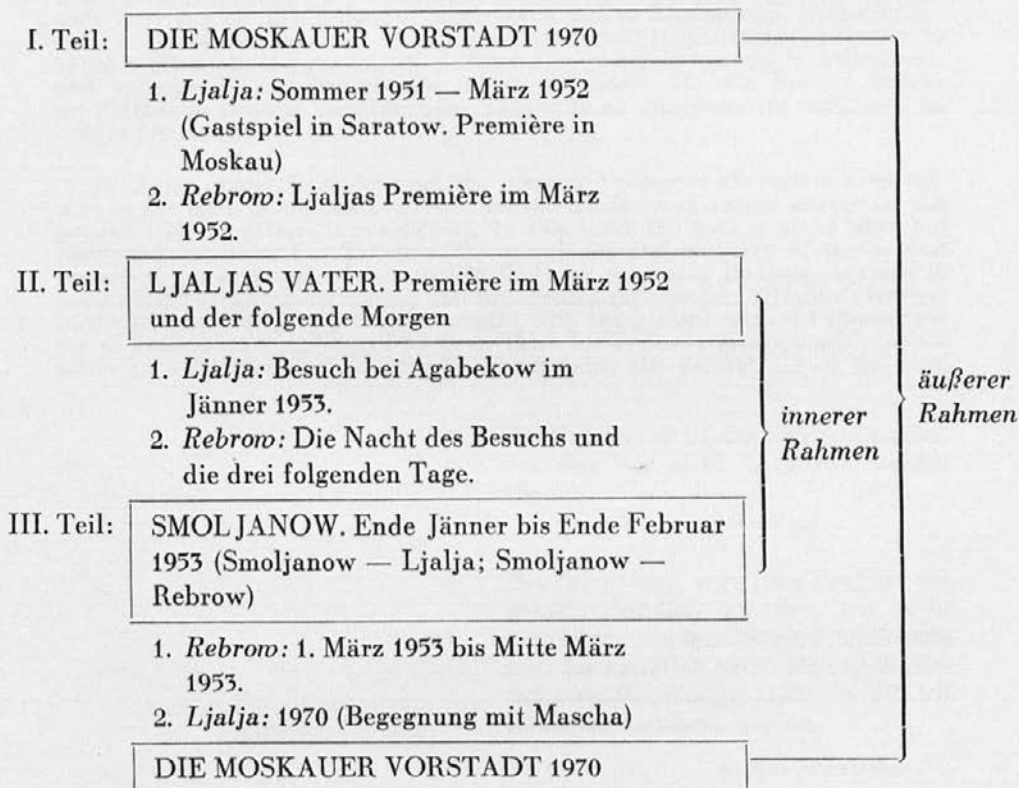
Nach den bisherigen Ausführungen wäre Rebrov als »Held« dieser Novelle anzusprechen, der zugleich auch Träger der auktorialen Wertung ist, die allerdings nirgends *eindeutig* konkretisiert wird. »Negative« und »positive« Aspekte überlagern sich. Rebrov selbst hat Anteil an dem System der Heuchelei und Anpassung und gerät gegen Ende der Erzählung in Gefahr, einer der »soliden« Menschen des noch gesellschaftsbeherrschenden stalinistischen Systems zu werden. Sein erwachtes, an historischen Beispielen geschultes Gewissen bewahrt ihn allerdings davor. Damit gerät er zwar in die Nähe des Typs eines »positiven Helden«, der den Weg zur gesellschaftlichen Erneuerung weist, wie sie in der Periode der Liberalisierung nach Stalin zumindest in Ansätzen Wirklichkeit wurde, ohne aber ganz diesem Bild zu entsprechen. Unterliegt doch auch er dem Einwirken der *Zeit* — immer verstanden als gesellschaftlich wirkende, zerstörende Kraft — denn nicht er, sondern sie, die *Zeit*, ist der eigentliche Held der Trifonovschen Erzählkunst! Im Epilog erfahren wir von Rebrovs künftigem Leben: »Er hatte Erfolg, verdiente sehr gut mit Drehbüchern, lebte im Südwesten, hatte ebenfalls ein Auto und war anscheinend schon zweimal verheiratet.« Diese Aussage geschieht aus der Perspektive des äußeren Rahmens, d. h. des Jahres 1970, als Darstellung der Resultate der nachstalinistischen Ära! Rebrov hat sich, nachdem er die alte Zeit überwunden hat, doch wieder der neuen Zeit angepaßt, — äußerliche Zeichen dafür sind Auto und Erfolg. Er wird von ihr und den darin liegenden materialistischen Zielsetzungen bestimmt. Sein Glück hat er allerdings nicht gefunden, im Gegenteil, »ihm schien, daß jene Zeiten, als er in Not lebte, Sehnsüchte hatte, neidete und haßte, litt und beinahe betteln gehen mußte, die besten Jahre seines

Lebens waren, denn um glücklich zu sein, braucht es ebensoviel...« (S. 130) Hier bricht die Novelle ab und schließt mit dem zweiten Teil des äußeren Rahmens. Eine deutliche Antwort auf die Frage nach Glück und Erfüllung wird nicht gegeben. Aus dem Gesagten geht aber hervor, daß die auktoriale Intention wohl dahingehend zu interpretieren ist, daß materielle Not, Leid und seelische Qualitäten wie Sehnsucht und Liebe organisch zusammengehören und erst gemeinsam den Begriff »Glück« konstituieren. *Nur das Individuum, das sich kämpferisch und in bewußtem Gegensatz zu den Tendenzen der Anpassung, der inneren Stimme seines Gewissens folgend, verwirklicht, kann Glück erfahren.* Darauf verweist auch die Fortsetzung des Satzes, mit dem der Epilog abbricht. Wir finden diese Fortsetzung, wenn wir 20 Seiten zurückblättern in einem inneren Monolog Rebrovs: »Ebensoviel Glück wie Unglück: mehr war nicht erforderlich.« Diese zutiefst humane Einstellung, die dem utilitaristischen Streben einer dem Materialismus verfallenen, von der Technologie dominierten Zeit so gar nicht entspricht, deckt sich mit den Anschauungen Dostoevskijs, von dem auch ein weiterer Satz aus demselben inneren Monolog Rebrovs stammen könnte: »Nicht cogito ergo sum, sondern ich liebe ergo sum, das war alles.« (S. 109) Diese Worte — neben »liebe« wäre noch das Wort »leide« zu stellen, denn auch hier geht Trifonov mit Dostoevskij konform: Liebe bedeutet stets auch Leid — erinnern an die Gegenüberstellung, die im äußeren Rahmen der Novelle angedeutet und in dem Ljaljas Vaters zugeordneten Segment des Textes ausgeführt wird: Die Gegenüberstellung der Datsche, des liebevoll gepflegten Gartens und des im Frühling duftenden Flieders mit der Betonlandschaft moderner vorstädtischer Massenquartiere, die letztlich Datsche und Garten vernichten. Auch hier wird der Leser einen tieferen Sinn erblicken.

Damit sind wir auf dem Weg einer Analyse der Strukturkomponenten der Novelle bis zu einer Interpretation auktorialer Sinn- und Wertvorstellungen gelangt, die Zeugnis für die humanistische Einstellung ablegen, die nicht nur Trifonovs Werk, sondern auch viele andere Texte der 60er und 70er Jahre charakterisiert, und weit über den frühen Tod Trifonovs hinaus die Leser ermutigen wird, sich dieselben Werte zueigen zu machen.

A n h a n g

Trifonovs Novelle läßt sich gemäß den Kriterien der Erzählperspektive nach unten angeführtem Schema gliedern. Die umrandeten Teile werden von einem quasiobjektiven Erzählstandpunkt aus berichtet, in den einzelnen Segmenten dazwischen wird streng die Personenperspektive eingehalten. Auf diese Weise entsteht ein doppelter Rahmen, der je zwei Erzählsegmente umfaßt, in denen die Sicht Ljaljas der Rebrovs gegenübergestellt wird.

POVZETEK

Zgodnja smrt sovjetskega avtorja Jurija Trifonova marca letos je povod za pričujočo analizo novele *Dolgo slovo* iz cikla *Moskovske novele*. Iz formalnih postopkov, ki jih uporablja Trifonov in ki v marsičem spominjajo na literaturo zgodnjih dvajsetih let tega stoletja, želi izvesti interpretacijo avktorialnih pomenskih in vrednostnih predstav, vtisnjenih iz najgloblje humanistične naravna-

nosti našega avtorja. Analiza začenja s formalno členitvijo besedila, ki je določena z menjavajočo se pripovedno perspektivo. Izkaže se, da spretno uporabljane osebne perspektive sili bralca, da v želji, konkretizirati njegove nakazane pomenske odvisnosti, prebere besedilo do konca. V protistavljanju individualnega in masovnega, posameznikove zavesti odgovornosti in prisilnega družbenega prilagajanja, stalno sklicujoč se na zgodovinske primere, najde Trifonov v *vesti posameznika* merilo za vsakršno ravnanje. Vest, »gigantska sila ... ki v različnih časih enkrat narašča, enkrat upada«, pripelje junaka vendarle do konca *dolgega slovesa*, s čimer je izvršen tudi prehod v novo družbeno epoho.

DIE VERLORENE UND WIEDERGEFUNDENE ZEIT IN JURIJ TRIFONOV'S ROMAN *DOM NA NABEREŽNOJ*

V svojem poskusu, da bi razumele sedanjost, se osebe v delih Trifonova vedno obračajo k preteklosti. V spominu priklicane preteklosti se konstituira pomen davno minulih dogodkov za podobo sedanjosti. Preteklost ni v tem smislu nikoli pretekla, ampak je vedno prisotna. Iskanje in znova najdenje izgubljenega časa postaja pri Trifonovu svojevrstna naloga človekovega življenja. Sedanost je mogoče spoznati in razumeti samo preko spominske predelave in nadoknaditve preteklega. Interes Trifonova za preteklo nastaja iz prizadetosti nad sedanostjo, nad iznakaženim likom sodobnega človeka. Spomin dobiva pri Trifonovu stopnjo hermenevtične kategorije za interpretacijo sedanosti na ozadju preteklosti.

In their attempt to understand the present, Trifonov's characters keep turning to the past. In the remembered past the relevance of remote events for the present state of affairs is constituted. In this sense the past is never past, but continually present. For Trifonov, the search for and recovery of things past become the proper task of human life. Only by mastering the past regained in one's memory, can one recognize and understand the present. Trifonov's interest in the past results from a disappointment with the present, with the physiognomy of present man, disfigured by time. Thus, for Trifonov memory achieves the status of a hermeneutic category for interpreting the present out of the past.

Die Erinnerung ist das einzige Paradies,
aus dem wir nicht vertrieben werden
können.

Jean Paul

Die Erinnerung, sagt Jean Paul, ist das
einzige Paradies, aus dem wir nicht
vertrieben werden können. Manchmal
mag das zutreffen. Öfter aber ist die Er-
innerung die einzige Hölle, in die wir
schuldlos verdammt werden.

Arthur Schnitzler

»Das heutige Leben — das ist auch die Bürde der vergangenen Jahre. Um das Heute zu verstehen, muß man das Gestern und Vorgehern begreifen. Nichts vom Durchlebten verschwindet spurlos.«¹ So charakterisiert Jurij Trifonov in einem Brief an Martin Walser sein

¹ Martin Walser / Jurij Trifonov, Wir sind nicht die Ärzte, wir sind der Schmerz. Ein Briefwechsel. in: Sowjetliteratur heute. Hrsg. Gisela Lindemann, München 1979, S. 186.

Verstehen und Deuten der Gegenwart, des gegenwärtigen Lebens und der konkreten historischen Situation, die das Antlitz des Zeitgenossen prägt. Für das Verständnis der Werke Trifonovs ist dieses Verwobensein von Vergangem und Gegenwärtigem von zentraler Bedeutung. Trifonov will in seinen Werken immer auch die Diagnose der Gegenwart stellen, will die Zeichen der Zeit deuten, will das Antlitz des Zeitgenossen erkennen, und Erkennen heißt nicht, sich mit den vorliegenden und vorgefundenen Dingen zufriedengeben, sondern heißt, hinter ihnen nach den sie bedingenden und verursachenden Fakten und Zusammenhängen zu suchen. Das Verstehen der Gegenwart setzt also das Verstehen der Geschichte voraus, aber auch die Geschichte wird nur in ihrer Bedeutung für die Gegenwart sinnvoll erfaßt. Im rückwärtsgewandten Blick der Erinnerung wird die Gegenwart als Geschichte und die Geschichte als Gegenwart erfahren. Die Erinnerung wird für Trifonovs Gestalten zum Weg der Erkenntnis, der sich sogar im mystisch-mythisch Vagen verlieren kann, wie dies in der Novelle *Drugaja žizn'* andeutungsweise geschieht. Da Trifonovs Werke auf das Erkennen der Gegenwart gerichtet sind, das Erkennen aber immer das Zurückgehen in die Vergangenheit erfordert, wird das Aufsuchen und Wiederfinden der verlorenen Zeit zur eigentlichen Aufgabe des menschlichen Lebens. Die Vergangenheit ist in dieser Bedeutung für die Gegenwart nicht vergangen, sondern überall gegenwärtig, ja sie bestimmt geradezu die Gegenwart und wird dadurch zu etwas, das noch getan werden muß, also zu etwas Zukünftigem. Dieses scheinbare Paradoxon einer zukünftig gewordenen Vergangenheit findet sich besonders eindringlich in Rainer Maria Rilkes Roman *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* gestaltet. Dort heißt es von Brigges Erinnerungen: »Er dachte vor allem an seine Kindheit, sie kam ihm, je ruhiger er sich besann, desto ungetaner vor; alle ihre Erinnerungen hatten das Vage von Ahnungen an sich, und daß sie als vergangen galten, machten sie nahezu zukünftig.«²

Trifonovs Gestalten wenden sich immer dann der Vergangenheit zu oder sehen sich unversehens mit ihr konfrontiert, wenn sie in ihren zwischenmenschlichen Beziehungen (Freundschaft, Ehe, Familie usw.) scheitern oder sich in schier hilfloser Weise den zeittypischen Erscheinungsformen von Bürokratismus, Protektionismus, Korruption, von Klein- und Spießbürgertum ausgeliefert sehen. In der Vergangenheit, in veräußerten, unterlassenen und verdrängten Erlebnissen jener Zeit, die ir-

² R. M. Rilke, *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*, Frankfurt am Main 1979, S. 235.

gendwann verloren gegangen ist, suchen sie nach Erklärungen für die Verfaßtheit der Gegenwart. Die Gegenwart ruft also die Vergangenheit auf den Plan und verlangt zum Verstehen und Deuten ihrer Verfaßtheit nach der Aufarbeitung vergangener Erlebnisse, zumal sich das, was aufgrund der Bedeutung für den Menschen Erlebnis genannt werden kann, ausschließlich in der Distanz der Erinnerung und im Prozeß des Sicherinnerns konstituiert.³

Wie sieht nun die Gegenwart aus, deretwegen die Vergangenheit beschworen wird? In der Novelle *Obmen* (1969) versucht Dmitriev durch erinnerndes Aufarbeiten der freudlosen Zeit seiner Ehe eine Antwort zu finden auf die Frage, warum seine Frau jetzt plötzlich einwilligt, mit seiner inzwischen schwerkranken Mutter zusammenzuziehen, obwohl das Verhältnis der beiden Frauen zueinander auf Feindseligkeit beschränkt ist. Hinter diesem Gesinnungswandel steht jedoch nicht Mitgefühl mit Kranken und Leidenden, sondern die kalte Berechnung, nach dem in absehbarer Zeit zu erwartenden Tod der Mutter die gesamte Wohnung in Besitz nehmen zu können. Das Scheitern der Ehe, das allgemeine Versagen im zwischenmenschlichen Bereich, das unverhohlene Streben nach vordergründig-materiellen Gütern, das selbst das Verhältnis zum Tod mitbestimmt, sind jedoch keine Einzelercheinungen, sondern gehören zum Zustand der gegenwärtigen Gesellschaft. Dieser als allgemeingültig erkannte 'Weltzustand' ermöglicht es Dmitriev, sein Schicksal als kollektives Verhängnis passiv anzunehmen: »Dmitriev quälte sich, wunderte sich, zerbrach sich den Kopf, gewöhnte sich aber daran. Gewöhnte sich deshalb, weil er sah, daß sich alle und jeder daran gewöhnt hatten.«⁴

Der Held der Novelle *Predvaritel'nye itogi* (1970), der Übersetzer Gennadij Sergeevič, ist nach seinen eigenen Worten ein Durchschnittsintellektueller der späten sechziger Jahre, ein Literaturproletarier, einer der Erfolglosen, die es verstanden haben sich zu etablieren (vgl. S. 92). Die enttäuschende Bilanz seines Lebens, die er nach dem Scheitern seiner Ehe zieht, ist die Bilanz jener Generation, die das materielle Wohlergehen zur Maxime ihres Handelns gemacht hat. Auch in der Bewunderung seiner Ehefrau für ihre Freundin zeigt sich Zeittypisches: »Eine erstaunliche Frau! Sie versteht zu leben! Ideales Verhältnis zu ihrem

³ Vgl. H.-G. Gadamer: Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen 1975, S. 63.

⁴ Ju. Trifonov, *Povesti (Obmen, Predvaritel'nye itogi, Dolgoe proščanie, Drugaja žizn', Dom na naberežnoj)*, Moskva 1978, S. 8. Im folgenden verweisen die in runden Klammern stehenden Seitenangaben auf diese Ausgabe.

Mann, ideales Verhältnis zur Schwiegermutter, ideale Verhältnisse am Arbeitsplatz! Dabei setzt sie ihrem Mann bedenkenlos Hörner auf, verachtet die Schwiegermutter abgrundtief und richtet es bei der Arbeit so ein, daß sie absolut nichts macht — mal nimmt sie ihre Arbeit mit nach Hause, mal hat sie freie Tage, mal geht sie auf Dienstreise« (68). In seinem Beruf als Übersetzer muß sich Gennadij Sergeevič mit einer neuen Generation von Übersetzern messen, mit forschenden, draufgängerischen Burschen, die keine auf die Gegenwart drückende, »keine mit unerfüllten Hoffnungen getrübe Vergangenheit« haben (101). Gennadij Sergeevič muß hier die Erfahrung machen, daß der Mensch aufgrund seiner Vergangenheit nicht verfügbar ist für die Gegenwart, und deshalb beneidet er die vergangenheitslose neue Generation. In seiner Erinnerung, in Rückblicken und Reflexionen kommt er zur Einsicht, »daß intellektueller Stand und ideologisches Rüstzeug dem Menschen nichts nützen, wenn das Eigentliche, nämlich die Bewährung im zwischenmenschlichen Bereich, auf dem Spiel steht«. ⁵

Die Erinnerungen Ljaljas und ihres Lebensgefährten Rebrov in der Novelle *Dolgoe proščanie* (1971) kreisen um ihre gescheiterte Beziehung. Auch hier hat die Erinnerung eine Erkenntnisfunktion und bietet gleichzeitig für die Zeit des Sicherinnerns ein willkommenes Asyl vor der unerfreulichen Gegenwart. So heißt es am Ende des Romans von Rebrovs zunehmender Neigung, sich Erinnerungen hinzugeben: »Er dachte oft über sein Leben nach, beurteilte es auf jede Art — das war überall seine Lieblingsbeschäftigung, besonders auf Reisen — und ihm schien, daß jene Zeiten, als er in Not lebte, sich in Sehnsucht verzehrte, neidete, haßte, litt und beinahe betteln gehen mußte, die besten Jahre seines Lebens gewesen waren« (221).

In der Novelle *Drugaja žizn'* (1975) fordert die durch die unmittelbare Vergangenheit bedingte Gegenwart jede Nacht ihr Recht, indem sie Ol'ga aus dem Schlaf reißt und zum Nachdenken zwingt: »Mitten in der Nacht erwachte sie (Ol'ga) wieder, so wie sie jetzt jede Nacht aufwachte, als hätte sie jemand gewohnheitsmäßig und böseartig angestoßen und gesagt: Denk nach, denk nach, versuch zu verstehen!« (225) Der lastende Bann der Vergangenheit zwingt sie immer wieder, an ihre unglückliche

⁵ Wolfgang Kasack, Russische Gegenwartsliteratur in Übersetzungen des Jahres 1977, in: Osteuropa 28 (1978) 12, S. 1048; zur allgemeinen Problematik zwischen Mann und Frau in der sowjetischen Literatur der Gegenwart vgl. Xenia Gasiorowska: Ungeschminkte Wirklichkeit. Zum Verhältnis zwischen Mann und Frau im jüngeren sowjetischen Roman, in: Osteuropa 28 (1978) 1, S. 56—66, und dieselbe: Happiness in Recent Soviet Fiction, in: Russian Literature Triquarterly 9 (1974), S. 475—485.

Ehe zu denken, an ihren verstorbenen Mann Sergej, der Geschichtsstudien trieb, nach seinen Worten die Gräber der Vergangenheit freischaufelte, nach Fäden suchte, die Vergangenes mit noch ferner Vergangenheit und mit dem Zukünftigen verbinden, und der schließlich dem Spiritismus verfällt. Während Ol'ga die Unvergänglichkeit des Vergangenen als Glück und Unglück erfährt, gerät ihr Mann ganz in den Bann der Vergangenheit, die schließlich seinen Bezug zur Wirklichkeit der Gegenwart zerstört.

Der Roman *Neterpenie* (1973) dokumentiert schon als historischer Roman sein Interesse an der Vergangenheit und damit an der Gegenwart. Bezeichnenderweise tauchen historische Romane gehäuft dann auf, wenn die Gegenwart bedroht oder unverständlich und dadurch der Blick in die Zukunft verstellt erscheint. Dies gilt auch für Trifonovs letzten und bedeutendsten Roman, *Starik* (1978), in dem ein alter Mann aus einer bürokratischen, verspießerten, korrupten und ausschließlich auf ihren Vorteil bedachten Gegenwart sich der revolutionären heroischen Vergangenheit zuwendet. Das ihn umgebende »Gesindel« zeigt keinerlei Interesse an der Geschichte. Der Alte hat es sich jedoch zur Aufgabe gemacht, die offiziellen Fakten über historische Ereignisse mit denen der persönlich-subjektiven Erinnerung zur Deckung zu bringen. Dabei gerät der Greis wieder in den Sog der Vergangenheit, so daß er gleichsam zwischen zwei Welten lebt: »Meine Tage verschwimmen immer mehr mit den Erinnerungen. Und das Leben verwandelt sich in etwas Merkwürdiges: Es gibt ein tatsächliches Leben und ein anderes, ein gespenstisch-illusionäres, ein Produkt des Gedächtnisses, und beide existieren nebeneinander. Wie ein doppeltes Bild in einem defekten Fernsehgerät. Und ich überlege: Was ist das Gedächtnis? Eine Wohltat oder eine Qual? Wozu ist es uns gegeben?«⁶ In der Erinnerung werden Ereignisse aus dem vorrevolutionären Petersburg, aus den Tagen der Oktoberrevolution und vor allem aus dem Bürgerkrieg noch einmal lebendig. Das Erinnern bietet die Möglichkeit, sich von den gegebenen Tatsachen zu lösen, es stellt eine Art und Weise der Vermittlung dar, die ein freies und kritisches Verhältnis gegenüber dem allesvernichtenden Lavastrom der Geschichte gewährleistet. Das erinnernde Aufarbeiten der revolutionären Vergangenheit wird zum Organon der Erkenntnis und der richtigen Einschätzung von entscheidenden Zusammenhängen, von Zusammenhängen, die nur aus der Distanz der Erinnerung eine deutlicher umrissene Gestalt annehmen, denn »wenn du in der Lava schwimmst, spürst

⁶ Ju. Trifonov, *Starik*, Moskva 1979, S. 15.

du die Hitze nicht. Wie soll man denn die Zeit erkennen, wenn man in ihr lebt?« (ebd., 81) Gerade in diesem Roman wird das Vergangene als ein unmittelbar Gegenwärtiges thematisiert. Die Vergangenheit wird zu etwas Zukünftigem, das noch bewältigt werden muß. Revolution und Bürgerkrieg gehören zu jenen Lebenserfahrungen, die der Mensch überhaupt nicht im unmittelbaren Erleben bewältigen kann, die also der rückblickend wiederaufnehmenden Bearbeitung bedürfen, sollen sie möglichst objektiv erfaßt und in ihrer Bedeutung für die Zukunft erkannt werden. Das revolutionäre Pathos muß hier dem Wahrheitsanspruch subjektiver Erinnerungen weichen. In diesem quasi-historischen Roman *Starik* wird aus der Distanz einer um Wahrheit bemühten Erinnerung die revolutionäre Vergangenheit von der Gegenwart her um ihren offiziellen Glorienschein gebracht.

Der 1976 in der Zeitschrift 'Družba narodov' erschienene Kurzroman *Dom na naberežnoj* gehört zu den populärsten und meistdiskutierten Romanen der Sowjetliteratur des Jahres 1976 und verdient im Rahmen einer Untersuchung, die den Stellenwert und die Bedeutung der verlorenen und wiedergewonnenen Zeit bei Trifonov aufzeigen will, besondere Aufmerksamkeit.⁷

In einem kurzen Vorspann zur eigentlichen Romanhandlung schreibt der Autor, daß von den kleinen Jungen jener vergangenen Zeit keiner mehr auf der Welt ist. Die einen sind im Krieg geblieben, andere an Krankheiten gestorben, wieder andere einfach spurlos verschwunden, und jene, die noch leben, »sind völlig andere Menschen geworden« (373), die,

⁷ Über die ungemaine Popularität dieses Romans berichtet Klaus Mehnert in seinem Artikel »Moskau 1976 (I). Beobachtungen und Gespräche«, in: Osteuropa 26 (1976) 10, S. 873—889, besonders eindrucksvoll: »Bei Reisen ins Ausland frage ich meine Bekannten, deren Urteil mich interessiert: Welche neuen Prosawerke und Dramen werden bei euch gegenwärtig diskutiert. So auch diesmal wieder in Moskau ... Was die Prosa betrifft, so habe ich noch nie eine so eindeutige Antwort bekommen wie in diesem Jahr. Ohne Ausnahme nannten die Befragten — nicht nur Literaten — Jurij Trifonows Roman 'Dom na naberežnoj' an erster Stelle. Das 'Haus am Ufer' ist das jedem Moskau-Besucher seit Jahrzehnten bekannte graue Hochhaus an der Moskwa, schräg gegenüber dem Kreml, oberhalb der Steinernen Brücke, Apartmenthaus für die jeweilige politische Prominenz (ich habe in ihm Anfang der dreißiger Jahre Karl Radek in seiner Wohnung besucht, Stalins Tochter Swetlana lebte dort bis zu ihrer Ausreise).«

Mehnert bekam den Roman in Moskau nicht zu Gesicht, weil seine Bekannten das Januarheft der Zeitschrift 'Družba narodov', »soweit sie es besaßen, längst verlihen hatten, und in Lesesaal-Exemplaren die entsprechenden Seiten herausgerissen waren. Einer, der in die Redaktion ging, um für mich ein Exemplar zu besorgen, wurde ausgelacht: Bis auf das Archivexemplar sei die Nummer seit Februar vergriffen. Erst in Deutschland konnte ich mir den russischen Text aus einer Bibliothek beschaffen«, S. 884.

begegneten sie sich selbst, sich nicht wiedererkennen würden. Wenn es hier also heißt, daß die ältere Generation heute ihr eigenes Jugendentlitz nicht wiedererkennen würde, so legt dies die Annahme nahe, daß diese Generation auf besonders einschneidende Weise dem Zugriff einer unerbittlichen und den Menschen entstellenden Zeit ausgesetzt gewesen sein muß. Obwohl das vordergründige Geschehen fast ausschließlich auf den persönlich-privaten Bereich einer Handvoll Moskauer Bürger beschränkt ist, so ist die erzählte Zeit dennoch jene Epoche, die als Stalin-Ära traurige Berühmtheit erlangt hat, mithin jene ereignisreiche Epoche, die vom öffentlichen Bewußtsein nur allzu gern verdrängt und vergessen wird.

Die Romanhandlung beginnt im August 1972. Der Held des Geschehens, der arrivierte und erfolgreiche Literaturwissenschaftler Vadim Glebov, gerät auf der Suche nach einem bestimmten Tisch in einen Moskauer Vorort und trifft dort in einem Hinterhof einen völlig heruntergekommenen, vor Hitze und Wodkakater halbtoten Möbelschlepper, in dem er seinen Freund aus früheren Zeiten, Lev Šulepnikov, erkennt. Mit diesem Freund »steht plötzlich das ganze Leben« (374) wieder vor Glebov. In diesem Hinterhof sitzt also nicht irgendein Mensch namens Šulepnikov, sondern hier findet Glebov das entstellte Antlitz seiner eigenen Jugend wieder.

Als Glebov jedoch, nachdem er seinen Freund aus früheren Tagen erkannt hat, auf ihn zugeht und ihn anspricht, passiert etwas Merkwürdiges: der Angesprochene erkennt Glebov nicht. Glebov fragt verärgert und grob: »Erkennst du mich denn wirklich nicht, Levka!« Šulepnikov spuckte den Zigarettenstummel aus, erhob sich, ohne Glebov anzublicken, und schlurfte in die Tiefe des Hofes... Glebov schlich, peinlich berührt, auf die Straße. Nicht das Äußere von Levka Šulepnikov und die Erbärmlichkeit seines jetzigen Zustandes hatten ihn verblüfft, sondern der Umstand, daß Levka ihn nicht hatte erkennen wollen« (375). Am Abend desselben Tages ruft Šulepnikov bei Glebov an und erklärt ihm sein Verhalten: »Du warst mir furchtbar widerlich. Nein, nein, du hast richtig gehört: furchtbar widerlich« (378).

Bevor jetzt die Vergangenheit überwiegend in Glebovs Erinnerung wiederersteht, wird sein gegenwärtiges Leben kurz umrissen, das in seiner erbärmlichen Alltäglichkeit gleichsam mit dem Aussehen des heruntergekommenen Šulepnikov korrespondiert. Glebov ist umgeben von Leuten, die ihn nicht lieben und die er nicht liebt. Die dummen und

⁸ Vgl. K. Mehnert, Moskau 1976, a.a.O., S. 887.

zusammenhanglosen Reden seiner Schwiegereltern läßt er genauso gleichgültig und unbeteiligt über sich ergehen wie die Mitteilung, daß seine Tochter bald heiraten werde, zumal nicht in Erfahrung zu bringen ist, wovon der zukünftige Schwiegersohn seine Familie ernähren will, nicht einmal, was er gegenwärtig treibt. Glebov hält ihn für einen Taugenichts und Strolch, seine eigene Tochter für eine blöde Gans. Wie zahlreiche andere Gestalten Trifonovs, so begegnet auch Glebov diesem freudlosen Alltag mit verachtender Resignation und dem tröstenden Wissen, daß daran nichts Außergewöhnliches ist. Wie die Helden der antiken Tragödie fügt er sich seinem Schicksal, wissend, daß sein Verhängnis auch das seiner Mitbürger ist, also unveränderlicher Bestandteil der gegenwärtigen Gesellschaft ist. Zur Hochzeitsankündigung seiner Tochter fällt ihm nur ein: »Soll doch alles seinen Lauf nehmen. Wie immer. In einem Jahr sind sie wieder geschieden, von mir aus« (377).

Glebovs Äußeres, das Erscheinungsbild des erfolgreichen, gutsituierten, auf persönliches Wohlergehen bedachten Bürgers, wird in unmittelbaren Zusammenhang mit einem ungelebten Leben gebracht: »Vor fast einem Vierteljahrhundert, als Vadim Aleksandrovič Glebov weder Halbglatze noch Leibesfülle besaß, noch einen Busen, wie Frauen, noch dicke Schenkel, noch einen großen Bauch, noch abfallende Schultern...; als er oben und unten im Mund noch keine Brücke hatte, ... als er gequält von Schlaflosigkeit und kläglicher jugendhafter Ohnmacht von all jenem erst träumte, das er später erreichte, ohne Freude erreichte, weil es so viele Kräfte und jenes Unersetzliche geraubt hatte, das Leben genannt wird« (379). Diese Kennzeichnung des Äußeren in Verbindung mit dem ungelebten Leben legt den Umkehrschluß nahe, daß gelebtes Leben in jener Zeit notwendigerweise zu einem anderen Äußeren, nämlich dem Erscheinungsbild Šulepnikovs hätte führen müssen. Durch den im Roman entfalteten Charakter Glebovs wird die Zeit immer auf diese Weise indirekt kritisiert. Es werden nicht die geistigen und sozialen Bedingungen aufgezeigt, die einen Glebov zur Herrschaft verholfen haben, vielmehr wird dem Erscheinungsbild Glebovs, in dem das moralische und geschichtliche Handeln eines bestimmten Typs Gestalt angenommen hat, dem Erscheinungsbild Šulepnikovs gegenübergestellt.

Bevor sich Glebov mit der längst vergangenen Zeit seiner Jugend und Kindheit in der Erinnerung konfrontiert sieht, heißt es: »Wenn Glebov ehrlich war, haßte er jene Zeit, denn sie war seine Kindheit« (375). Wenn normalerweise die Kindheit und Jugend für den erwachsenen Menschen Trost und unerschöpflichen Reichtum darstellen, so gibt es

für Glebov keine glücklichen Kindheitserinnerungen, weil seine Kindheit und Jugend überschattet sind von jenem grauen Haus an der Moskwa, das gegenüber dem Kreml liegt und dessen Wohnungen für prominente und verdiente Staatsbürger reserviert sind. Als Kind einer Moskauer Durchschnittsfamilie, die mit anderen Familien auf engstem Raum wohnen mußte, bestaunte, bewunderte und beneidete Glebov von frühester Jugend an die Bewohner des Hauses am Ufer, zu denen auch Lev Šulepnikov und seine Eltern zählten. Warum Levs Eltern zu den Privilegierten oder Verdienten zählten, wird nicht weiter ausgeführt. Šulepnikov wurde jedoch nicht nur vom Staat, sondern auch vom Leben bevorzugt behandelt: Er stand immer im Mittelpunkt des Interesses der Mitschüler und verstand es stets, die Aufmerksamkeit auf sich zu ziehen, einmal durch eine ungewöhnliche lederne Hose, dann wieder durch eine Schreckschußpistole. Glebov hingegen besaß keine Eigenschaften oder Dinge, mit denen die Aufmerksamkeit auf ihn hätte gelenkt werden können. Seine Macht bestand einzig darin, Mitschüler seiner Wahl mitzunehmen zu kostenlosen Veranstaltungen in jenes Kino, in dem seine Mutter als Kassiererin arbeitete. Doch selbst diese Machtstellung wurde von Šulepnikov untergraben, als er in der feudalen Wohnung seiner Eltern Filme vorzuführen begann.

Die Zeit nach Beendigung der Schule und der Zweite Weltkrieg werden kaum erwähnt. Im Herbst 1947 treffen sich Glebov und Šulepnikov auf der Universität wieder. Šulepnikov führt noch immer das Leben eines Privilegierten und zieht diesmal durch seinen Erfolg bei Frauen und durch eine auffällige amerikanische Lederjacke die Aufmerksamkeit und den Neid des farblosen Glebov auf sich. Das Haus an der Moskwa greift wiederum in das Leben Glebovs ein. Er studiert Literaturwissenschaft bei einem Professor namens Gančuk, der in diesem Haus wohnt und dessen Tochter Sonja seine hingebungsvolle Geliebte wird. Dieser in gesicherten Bahnen verlaufende wissenschaftliche Werdegang Glebovs wird durch einen öffentlichen Prozeß gegen Gančuk gefährdet. In diesem pseudodemokratischen und gezielt inszenierten Prozeß soll Glebov gegen Gančuk aussagen, soll u. a. die Auskunft darüber geben, welche Philosophen-Büsten auf dem Schrank in Gančuks Wohnung stehen. Sich gegen diese Verleumdungskampagne zu stellen hätte für Glebov die Gefährdung seiner Karriere bedeutet. Aus dieser Zwangslage befreit ihn jedoch der plötzlich Tod seiner Großmutter, der sein Fernbleiben von der Verhandlung ermöglicht. Während andere offen und mutig für Gančuk eintreten, hält sich Glebov um seiner Karriere willen zurück. Er nimmt in

Kauf, daß dadurch sein Verhältnis zu Gančuk und Sonja getrübt wird, zumal diese beiden für sein persönliches und berufliches Fortkommen nicht mehr dienlich sein können. Der letzte Teil der Romanhandlung spielt im Jahr 1974. Der Literaturwissenschaftler Glebov ist auf dem Weg zu einem Kongreß nach Paris. Von einem anonymen Erzähler erfährt der Leser, daß Sonja inzwischen gestorben ist und Gančuk rehabilitiert wurde. Glebovs beruflicher Aufstieg setzt sich unaufhaltsam fort. Parallel zu Glebovs Aufstieg vollzieht sich der Niedergang Šulepnikovs, der schließlich als Wächter jenes Friedhofs endet, auf dem Sonja begraben liegt.

Aufstieg und Niedergang sind hier jedoch nicht Wechselfälle eines launischen Schicksals, sondern sind bezogen auf den konkreten gesellschaftlichen und politischen Hintergrund, der die Bedingung der Möglichkeit von solchen Lebenswegen darstellt. Trifonovs Hinwendung zum Privaten und Unpolitischen, seine vordergründige 'apolitičnost' können und wollen sein Interesse an der geschilderten Zeit nicht verbergen. Wenn die sowjetische Kritik Trifonov vorwirft, daß seine negativen, zumindest nicht positiven, Charaktere unangemessen die gegenwärtige sowjetische Wirklichkeit erfassen,⁹ so ist dies für die in *Dom na naberežnoj* vorgenommene Wertung einer bestimmten vergangenen Epoche unerheblich, zumal gerade die durch Glebov und Šulepnikov verkörperte Mittelmäßigkeit Zeittypisches auf breitester Ebene erfaßt.

Rückblickend werden jene Charaktereigenschaften Glebovs aufgezeigt, die für seinen Aufstieg und seine gegenwärtige Stellung geradezu konstitutive Bedeutung habe. Glebov vereinigt jene Charakterzüge, die den ewigen Opportunisten mit der sicheren Witterung für sich bietende Möglichkeiten und sich anbahnende Gefährdungen seiner Karriere kennzeichnen. Glebov trifft keine Entscheidungen, sagt weder ja noch nein. Er setzt sich für niemanden ein, verrät andere, wenn es ihm zum Vorteil

⁹ So schreibt V. A. Apuchtina in ihrer Abhandlung »Sovremennaja sovetskaja proza (60-e — načalo 70-ch godov)«, Moskva 1977, S. 136: »Der Wert des Inhalts der Novellen liegt in der Aktualität der Probleme, im kritischen Pathos, in der verallgemeinernden Tendenz; die Schwäche der Novellen in ihrem Mangel an Darstellung der positiven Seiten des Lebens, in der Abwesenheit jener Charaktere, die den Kleinbürgern und Spießbürgern gegenüberstehen.« Zu Trifonov sei ferner verwiesen auf V. Percovskij, *Ispytanie bytom. Polemičeskie zametki*, in: *Novyj mir* 11 (1974), S. 236—251; A. Turkov, *Byt, čelovek, istorija*, Vorwort zu Ju. Trifonov, *Izbrannye proizvedenie*, t. 1, *Rasskazy, Neterpenie*, Moskva 1978, S. 5—19; I. Zukov, *I nachodja istinu v poiske...*, in: *Voprosy literatury* 3 (1976), S. 58—75; A. Bočarov, *Energija trifonovskoj prozy*, Nachwort zu Ju. Trifonov: *Povesti*, a.a.O., S. 507—523; R. Neuhäuser, *Wertung und Erzählperspektive in der zeitgenössischen sowjetischen Erzählung (Bytovaja proza)*, in: *Slavistična revija* 27 (1979) 3—4, S. 417—429.

gereicht. Beleidigende Anschuldigungen nimmt er gelassen hin. Seine Stärke liegt darin, keinen Charakter zu besitzen, und daher paßt er in jedermanns Freundschaft. Er ist unfähig zu lieben, zu trauern und Mitleid zu empfinden. Er besitzt die zeittypische ausgeprägte Leidenschaft für Dinge, Komfort und Besitz. Seine Mitschüler nennen ihn Baton, die Semmel, womit auch seine charakterliche Farblosigkeit getroffen wird. Der Autor schildert Glebov folgendermaßen: »Er war absolut ein N i e m a n d, dieser Vadim Semmel. Aber das ist, wie ich später begriff, eine seltene Gabe: ein N i e m a n d zu sein« (443). In Glebov hat der Mechanismus opportunistischer Selbsterhaltung die Prinzipienlosigkeit zum Prinzip erhoben und damit einer steilen Karriere das Rüstzeug bereitgestellt. Glebov ist jedoch nicht hassenswert, nicht einmal verachtenswert gezeichnet, sondern eher bemitleidenswert. Der Mechanismus notwendiger und verständlicher Selbsterhaltung mußte in jener Zeit solche Charaktereigenschaften zutage fördern, wollte der Mensch, ohne Schaden zu nehmen, in Ruhe leben und beruflich weiterkommen. Nach seinem Versagen im Prozeß gegen Gančuk wird die Angst zur ständigen Begleiterin Glebovs. Die Angst ist hier nicht Ausdruck existentialistischer Preisgegebenheit des Menschen an eine unheimliche und gefährliche, weil sinnentleerte Welt; die Angst ist hier vielmehr Ausdruck der Erfahrung der Möglichkeit von willkürlich inszenierten Gefährdungen des Menschen durch seine Mitmenschen, Angst vor der Preisgegebenheit des Menschen an seinesgleichen.

Aber auch Šulepnikov stellt keinen positiven Helden dar, obwohl sein Mut und Einfallsreichtum, seine Vitalität und Forscherheit und sein Gerechtigkeitssinn ihn sympathischer als Glebov erscheinen lassen. Er besitzt jene Eigenschaften und Fähigkeiten, die Glebov fehlen. Er verrät nicht, steht zu seinem Wort, läßt sich nicht unterkriegen und gerade deshalb ist er dazu verurteilt, zugrunde zu gehen. In Zeiten, in denen Charakterlosigkeit und Prinzipienlosigkeit das Vorwärtstommen und den Erfolg garantieren, muß der Typ des Šulepnikov zum Außenseiter und Sonderling werden, da er nicht nach den gängigen und anerkannten Vorstellungen der ihn umgebenden Gesellschaft lebt. Er bleibt so selbst als heruntergekommener Möbelschlepper und mürrischer Friedhofswächter noch seinem Schulkameraden Glebov überlegen.

Der Autor wertet den charakterlichen Werdegang Glebovs besonders dadurch, daß er dessen Versagen mit dem Verbrechen Raskol'nikovs vergleicht. Schon der Romaneingang orientiert sich in auffälliger Weise an Dostoevskijs *Prestuplenie i nakazanie*: »An einem unerträglich heißen

Augusttag des Jahres 1972... fuhr Glebov in ein Möbelgeschäft in einem weit draußen gelegenen Neubauviertel, neben dem Koptevskij-Markt, und dort passierte ihm eine merkwürdige Geschichte« (373). Zum Vergleich der Romaneingang von *Prestuplenie i nakazanie*: »Anfang Juli, an einem außergewöhnlich heißen Tag, verließ ein junger Mann gegen Abend seine Dachstube... trat auf die Straße hinaus und ging langsam, wie unentschlossen, in die Richtung Kukuškin-Brücke.«¹⁰ In einem Gespräch mit Glebov weist Gančuk angesichts der allgemeinen Charakter- und Gesinnungslosigkeit und des unverhohlenen egoistischen Denkens und Handelns ganz gezielt auf Dostoevskij hin: »Das, was Dostoevskij quälte, daß *Alles erlaubt ist*, wenn es nichts außer einem dunklen Zimmer mit Spinnen gibt, existiert bis heute in armseliger, alltäglicher Gestalt. Alle Probleme haben sich heute ins Erbärmliche verwandelt, doch sie existieren bis heute. Die heutigen Raskol'nikovs töten keine Wucherinnen mit dem Beil, doch sie quälen sich vor derselben Grenzlinie: soll ich sie übertreten?« (500) Doch dann kommt Gančuk vom Allgemeinen zum Besonderen und wendet sich direkt an Glebov: »Sie zum Beispiel, Dima, warum kommen Sie hierher? Das ist völlig unverständlich vom Standpunkt der formalen Logik... Möglicherweise liegt hier eine metaphysische Erklärung vor. Erinnern Sie sich, wie es Raskol'nikov immer wieder zu diesem Haus hinzog...« (500) Welches Verbrechen hat nun Glebov in jenem Haus an der Moskwa begangen, das mit dem Raskol'nikovs verglichen werden könnte? In jenem Haus am Ufer lernte Glebov den Professor Gančuk und dessen Tochter Sonja kennen. Gančuk war sein väterlicher Freund und geistiger Mentor auf seinem wissenschaftlichen Werdegang. In Sonja, der allesverzeihenden und allesverstehenden Geliebten, einer mehr als nur Dostoevskij nachempfundenen Gestalt, begegnet er der selbstlosen Liebe. In diesen beiden, für seine menschliche Entwicklung und charakterliche Reifung zentralen Beziehungen hat Glebov schmachvoll versagt. Er hat beide Menschen für seine Zwecke benutzt, um sie dann, nachdem sie ihre Schuldigkeit getan hatten, zu verstoßen. Doch Gančuk und Sonja liegt es fern, Glebov wegen seines Verhaltens an den Pranger zu stellen. Glebovs Verbrechen besteht darin, daß er durch den Verrat an Gančuk und an Sonja sich selbst auf dem Altar des Erfolgs- und Karrieredenkens geopfert hat. Nicht aufsehenerregende verbrecherische Taten im Namen großer Ideen, sondern der täglich praktizierte Egoismus und Opportunismus, die überall sich zei-

¹⁰ F. M. Dostoevskij, *Prestuplenie i nakazanie*, in: F. M. D.: *Polnoe sobranie sočinenij v tridecati tomach*, t. 6, Leningrad 1973, S. 5.

gende Gier nach materiellen Gütern und die damit einhergehende Unfähigkeit, sich im Zwischenmenschlichen zu bewähren, sind die ständig begangenen Verbrechen, die das Antlitz des gegenwärtigen Menschen entstellen.

Nach diesem Gespräch mit Gančuk bricht Glebov mit seiner Vergangenheit. Lapidar heißt es: »Er kam niemals wieder in dieses Haus (501)«. Hier endet auch Glebovs aufgezeichneter Erinnerungsstrom, der durch die Begegnung mit Šulepnikov ausgelöst wurde.

Die von Trifonov in diesem Roman vorgenommene Wertung unmittelbarer Vergangenheit und Gegenwart tritt besonders dann deutlich zutage, wenn man Glebov und Šulepnikov als gegensätzliche, jedoch sich ergänzende und damit aufeinander bezogene Komponenten eines Bewußtseins ansieht. Trifonov rückt ihre Zusammengehörigkeit in unmittelbare Nähe zum Motiv des Doppelgängers. So wird das Nahverhältnis der beiden Kontrahenten während ihrer Schulzeit besonders akzentuiert: »Aus unerklärlichen Gründen fühlte sich Levka zu Glebov hingezogen, er lud ihn zu sich nach Hause ein, schenkte ihm Bücher...« (393) Als später dann Šulepnikov zum Trinker und Gelegenheitsarbeiter geworden ist, erinnert er sich in Ausnahmesituationen immer wieder an Glebov: »Wenn ihn dann die Miliz irgendwo auf der Straße auffas, sagte er manchmal, sein Name sei Glebov, und gab Glebovs Adresse an« (496). Glebov verkörpert in seinem besonnenen Abwägen von Möglichkeiten und Chancen, von Vor- und Nachteilen das Prinzip natürlicher Selbsterhaltung; Šulepnikov dagegen Vitalität und aggressive Selbstbehauptung. Keines der beiden Prinzipien kann sich in dem dargestellten Zeitraum, der den Namen Stalin trägt, angemessen entfalten. Erfolg und Vorwärtskommen waren zu jener Zeit nur möglich, wenn der Komponente Glebov im Menschen der Vorrang eingeräumt wurde. Das Produkt des Handelns nach solchen Maximen ist der erfolgreiche Durchschnittsbürger, dessen positives und vorbildliches Erscheinungsbild jene Maske darstellt, hinter der sich das entstellte Antlitz des Menschen zu verbergen sucht. Die von Šulepnikov verkörperte Vitalität und aggressive Selbstbehauptung werden an den Rand gedrängt, an den Rand der Gemeinschaft und des Lebens. Šulepnikov wohnt nicht nur am Stadtrand, sondern erfüllt als Friedhofswächter auch noch die Rolle des Sonderlings, der sich außerhalb der Gesellschaft gestellt hat bzw. hinaus gedrängt wurde.

Der Mensch jener Zeit, so läßt sich jetzt sagen, hat durch die Favourisierung der Komponente Glebov irgendwann sein anderes Ich, die Komponente Šulepnikov, verdrängt oder zumindest aus dem Auge ver-

loren und findet jetzt im Konflikt mit der Gegenwart sein anderes Ich als ein von der Zeit äußerlich entstelltes Antlitz (Šulepnikov) wieder, das ihn jedoch auf sein eigenes widerliches Antlitz (Glebov) zurückverweist. In dem hier gestalteten Motiv des Doppelgängers wird nicht das traditionelle allegorische gute und böse Ich zur Geltung gebracht, sondern die verfehltete Vergangenheit verwirklicht sich in einem Doppelgänger, in dem der Mensch sein eigenes Antlitz wiedererkennt.

Wer es sich zur Aufgabe gemacht hat, die Gegenwart und den gegenwärtigen Menschen zu erkennen und zu verstehen, muß nach Trifonov den Menschen in seiner Geschichtlichkeit begreifen: »Wer kein Gefühl für Geschichte hat, im Zeitgenossen alles das zu erkennen, was ihm vorausgegangen ist, kann den Zeitgenossen nicht erkennen ... Es geht um die Kontinuität der Generationen.«¹¹ Mit dieser prinzipiellen Einstellung zur Vergangenheit wendet sich Trifonov gegen jegliche Traditionsverweigerung, sei es Geringschätzung, Verneinung oder Vernichtung der Tradition durch die Revolution, sei es die Ächtung des Vergangenen aus dem Kraftgefühl einer auf die paradiesische Zukunft gerichteten Ideologie. Trifonov beschwört auch nicht die fatalistische Lebenshaltung der Dekadenz, wo Geister und Gespenster der Vergangenheit die Gegenwart überschatten, noch sieht er, wie die Romantiker, in der Vergangenheit die wahre Heimat der Seele, wobei die Gegenwart gleichsam zum Parasiten der Vergangenheit wird.¹² Seine Suche nach der verlorenen Zeit kann auch nicht mit jener spezifisch impressionistisch-dekadenten Erlebnisweise des Vergangenen bei Marcel Proust (*A la recherche du temps perdu*, 1922) gleichgesetzt werden, wo ohne Bindung an die objektive geistige Welt ein rein ästhetischer Subjektivismus gestaltet wird, »für den die Zuständlichkeiten des eigenen Innern die einzige wahre Wirklichkeit darstellen und für den alles Geschehen im Verhältnis zur Außenwelt, mit menschlicher wie dinglicher Natur, alle Bezüge der Freundschaft, Liebe usw. auf ein verwickeltes Spiel der Impressionen zurückgeführt werden, das sich in dieser Innerlichkeit abspielt.«¹³ Trifonovs Interesse an der Vergangenheit ist keine Flucht aus der Gegenwart, sondern entspringt seiner Betroffenheit durch das Unverständliche, Unerklärliche

¹¹ Frankfurter Rundschau vom 19. April 1975.

¹² Vgl. K. T. Wais, Das Motiv des Vergangenen in der neueren Literatur, in: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 10 (1932) 10, S. 276.

¹³ O. F. Bollnow, Die 'verlorene' und 'wiedergefundene Zeit' bei Marcel Proust, in: O. F. B., Das Wesen der Stimmungen, Frankfurt am Main 1974, S. 200.

und Bedrückende eben dieser Gegenwart. Die Erinnerung gewinnt bei Trifonov den Rang einer hermeneutischen Kategorie zur Deutung der Gegenwart vor dem Hintergrund der Vergangenheit.

POVZETEK

Dom na naberežnoj Jurija Trifonova spada med najbolj popularne in najbolj diskutirane romane sovjetske književnosti leta 1976. V tem romanu prikazuje Trifonov dvoje tipičnih usod starejše generacije, ki je svojo mladost preživljala v dobi stalinizma.

Uspešni literarni zgodovinar Vadim Glebov se na dvorišču nepričakovano sreča s propadlim nosačem pohištva, v katerem prepozna svojega prijatelja iz minulih dni Leva Šulepnikova. S prijateljem stopi ponovno vse življenje pred Glebova, kateremu sta otroštvo in mladost potekala v senci tiste sive moskovske hiše, ki je bila rezervirana za zaslužne in ugledne sovjetske državljane in v kateri je živel Šulepnikov s svojimi starši. Na dvorišču Glebov torej ne naleti na katerega koli človeka z imenom Šulepnikov, pač pa odkrije iznakaženi lik svoje lastne mladosti. V spominu glavnega junaka in drugih oseb romana se zdaj zariše vzpon Glebova in propad Šulepnikova. Glebov združuje v sebi takšne karakterne poteze, ki označujejo večnega oportunisto z zanesljivim občutkom za možnosti, ki se mu ponujajo, in nevarnosti, ki se bližajo njegovi karieri. V Glebovu je končno mehanizem oportunistične samoohranitve, ki je bil pogojen z obdobjem stalinizma, dvignil breznačelnost v načelo ter zagotovil pripomočke za strmo kariero. Šulepnikov kaže nasprotne značajske poteze. Utelesena vitalnost in agresivno samopotrjevanje. Glebova in Šulepnikova lahko pojmujejo kot komponenti ene same zavesti. Njuna nerazdružnost kaže k motivu dvojnika. Prikazani časovni prostor, v katerem pokvarjenost značaja zagotavlja napredovanje in uspeh, mora tip, kakršnega predstavlja Šulepnikov, izriniti v posebnost in čudaštvo. Uspešni človek tistega časa je ob favoriziranju tipa Glebov zatrl ali vsaj izgubil iz oči svoj drugačni jaz, ki ga predstavlja tip Šulepnikova, in zdaj v konfliktu s sedanostjo odkriva svoj iznakaženi jaz. Zavožena preteklost se uresniči v dvojniku, v katerem človek prepoznava svoj lastni obraz. Iskanje in odkritje izgubljenega časa postaja za like Trifonova bistvena življenjska naloga, zlasti zaradi tega, ker je po pisateljevem mnenju tipične poteze časa in sedanostj mogoče razložiti in razumeti samo iz posedanjenosti preteklosti.

UDK 882.09-3 Erofeev: Moskva-Petuški
Aleksander Skaza
Filozofska fakulteta v Ljubljani

»PESNITEV« *MOSKVA-PETUŠKI* VENEDIKTA JEROFEJEVA
IN TRADICIJA GOGOLJA TER DOSTOJEVSKEGA

(zastavitev vprašanja)

Razprava opozarja na nekatere posebnosti kratkega romana *Moskva-Petuški* Venedikta Jerofejeva in skuša nakazati, kako je to delo vključeno v sodobno rusko sovjetsko literaturo. To izvede tako, da raziskuje soodnos, 'pesnitve' Jerofejeva z literarno tradicijo, ki sta jo ustvarila na področju pripovedništva N. V. Gogolj in F. M. Dostojevski s posebno obravnavo literarno-vrsinega pojma 'poëma' in realizacijo teoretičnih izhodišč.

The article, pointing out some peculiarities of Venedikt Erofeev's *Moskva-Petuški*, aims at discovering the mode in which this short novel is fitted into the modern Russian Soviet literature: the article investigates the interrelationship of Erofeev's "poem" and the literary tradition established in narrative prose by N. V. Gogol and F. M. Dostoevsky with their specific treatment of *poëma* as a literary genre and their realization of theoretical propositions.

0 Kratki roman *Moskva-Petuški* Venedikta Jerofejeva je delo, ki je kot mnoga druga ruska sovjetska literarna dela doživelo nenavadno usodo. Nastalo naj bi konec šestdesetih let (leta 1969) v Sovjetski zvezi, tam ni bilo objavljeno, prvič je bilo natisnjeno leta 1975 v izraelskem almanahu »Ami«, potem pa izdano v broširani obliki leta 1977 v Parizu. Na Zahodu (v francoskem in italijanskem prevodu že leta 1977) je bilo sprejeto predvsem kot politična in knjigotrška senzacija, kot pamflet, ki se ga lahko uporabi tudi za propagando. Literarno delo je bilo zopet degradirano na raven politične brošurice in potrošnega blaga, literarne posebnosti in kvalitete besedne umetnine so bile zapostavljene, publicistika je prezrla, da je kratki roman *Moskva-Petuški* nastal v kontekstu sodobne sovjetske literature (»oficijalne in neoficijalne«), ki se tudi po »odjugi«, torej po letu 1967, s svojimi najboljšimi dosežki navezuje na tradicijo klasične in moderne ruske in evropske literature. — Tema naše razprave je navezanost Venedikta Jerofejeva na tradicijo Gogolja in Dostojevskega, na tradicijo, ki je v kratkem romanu *Moskva-Petuški* dobila — deloma pod vplivom ruske in zahodnoevropske literature iz 20. stoletja (A. Beli, F. Kafka) — svojevrstno ubeseditev. — Odmerjeni prostor in narava raprave, ki pričakuje odmev v diskusiji, nam seveda dopuščata samo to, da nakažemo nekaj tez.

1 Prva stvar, ki nas opozori nase, ko vzamemo roman *Moskva-Petuški* v roke, je avtorjeva literarno-vrstna oznaka v podnaslovu — ‚poëma’/‚pesnitev’.

Na področju ruskega pripovedništva nam ta literarno-vrstna oznaka priključuje v spomin »pesnitev« *Mrtve duše* (*Poxoždenija Čičikova ili Mertyve duši. Poëma*, 1842) N. V. Gogolja in »peterburško pesnitev« *Dvojnik* (*Dvojnik. Peterburgskaja poëma*, 1866) F. M. Dostojevskega. Ko preberemo roman *Moskva-Petuški*, pa nas oznaka ‚poëma’, ki jo je dal Venedikt Jerofejev svojemu delu, lahko opozori na premike, ki so se v zvezi s teoretičnim razglabljanjem o tej literarno-vrstni oznaki pri Dostojevskem dogodili v pripovedništvu njega samega in tistih, ki jim je njegovo delo in delo Gogolja dalo nekatera temeljna poetološka izhodišča za lastno ustvarjanje — od Fjodora Sologuba in Andreja Belega v obdobju simbolizma, Borisa Pilnjaka in Zamjatina v obdobju ekspresionizma, do Jurija Dombrovskega in Andreja Bitova v sodobnosti, če navedemo samo nekatera imena iz te vrste.

Venedikt Jerofejev bogastvo te tradicije seveda po svoje spreminja, dopolnjuje in radikalizira, pa tudi zavrača in zapušča. Pri tem sledi zahtevam svoje dobe, sodobnemu sprejemanju in dojemanju sveta. Kot še nekateri drugi sodobni ruski avtorji, med pesniki na primer Andrej Voznesenski, kakor da sledi Borisu Pasternaku, ki je v svojem avtobiografskem zapisu iz leta 1957 *Ljudje in razmere* (*Ljudi i položeniija*) neposredno označil obdobje stalinizma s podobo sodobnega velikega mesta-labirinta, v katerem da se je »izgubila in npravstveno zapletla sodobna duša«, in potem na koncu zapisal: »Pisat’ o nem (bol’šom gorode, op. A. S.) nado tak, čtoby zamiralo serdce i podymalis’ dybom volosy. Pisat’ o nem zatverženno i privyčno, pisat’ ne ošelomljajušče, pisat’ blednee, čem izobražali Peterburg Gogol’ i Dostoevskij, — ne tol’ko bessmyslenno i bescel’no, pisat’ tak nizko i bessovestno.«¹

1.1 Pri Gogoljevem romanu *Mertyve duši* je poimenovanje ‚poëma’ ob upoštevanju tradicije evropskega romana in drugih literarnih zvrsti in vrst, med njimi tudi Dantejeve pesnitve *La Divina Commedia*, pomenilo težnjo po univerzalnosti upodobitve, ki naj bi dobila posplošujoči filozofski smisel, ko bi upodobljeni del postal nazoren reprezentant celote, »mesto z vrtincem spletk« podoba »vsega sveta«, in ko naj bi osrednji

¹ Boris Pasternak, *Avtobiografičeskij očerk, Sočinenija* 1—3, knj. 2 (Proza 1915—1958. *Povesty, rassказы, avtobiografičeskije proizvedeniija*), The University of Michigan Press, Ann Arbor 1961, s. 52. Pod naslovom *Ljudi i položeniija* je besedilo objavljeno v dopoljnjeni obliki v reviji »Novyj mir« 1967, No 1, s. 236.

literarni lik dobil veljavo značilnega predstavnika sodobnega ruskega sveta in preko njega sodobnega človeštva nasploh.²

1.2 Dostojevski je Gogoljevo literarno-vrstno oznako dopolnjeval in preoblikoval naprej. Nastanek »peterburške pesnitve« *Dvojniki*, oblikovanje načrta za cikel romanov *Žitje velikoga grešnika*, pisanje romanov *Podrostok in Brat'ja Karamazovy* so vsebini oznake »poëma« dali nekatere nove opredelitve. V pismu S. A. Ivanovi Dostojevski na primer 6. februarja 1869 omenja načrt za delo *Žitje velikoga grešnika*, ki je takrat imelo še prvotni naslov *Ateizm*, in piše: »Teper' u menja v golove mysl' ogromnogo romana, kotoryj vo vsjakom slučae, daže i pri neudače moej, dolžen imet' èffekt — sobstvenno po svoej teme. Tema — *Ateizem* (Èto ne obličenie sovremennyx ubeždenij, èto drugoe i — poëma nastojaščaja).«³ Ta izjava se v kontekstu pisateljevega estetskega nazora navezuje na schellingijansko misel, ki jo pri Dostojevskem srečamo večkrat⁴ in po kateri naj bi »pesnik« (= literarni ustvarjalec) v »pesnitvi« (= literarni stvaritvi) dosegel »sintezo pesniške in umetniške ideje«. ⁵ Nove opredelitve »pesnitve« so morda najbolj sintetično izražene pri Dostojevskem v osnutku za roman *Podrostok*. V teh osnutkih govori Dostojevski o »fantastični pesnitvi-romanu« (»fantastičeskaja poëma-roman«) in našteva njene teme: »Buduščee občestvo, kommuna, vosstanie v Pariže, pobeda, 200 millionov golov, strašnye jazvy, razvrat, istreblenie iskusstv, bibliotek, zamučennyj rebenok. Spory, bezzakonie. Smert'.«⁶ Z največjo umetniško močjo pa se »sinteza pesniške in umetniške ideje«, ⁷ ki naj bi bila značilna za »pesnitev«, realizira v monologu Ivana Karamazova, ki obsega tri poglavja v romanu *Brat'ja Karamazovy* — *Brat'ja znakomjatsja, Bunt* in »pesnitev« *Velikij inkvizitor*. Tu se v banalno dogajanje nenadoma vključi veliko vprašanje socializma in religije, smisla in nesmisla sveta. Tematika, ob-

² Prim. pogl. K voprosu o žanre v knj.: Ju. V. Mann. Poëtika Gogolja, Izd. »Hudož. lit.«, Moskva 1978, s. 327—353.

³ Pismo S. A. Ivanovi 6. februarja 1869, obj. v knj.: F. M. Dostoevskij, Pis'ma 1—4, Pod red. i s primečanijami A. S. Dolinina, knj. 2, Moskva-Leningrad 1950, s. 161.

⁴ Prim. npr. pismi M. M. Dostojevskemu 31. maja 1858 (Pis'ma, knj. 1, s. 236 do 237) in A. N. Majkovu 27. maja 1869 (Pis'ma, knj. 2, s. 190).

⁵ L. P. Grossman, Dostoevskij-xudožnik, obj. v knj.: Tvorčestvo F. M. Dostoevskogo, Red. N. L. Stepanov i dr., Izd. AN SSSR, Moskva 1959, s. 336.

⁶ F. M. Dostoevskij, Polnoe sobranie sočinenij v tridcati tomax, knj. 16, Podrostok. Rukopisnye redakcii, Izd. »Nauka«, Leningrad 1976, s. 5.

⁷ Prim. opredelitev Dostojevskega v osnutkih za roman *Podrostok*: »Čtoby napisat' roman, nado zapastis' prežde vsego *odnim* ili *neskol'kimi* sil'nymi vpečatlenijami, perežitymi serdcom avtora dejstvitel'no. V ètom delo poëta. Iz èto/go/vpečatlenija razvivaetsja tema, plan, strojnoe celoe. *Tut delo uže xudožnika*, xotja xudožnik i poët pomagajut drug drugu i v ètom i v drugom — v oboix slučajax«. — F. M. Dostoevskij, PSS, knj. 16, s. 10.

likovana na aktualnem gradivu iz političnega in vsakdanjega življenja, preraste v podobo svetovnega brezizhodnega trpljenja, s trpljenjem otroka kot osnovnim motivom, in se povzdigne v simbolno podobo srečanja legendarnih oseb — Kristusa in Velikega inkvizitorja.

1.3 ‚Poëma‘ je pri N. V. Gogolju izrasla iz romantičnega binoma »ideal — (banalna) stvarnost«. V tem binomu je »ideal« v vrednostnem območju avtorja oziroma v njegovi utopiji. Dostojevski, pri katerem avtor izgublja svojo suverenost, razbije romantični binom v polifonijo glasov literarnih oseb, pripovedovalca in avtorja, ki ima predvsem vlogo subjekta ustvarjalnega procesa.⁸ — Razlika je tudi v groteski, ki je značilna tako za »pesnitev« Gogolja kot za »pesnitev-roman« Dostojevskega. Krizo sodobnega sveta doživlja Gogolj predvsem kot grozo in gnus pred vsakdanjostjo oziroma tem, kar sam imenuje »pošlost‘«, izrazi pa jo predvsem v alogičnosti, avtomatizaciji, marionetnosti, popredmetenju živega ipd. Bistvo groteske pri Dostojevskem je v spoznanju: »Tragizm состоit v soznanii urodlivosti.«⁹

2 Kriza sodobnega sveta in človeka v njem je osnovna tema tudi v »pesnitvi« *Moskva-Petuški* Venedikta Jerofejeva. Tudi on na aktualnem gradivu iz vsakdanjega življenja in političnega dogajanja gradi univerzalno groteskno podobo. Toda zarja dantejevske triade »Inferno-Purgatorio-Paradiso«, ki je v podobi »ptice trojke« na koncu (prvega dela) »pesnitve« *Mertvoje duši* krepila vero v nacionalno in nazadnje občečloveško »očiščenje« in »pomlajanje« (če naj rabim v tej zvezi Cankarjeve besede), pri Dostojevskem pa dopuščala tak izhod iz krize kot eno od možnosti, pri Jerofejevu ugasne. »Pesnitev« pri Jerofejevu izgubi tisto patetiko, ki je bila tako pri Gogolju kot pri Dostojevskem eden od osnovnih elementov njunih umetniških sistemov in izraz zavesti o posebnem položaju, vrednosti in poslanstvu pesnika, pri Dostojevskem — ustvarjalca »nove besede« (*novoe slovo* — Logos), odkrivalca »novih (visokih) tem« in novega intelektualnega poguma. Venedikt Jerofejev kot »žrtev« kolizij 20. stoletja, ki mu je »odjuga« v petdesetih letih razkrila kaos sodobnega sveta (lastnega in tujega), ni pa mu dala nove orientacije, tako kot človek in pisatelj pride med tiste, ki jim je kot edina zanesljiva resničnost ostala samo lastna duševnost.

3 »Pesnitev« *Moskva-Petuški* Venedikta Jerofejeva nadaljuje v sodobni ruski literaturi izročilo velikega romana *Peterburg* Andreja Belega in ubeseduje kaos sodobnega sveta kot panoramo lastne zavesti.

⁸ Termin J. Slawińskiego.

⁹ F. M. Dostoevskij, PSS, knj. 16, s. 329.

Subjektivizacija in lirizacija pripovedi doseže pri Jerofejevu tisto stopnjo, ko avtor dobi vlogo lirskega subjekta, njegova pripoved, temelječa predvsem na spletu dokaj svobodne igre analogij in aluzij, pa značaj notranjega monologa.

3.1 To je groteskni monolog, podoba pijanske blaznosti (delirium tremens), ki profanira in parodira vse vzvišeno, duhovno, idealno in abstraktno v igri s filozofskimi, politično-ideološkimi in literarnimi reminiscencami in tradicionalnimi mitološkimi motivi. Venedikt Jerofejev je v sodobni ruski sovjetski literaturi eden redkih, ki v tem pogledu ne prizanese niti oficialnemu ideološkemu dogmatizmu niti sodobnemu ruskemu novokršćanstvu.

Gogoljev motiv »poti« in »junaka poti« spremeni v brezizhodno tavaenje v krogu, kjer je začetek poti hkrati že konec poti. »Vsečlovek« Dostojevskega dobi podobo kufkovega »everyman-a«. »Asimptotično približevanje resnici« je zgodovinska »môra« in nespoznavnost bistva sveta in človeka. Motiv »božanskega napoja« je predstavljen z dolgo vrsto banalnih pijač od vodke in piva do hermelike in vina in najrazličnejših »koktejlôv«, ki s svojim poimenovanjem (»Hanaanskij bal'zam«, »Duh Ženevy«, »Sleza komsomolki«) ali s soseščino z visokimi besedami in besednimi zvezami, kot sta »oduhotvorenost« in »bor'ba za osvobodjenje čelovečestva«, povzročajo pomenske premike v smeri izenačevanja, banalizacije in tudi izgube pomena ter vodilnemu motivu »pijanosti« dajejo simbolni pomen »ujetosti« v nesmislu. Bolesni vzклик križanega Jezusa »Eli, Eli, lama sabaktani« je tu izraz groze nad svetom, ki je brez smisla (Boga) in ki mu je zavladal »nič« (Satan/Sfinga), groteskni »das Es«, »neko bez nog, bez hvosta i bez golovy«.

4 Abram Terc/Andrej Sinjavski je v svoji knjigi *V teni Gogolja* precej svojevoljno zapisal: »Proza pervogo toma v suščestvennoj svoej časti èto parodija na poèziju v raznoobraznom značenii slova: na poèziju kak èpos, na poèziju kak zavedomo vysokij stroj i stil', na poèziju, nakonec, kak slovesnost' voobščè.«¹⁰ Pri tem je prezrl navezanost Gogolja, avtorja »pesnitve« *Mertvoy duši*, na dantejevsko triado in anticipiral Gogoljevo ustvarjalno krizo v zadnjih letih življenja. V zvezi s »pesnitvijo« *Moskva-Petuški* pa bi lahko rekli, da je Sinjavski nehote Gogolja nekoliko posodobil v smislu sintetične parodije pesništva in pesniškega ustvarjanja, ki jo zasledimo pri Venediktu Jerofejevu.

Ta parodija zadene ruski jezik, ko Jerofejev navedek »v dni sonmenij, v dni tjagostnyx razdumij« iz pesmi v prozi *Russkij jazyk* I. S. Tur-

¹⁰ Abram Terc/Andrej Sinjavskij, *V teni Gogolja*, London 1975, s. 455.

genjeva vplete v mrežo izjav, kot sta: »Polnoe otsustvie vsjakogo smysla...« in »Deval'vacija, bezrabotica, pauperizm...« Besedilo Jerofejeva banalizira Puškinovo čaščenje pesniške besede in poniža njegovo vzvišeno zahtevo »Glagolom žgi serdea ljudej« (iz Pesmi *Prorok*) do psovke: »O, skazat' by sejčas takoe, čtoby sžeč' ix vsej, gadov, svoim glagolom! Takoe skazat', čto poverglo by v smjatenie vse narody drevnosti!...« Nesebično misel junakov Dostojevskega, ki v romanu *Brat'ja Karamazovy* na primer zaživi v besedah Aljoše, ko pravi o bratu Ivanu: »Um ego v plenu. V nem mysl' velikaja i nerazrešennaja. On iz teh, kotorym na nadobno millionov, a nadobno mysl' razrešit',« banalnost grotesknega sveta »pesnitve« *Moskva-Petuški* razvrednoti: »Nu, ladno, ladno, Vanja, uspokoj'sja. Pust'. Čemodančik vzdor, čemodančik potom otyščetsja. Snačala razreši svoju mysl': kuda ty edeš'? /.../ Mysl' razrešit' ili million? Konečno, snačala mysl', a už potom — million.« — Analiza profanacije in banalizacije drugih bolj ali manj pomembnih avtorjev, kot so Corneille, Goethe, Schiller, Byron, Lermontov, Gogolj, Gercen, L. N. Tolstoj, Čehov, Gorki, Solouhin, Aragon, Sartre in drugi in nekaterih njihovih del, motivov in tem (pri I. S. Turgenjevu npr. »ljubezni«), bi pokazala, da je Venedikt Jerofejev s parodistično projekcijo pomena različnih motivov in tem na že izoblikovano izročilo kulture in še posebej literature ustvaril dokaj sintetično parodistično podobo ruske in evropske literature, ki da jo je kaos sodobnega sveta, na to opozarja »pesnitev« *Moskva-Petuški*, popolnoma razvrednotil in jo razveljavil kot »poezijo«. To pa seveda ne pomeni, da Jerofejev opeva »nemožnost in konec« umetnosti oziroma literature; literarno-vrstna oznaka »poëma' nas v kontekstu, ki smo ga nakazali, opozarja tudi na posredno zvezo tematike Venedikta Jerofejeva z razmišljanji o krizi sodobnega človeka, sodobne družbe in »lepe umetnosti« pri Dostojevskem. Dostojevski je, na primer, v svojih člankih o »pesnitvah grofa Tolstoja«, »zgodovinarja plemiških krogov«, razmišljal o nujnosti, da pride umetnik, ki bo znal in zmožgal upodobiti in razjasniti »kaos, v katerem se že zdavnaj, danes pa še prav posebno, nahaja družbeno življenje«. ¹¹ In kot Dostojevski v svojih člankih o L. N. Tolstoju ni razvrednotil velike umetniške vrednosti stvaritev svojega sodobnika, marveč je samo ugotovil, da je njegova umetnost odmaknjena od nekaterih temeljnih sodobnih vprašanj, tako tudi Venedikt Jerofejev, ko je parodiral evropsko in rusko literarno tradicijo, te tradicije same na

¹¹ F. M. Dostoevski, *Imennik*, obj. v knj.: F. M. Dostoevskij, *Dnevnik pisatelja za 1877 god*, YMCA-PRESS, Pariž b. l., s. 42. Prim. še npr. nekatere druge članke v DP 1877: *Razgovor moj s odnim moskovskim znakomym*, »Anna Karešina«, kak fakt osobogo značenija idr.

sebi ni zanikal, pač pa je radikalno podvomil, da bi se na način te tradicije moglo pisati o »sodobnem kaosu«. S kratkim romanom *Moskva-Petuški* kot celoto je Jerofejev poskušal pokazati, kako bi se morda dalo z ustvarjalnim odnosom do tradicije tradicijo tudi preseči. Samo tako si lahko literatura zopet pridobi vrednost in veljavo »poezije«.

5 Svojo univerzalno »sintetično« podobo sveta dopolnjuje Jerofejev z nekaterimi elementi pripovedništva Kafke. Kot pri Kafki tako je tudi za »pesnitev« *Moskva-Petuški* značilna antinomija med osebnostjo in nadosebnimi družbenimi silami in prepričanost, da so te nespoznavne. V »pesnitvi« *Moskva-Petuški* se to izrazi v absurdnem nastavku, ki spominja na situacijo glavnega junaka v Kafkovem fragmentarnem romanu *Das Schloss*: »Vse govorjat: Kreml', Kreml'. Oto vseh ja slyšal pro nego, a sam ni razu ne videl. Skol'ko raz uže (tysjaču raz), napivšis' ili s poxmeljugi proxodil po Moskve s severa na jug, s zapada na vostok, iz konca v konec, naskvoz, i kak popalo i ni razu ne videl Kremlja.« Svoje dopolnilo pa dobi na koncu tavanj, ko »Jerofejeva« pod Kremljem umorijo »štirje neznanci« — »ob molku Gospoda in smehu njegovih angelov« (»... nebesnye angely nado mnoj smejalis'. Oni smejalis', a Bog molčal...«). Tudi sam konec, ki spominja na konec Kafkovega dela *Der Prozess*, je dvoumen, s svojo fantastiko kaže na družbeni ravni presenetljivo situacijo brezpravnosti in osamljenosti individua v moderni državi, na psihološki ravni pa ob strahu in v strahu grozljivo občutje podzavestnega kompleksa krivde pri odtujenem človeku, ki se mu je ideal razblinil v »nič«, »mistična ljubica« v ambivalentno podobo »najbolj ljubljene od vseh vlačug«, simbol otroka pa v absurdni prizor, ko otroci-angeli skačejo okoli trupla človeka, ki ga je povozil čas-vlak, se norčujejo iz njega in se mu krohotajo. Odtujenost v »pesnitvi« Jerofejeva doseže tisto stopnjo, ko je človek »tu in zdaj« dokončno v oblasti absurda. Jerofejev utopično slutiti novo zarjo »tam, za Petuškami, gde slivaetsja nebo i zemlja,« pa še to z dokaj nedoločnim občutkom, ki mu pravi: »... tam sovsem drugoe, no to že samoe: tam v dymnyx i všivyh xoromax, neizvestnyj etoj belesoj, raspuskaetsja moj mladeneec, samyj puxlyj i samyj krotkij iz vsex mladencev.« — Toda popolnoma izpraznjen ta svet ni, čeprav iz njega izgine celo »upanje«, ki ga Albert Camus odkriva pri Kafki. V tej »pesnitvi« je prisotna »bolečina«, ki jo Jerofejev konkretizira z navajanjem slike I. N. Kramskega »Neutešnoe gore« kot vodilnega motiva in transformacijo njenega slikarskega sporočila (neizmerne bolečine upodobljene »v postavi visoke mlade žene, stoječe ob otrokovi krstici«) v radikalno obsodbo sodobnih razmer in sodobnega birokratskega lice-

merstva: »O, pozorniki! Prevratili moju zemljo v samyj der'movjy ad — slezy zastavljajut skryvat' ot ljudej, a smex vystavljat' napokaz! ... O, nizkie svoloči! Ne ostavili ljudjam ničega, krome »skorbi« i »straxa«, i posle ètogo — i posle ètogo smex u nix publičen, a sleza pod zapretom! ...«

6 Venedikt Jerofejev se na ta način približuje tistim sodobnim ruskim sovjetskim pisateljem, ki pri svojem literarnem ustvarjanju zavzeto odpirajo najobčutljivejša vprašanja sodobnosti, čeprav pri tem podobno kot Jurij Trifonov parafrazirajo besede Gercena: »Mi nismo zdravniki, mi smo bolečina,« in ob tem morda še dodajajo: »No kuda že my, bednye, rvemsja ponjat' drugix, kogda ne možem ponjat' sebja! Ponjat' sebja, bože moj, dlja načala!«¹²

¹² Ju. Trifonov, *Izbrannye proizvedenija*, knj. 2, Moskva 1978, s. 353.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Abhandlung geht aus von der Überzeugung, daß es notwendig ist, die zeitgenössische sowjetrussische Literatur in all ihrer Komplexität zu erforschen. Von diesem Gesichtspunkt aus ist auch der Kurzroman *Moskva-Petuški* von V. Jerofejev Bestandteil der zeitgenössischen sowjetrussischen Literatur trotz des Ausnahmecharakters, der darin besteht, daß er sozusagen nicht offiziell ist. Das zeigt uns auch sein Bezug zur Literaturtradition.

Die Abhandlung widmet sich mit besonderer Aufmerksamkeit der Gattungsbezeichnung 'Poem' ('poèma'), mit der Jerofejev sein Werk bezeichnet. Ein Vergleich des Romans *Moskva-Petuški* mit der Definition und Verwirklichung von Dichtung ('poèma') bei Gogol und Dostojewski deutet folgende Schlüsse an: — Trotz Profanisierung und Parodie bewahrt die Gestaltung in der Dichtung *Moskva-Petuški* universalen Charakter, wo Jerofejev aus einem aktuellen Material aus dem täglichen Leben und politischen Geschehen ein universales, groteskes Bild erschafft (ähnlich wie auch Gogol und Dostojewski). Unter dem Einfluß der Kollisionen und der Entwicklung der Literatur im 20. Jahrhundert faßt Jerofejev das Chaos einer zeitgenössischen Welt als Panorama des eigenen Gewissens (A. Beli) in Worte, die Idee von Dostojewskis »tragizm sostoit v soznanii urodlivosti« rückt er aber in die Nähe des Absurden (F. Kafka). — Der Kurzroman *Moskva-Petuški* ergänzt und radikalisiert jenen Prozeß, der in der sowjetrussischen Literatur mit der Erscheinung der lyrisierten bzw. »verinnerlichten« Prosa beginnt (Terminus von R. Neuhäuser). — Die Parodie und Profanisierung zahlreicher bedeutender russischer und europäischer Schriftsteller, ihrer Werke, Motive und Themen zeigt bei Jerofejev ein Bedürfnis nach schöpferischem Bezug zur Tradition und das Verlangen, über diese Tradition hinauszugreifen: nur so kann Literatur wieder Wert gewinnen und Gültigkeit als »Poesie«.

AVTOR JEM

Prispevki za Slavistično revijo naj bodo pisani v slovenščini (izjemoma tudi v drugih slovanskih jezikih ali v angleščini, nemščini, francoščini, italijanščini).

Rokopisi, poslani uredništvu v objavo, naj bodo tipkani s širokim razmikom (50 vrstic po 62 črk na eno stran) in samo na eni strani trdega lista belega papirja. Vsak list naj ima na levi strani 3 cm širok prazen rob. Vse pripombe pod črto naj bodo na posebnem listu. Ležeči tisk se zaznamuje z eno črto, polkrepki z dvema, razprti s črtasto črto; navadna + črtasta črta pomeni ležeče razprto. Citati naj bodo zaznamovani z »...«, prevodi, pomeni itd. pa z '...'

V sestavkih, pisanih z latinico, naj se lastna imena (osebna, zemljepisna, predmetna itd.), citati, naslovi in primeri iz jezikov s cirilsko pisavo prečrkujejo po naslednjih načelih:

Ukrajinski	г . . . . . h	Ruski	х x
Makedonski	ѓ . . . . . ġ	Srbohrvatski	х . . . . . h
Srbohrvatski	ђ . . . . . d	Srbohrvatski	џ . . . . . dž
Ruski	е . . . . . e	Ruski	щ . . . . . šč
Ruski	ё . . . . . ě	Bolgarski	щ . . . . . št
Ukrajinski	є . . . . . je	Ruski	ъ . . . . . '
Ukrajinski	и . . . . . y	Bolgarski	ъ . . . . . ä
Ukrajinski	і i	Ruski	ы . . . . . y
Ukrajinski	ї . . . . . ji	Ruski	ь . . . . . ''
Ruski	й . . . . . j	Ruski	ѣ . . . . . ě
Makedonski	ќ . . . . . k	Ruski	э . . . . . è
Srbohrvatski	љ . . . . . lj	Ruski	ю . . . . . ju
Srbohrvatski	њ . . . . . nj	Ruski	я . . . . . ja
Srbohrvatski	ћ . . . . . č		

Rokopis razprave naj ne presega 25 avtorskih strani, kritike 12, poročila 2—4. Jezikovno in tehnično nedognanih rokopisov uredništvo ne sprejema.

Razpravi naj bo priložen povzetek v tujem jeziku (največ 2 avtorski strani) in posebno besedilo (v dvojniku) za sinopsis. To besedilo naj obsega do 9 tipkanih vrstic, informira pa naj o rezultatih razprave, ne o metodi in/ali tematiki.

Avtorji ob prvi objavi v SRL pošljejo odgovornemu uredniku svoj točni naslov (navesti je treba tudi občino) in številko žiroračuna (vse tudi ob morebitnih spremembah). Če jim žiroračuna ni treba odpirati/imeti, pošljejo uredništvu ustrežno izjavo. Nejugoslovanski sodelavci morajo za izplačilo honorarja odpreti poseben žiroračun v Jugoslaviji (ustrezne informacije daje in prejema Založba Obzorja, ne uredništvo).

Če prispevki tem določilom ne ustrezajo, jih uredništvo ne sprejema oz. njihovim avtorjem ne izplačuje honorarja.

Korekture je treba vrniti v 3 dneh.

Prispevke za Slavistično revijo pošiljajte glavnima urednikoma za jezikoslovje oz. literarne vede (Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana). Roki za posamezne številke časopisa so: 1. december, 1. februar, 1. maj in 1. avgust.

CONTENTS

T. Korošec	Levstik's Journalistic Language in <i>Naprej</i>	351
K. D. Olof	Levstik's Theory of Prose in the Light of Contemporary German Theory of Literature	375
M. Orožen	The Archaization of the Language in Jurčič-Levstik's <i>Tugomer</i>	385
H. D. Pohl	The Models of Language Relationships (A Contribution to the Areal Segmentation of the Territory of Slavic Languages)	401
G. Neweklovsky	Some Features of the Derivation of Slovene Nouns in South Slavic Context	415
S. Hafner	Bilingualism — the Fundamental Linguistic Problem of Slovene Studies in Carinthia	425
E. Prunč	Linguistic Questionnairing in Bilingual Areas	435
H. Pfandl	On the Regional Distribution of Isolexes in the Slovene Dialects in Carinthia	449
L. Karničar	Feminine <i>a</i> -Declination in the Dialects of Obir and Sele (Austrian Carinthia)	455
P. Zablatnik	Contemporary Slovene Literature in Carinthia	465
H. Glušič	The Lyrical in the Modern Slovene Narrative Prose	477
B. Paternu	The Problems of the Modern Slovene War Novel	485
F. Zadavec	Kranjec's "Novel" <i>Za svetlimi obzorji</i> as the Structure of Fiction and Model	505
F. Bernik	The Problem of the Main Hero in the Modern Slovene War Novel	529
	The Historicist Projection in the Modern Yugoslav Novel	541
R. Neuhäuser	The Modern Russian Novella: the Case of Jurij Trifonov's <i>Dolgoe proščanie (A Long Departure)</i>	561
A. Leitner	Time Lost and Regained in Jurij Trifonov's Novel <i>Dom na nabrežnoj</i>	575
A. Skaza	The "Poem" <i>Moskva-Petuški</i> by Venedikt Erofeev and the Tradition of Gogol and Dostoevsky	589

Uredniški odbor — Editorial Board: France Bernik, Tomo Korošec, Jože Koruza, Janko Kos, Boris Paternu (glavni urednik za literarne vede — Editor in Chief for Literary Sciences), Jakob Rigler, Alenka Šivic-Dular, Jože Toporišič (glavni urednik za jezikoslovje — Editor in Chief for Linguistics), Franc Zadavec

Casopisni svet — Counsel of the Journal: Martin Ahlin, Emil Cesar, Drago Družkovič, Janez Dular, France Forstnerič, Peter Gregorc, Marko Juvan, Boris Paternu, Jože Šifrer (predsednik — President), Alenka Šivic-Dular, Jože Toporišič, Franc Zadavec

Odgovorni urednik — Editor: Franc Zadavec, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana

Tehnični urednik — Managing Editor: Miran Hladnik

Naročila sprejema in časopis odpošilja — Subscription and Distribution: Založba Obzorja, 62000 Maribor, Partizanska 5. Za založbo Drago Simončič

Natisnila — Printed by: Tiskarna Ljudske pravice, Ljubljana

V OCENO SMO PREJELI

Jože Koruza, Prežihov Voranc in boji za Koroško v letih 1918—1920, Prežihova knjižnica 2, Celovec 1981, 61 str.

János Zsilka, Dialectics of the Motion Forms in Language (The Organic, Hypothetical and Homosyntactic Levels of the Structure of Language), Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 311 str.

James W. Tollefson, The Language Situation and Language Policy in Slovenia, University Press of America, Washington [1981], 285 str.

Slavica, Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, VII, VIII/1981, Debrecen, 215 + 159 str.

Most, Croatian Literature Review 1981/3, Zagreb — Yugoslavia, 120 str.